

श्रीमत् स्वामी समंतभद्राचार्य-विरचित

खण्डगुण्ड शावकराह

(संस्कृत श्लोक, अन्वयार्थ व भावार्थासह)

—
अनुवादक :

विष्णुकुमार गोविंदसा डोणगांवकर

प्रकाशक : मंत्री श्री महावीर ब्रह्मचर्याश्रम (जैन गुरुकुल) द्वारा संचालित
श्री कंकुबाई पाठ्यपुस्तकमाला, कारंजा जि. वाशिम - ४४४ १०५

ॐ

श्रीमत् स्वामी समंतभद्राचार्य-विरचित
रत्नकरण्डश्रावकाचार

(संस्कृत श्लोक, अन्वयार्थ व भावार्थासह)

अनुवादक
विष्णुकुमार गोविंदसा डोणगांवकर

ग्रंथमाला संपादक
पं. धन्यकुमार गंगासा भोरे
बी.ए., एल.एल.बी.

श्री कंकुबाई पाठ्य-पुस्तकमाला पुष्प २ रे

ऑक्टोबर २०१२)

मूल्य २५ रुपये

(आवृत्ति १५ वी

प्रकाशक :

मंत्री, श्रीमहावीर ब्रह्मचर्याश्रम (जैन गुरुकुल)

द्वारा संचालित श्री. कंकुबाई पाठ्यपुस्तकमाला

कारंजा (लाड), जि. वाशिम.

फोन नं. ०७२५६-२२२०३१

मुद्रक :

नारायण ऑफसेट वर्क्स,
२२८, टिकेकर रोड, धनतोली
नागपूर - ४४० ०१२.

प्रती : ५०००

आवृत्ती : १५ वी, ऑक्टोबर २०१२.

प्रती मिळण्याचा पत्ता :

१. महावीर ग्रंथ भांडार, वीरवाडी, मु. पो. कारंजा, जि. अकोला.
२. भरतेश ग्रंथ भांडार, मु.पो. बाहुबली, जि. कोल्हापूर.
३. पार्श्वनाथ ब्रह्मचर्याश्रम, मु.पो. वेरूळ, जि. औरंगाबाद.
४. जीवराज जैन ग्रंथमाला, संतोष भवन, फलटणगळी, सोलापूर.

अनुक्रमणिका

पहिल्या आवृत्तीचे निवेदन	५
बाराव्या आवृत्तीचे निवेदन	६
श्री स्वामी समंतभद्र : अल्प परिचय	८
श्री समंतभद्र-प्रशस्ति	१५

रत्नकरण्डश्रावकाचार

अध्याय पहिला	९
अध्याय दुसरा	३६
अध्याय तिसरा	४३
अध्याय चवथा	६९
अध्याय पाचवा	७६
अध्याय सहावा	९७
अध्याय सातवा	१०७

परिशिष्ट नं. १ : काही निबंध

सम्यग्दर्शन	११८
सामायिक	१२९
दान	१२३
पूजा	१२४
सल्लेखना	१२७

परिशिष्ट नं. २

श्रावकांची बारा ब्रते व त्यांचे अतिचार	१३०
वार्षिक परीक्षेचे प्रश्नपत्र	१३२

नमः समन्तभद्राय ।

नमः समन्तभद्राय गुणरत्नैरलंकृते ।
 समन्तानां सुभद्राय ज्ञानिने कर्मयोगिने ॥१॥
 आत्महितं नु कर्तव्यं परहितं यथायथम् ।
 सूत्रमासीत् सदा यस्य पावने दीर्घ-जीवने ॥२॥
 आत्महिते सदा दक्षः स्वात्मधीर् मुनिरुत्तमः ।
 आत्मा प्रभावितो येन रत्नत्रय-सुतेजसा ॥३॥
 स्वाध्याये निरतः स्वामी वाचना-पृच्छनादिके ।
 आत्मज्ञो मार्मिको विज्ञो अध्यात्मामृतपूरितः ॥४॥
 ‘परं भवतु कल्याणं’ इत्याशीर्वादमंगला ।
 कल्पवृक्षसमा दृष्टिर्थस्य कल्याणकारका ॥५॥
 कर्नाटके महाराष्ट्रे स्थापिता येन आश्रमाः ।
 धर्म-शिक्षा-प्रसारार्थं बाल-कल्याण-हेतुना ॥६॥
 तीर्थरक्षापरस् त्यागी कुमारश्च दिगंबरः ।
 शिक्षाशास्त्री महायोगी तत्त्वज्ञो भद्रचिंतकः ॥७॥
 शीलं ज्ञानं व्यवस्था च प्रेम सेवा प्रसूत्रकम् ।
 प्रदत्तं येन छात्रेभ्यो विकासार्थं स्वतेजसः ॥८॥
 लोकसंग्राहको योगी देवः ख्याति-पराङ्मुखः ।
 गुणग्राही हिताकांक्षी धर्मशीलो महामुनिः ॥९॥
 ‘शान्तिस्थली’ तथा सर्वे आश्रमाः स्मृतिरूपकाः ।
 गायन्ति ते यशोगाथां यावच्चंद्र-दिवाकरौ ॥१०॥
 स्मरामि भद्रदासोऽयं मुनिश्रेष्ठस्य दिव्यताम् ।
 प्रेरणादायिनीं दीपां आत्मज्योति-प्रकाशिनीम् ॥११॥
 -उमाठेकुलोत्पन्नो विद्याधरः

पहिल्या आवृत्तीचे निवेदन

महाराष्ट्र प्रांतातील पाठशाळांतून रलकरण्डश्रावकाचाराचे जे अध्ययन होते ते बहुधा हिंदी अर्थाच्या प्रतीवरून होत असल्यामुळे मराठी भाषा जाणणाऱ्या लोकांना हिंदी अर्थाच्या पुस्तकाचा जसा उपयोग व्हावा तसा होत नाही. ही उणीव लक्षात घेऊन धर्ममाता परमपूज्य ब्र. कंकुमावशी यांनी या ग्रंथावर विद्यार्थ्यांना उपयोगी टीका करण्यास सांगितल्यावरून माझ्या अल्प बुद्धीनुसार अन्वयार्थ व भावार्थ लिहून टीका वाचकांपुढे सादर करीत आहे.

या ग्रंथाच्या भावार्थाची रचना करतेवेळी पूज्यपाद श्रीमत् प्रभाचंद्राचार्यांनी टीका समोर ठेवून त्यामधील भाव मराठी भाषेत उतरेल या संबंधी खबरदारी बाळगली असल्यामुळे विद्यार्थ्यांना जसे हे पुस्तक अत्यंत उपयुक्त झाले आहे. तद्वतच श्रावकाचारासंबंधी माहिती मिळावी या हेतूने स्वाध्याय करणाऱ्या धर्मप्रेमी बांधवांची स्वाध्यायलालसा तृप्त करण्यासही ह्या पुस्तकाची बरीच मदत होईल असा भरवसा आहे.

विद्यार्थ्यांना हे पुस्तक सर्वतोपरी उपयोगी पडावे म्हणून श्लोकामधील कठीण व सामासिक शब्दांचे पदच्छेदपूर्वक अर्थ ठिकठिकाणी दिले आहेत. तसेच ग्रंथ तयार करण्यास उपयुक्त होईल अशा रीतीनेच अनुक्रमणिकेची रचना प्रारंभी केली आहे. या प्रकारे हे पुस्तक नाविन्यपूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला. एवढे करूनही पुस्तकाची किंमत पुस्तकाच्या मानाने अगदीच अल्प ठेवली आहे.

याशिवाय पुस्तक तयार करण्याचे कामी सहाय्य करणाऱ्या सर्व सहदय व्यक्तींचा मी त्रृणी आहे.

विष्णुकुमार गोविंदसा डोणगावकर

प्रकाशकीय निवेदन

रत्नकरण्डश्रावकाचाराच्या पहिल्या चौदा आवृत्त्या लवकर संपल्या. याचे सर्व श्रेय धर्माभिलाषी प्रेमी पाठक आणि विद्यार्थी यांनाच आहे. आज ही पंधरावी आवृत्ती नवीन स्वरूपामध्ये देण्याची संधी प्राप्त झाल्याबद्दल एकप्रकारचा आनंद होत आहे.

दहाव्या आवृत्तीच्या वेळी अन्वय-अर्थ-भावार्थ व श्लोक यांमधून राहिलेली अशुद्धता दुरुस्त केली आहे. भावार्थामध्ये प्रसंगी विशेष केलेला खुलासा मर्मज्ञ पाठकांना व जिज्ञासू विद्यार्थ्यांना उपयोगाचा वाटून पुरेसा व समाधानकारक भासेल. माणिकचंद दि. जैन परीक्षालयाचे प्रश्नपत्र वर्षवार जोडलेले आहे. याशिवाय महत्त्वपूर्ण विषयावरील निबंधही शेवटी दिले आहेत. प्रारंभी प्रातःस्मरणीय पूज्य आचार्य स्वामी समंतभद्र यांचे उद्बोधक चरित्र इतिहासविज्ञ श्री. पं. जुगलकिशोर यांच्या सुप्रसिद्ध ग्रंथाद्वारे दिले आहे. ते निसर्गतःच अपूर्व असल्यामुळे वाचताना गोड वाटेल. तसेच चरित्रामध्ये श्री. विद्याधर जोहरापूरकर यांनी स्वयंभुस्तोत्राला लिहिलेल्या चरित्राचा काही भाग त्यांच्या अनुमतीने जोडला आहे.

संस्कृत व्याकरणाच्या दृष्टीने राहिलेल्या काही चुकांचे दिग्दर्शन धर्मानुरागी श्रीमान शेठ नेमचंद वालचंद गांधी, वकील, उस्मानाबादकर यांनी अत्यंत मार्मिक रीतीने केले. याबद्दल त्यांचा मी अत्यंत आभारी आहे. एकंदरीत विद्यार्थ्यांना पुस्तकापासून चांगला उपयोग व्हावा या हेतूने आवश्यक तेथे स्पष्टीकरण अधिक केले आहे. त्यामुळे विषय विद्यार्थ्यांना स्पष्ट व सुबोध होईल.

वर्तमान परिस्थितीमध्ये कागद व छपाईचे आधारभूत कीमती प्रचंड वाढलेल्या आहे त्यामुळे ग्रंथाचे प्रकाशन मूल्य अधिकच वाढत असल्यामुळे दातारांकडून जो सहयोग मिळाला व संस्थेनेही आपले योगदान ग्रंथाकरिता आर्थिक सहयोग दिला या कारणास्तव या ग्रंथाचे

मूल्य कमीत कमी ठेवण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. स्वाध्यायी श्रावकांनी त्याचे स्वागत करावे ही अपेक्षा.

श्री कंकुबाई पाठ्य-पुस्तकमालेचा रत्नकैरण्डश्रावकाचार हा अत्यंत महत्त्वाचा धार्मिक ग्रंथ आहे. मागील आवृत्तीपेक्षा या आवृत्तीमध्ये ठिकठिकाणी आवश्यक ती माहिती वाढविली आहे. स्व. श्री. ध. पं. धन्यकुमार गंगासा भोरे, बी.ए. एल्एल. बी. यांनी आपली विद्वत्तापूर्ण दृष्टी व अनुभव वापरला आहे. चरित्रभागामध्येही सुधारणा केली आहे. कंकुबाई पाठ्यपुस्तकमाला त्याबद्दल ऋणनिर्देश करीत आहे.

नारायण ऑफसेट वर्कसेचे श्री. भूषण व मंदार बनहड्डी यांनी हे पुस्तक अल्पावधीत सुबक छापून दिले त्याबद्दल ग्रंथमाला त्यांचीही आभारी आहे.

पूर्वीच्या आवृत्तीप्रमाणे या आवृत्तीचेही समाज आत्मीयतेने स्वागत व स्वीकार करील असा विश्वास आहे.

हे पंधरावे संस्करण म्हणजे चौदाव्या आवृत्तीचे पुनर्मुद्रण आहे. फक्त चुका दुरुस्त केल्या आहे. समाजाने ही सेवा गोड करून घ्यावी व आपल्या जीवनात उत्तरवण्याचा यथायोग्य प्रयत्न करावा हीच अपेक्षा.

- प्रकाशक

श्री. आचार्य स्वामी समंतभद्र

अल्प परिचय

कवीनां गमकानां च वादीनां वाग्मिनामपि ।
यशः सामन्तभद्रीयं मूर्ध्नि चूडामणीयते ॥

जैन समाजातील प्रतिभाशाली विद्वान् आचार्यामध्ये श्रीमत् समंतभद्रस्वामींचे स्थान अत्यंत श्रेष्ठ आहे. त्यांच्या ग्रंथरलाचे परिशीलन करणाऱ्या खन्या जिज्ञासूना त्यांच्या असामान्य प्रखर तत्त्वदृष्टीबद्दल एक प्रकारचा अत्यादर वाटतो. परंतु अशा असाधारण बुद्धिमान थोर आचार्याचे समग्र जीवन-चरित्र लिहून प्रकाशित करण्याइतकी माहिती उपलब्ध नाही हे पाहून फार निराशा होते, तथापि उपलब्ध साधन-सामग्रीवरून त्यांच्या जीवनासंबंधी व कृतीसंबंधी त्रोटक माहिती पुढे दिली आहे. त्यावरून त्यांच्या ओजस्वी जीवनाची थोडीफार कल्पना येण्यास मदत होईल असा भरवसा आहे.

देशकाल - मद्रास इलाख्यातील सध्याच्या कांचीवरम्‌च्या आसपास पसरलेल्या फणिमंडल देशातील ‘उगरपूर’ येथे विक्रम संवताच्या दुसऱ्या शतकामध्ये आचार्यश्रींचा जन्म झाला. क्षत्रीय कुलोत्पन्न राजा ‘काकुस्थवर्मा’ हे यांचे वडील होते. स्वामींजींचे बालपणचे व पूर्वाश्रमींचे नांव ‘शांतिवर्मा’ असे होते. ह्यांनी गुरुगृही क्षत्रीयपुत्राला उचित असे शिक्षण संपादन केले. त्यांच्या साक्षात् गुरुचे नाव अद्यापि उपलब्ध नाही. तथापि याचवेळी झालेले त्यागाचे उच्च संस्कार त्यांच्या पुढील जीवनामध्ये विशेष रीतीने स्पष्टपणे पहावयास मिळतात. असामान्य बुद्धिमत्ता, अद्भु धर्मश्रद्धा, शुद्ध भावनांचा विकास व प्रगाढ वात्सल्य या गोष्टींच्या समुच्चयामुळे त्यांनी गृहस्थर्थर्मांचा लवकरच त्याग केला. राजवैभवामध्ये लोळत पडण्यापेक्षा त्यागमार्गाचे अवलंबनच त्यांच्या शुद्ध दृष्टीमध्ये अधिक कल्याणप्रद दिसले

आणि म्हणूनच मुनिदीक्षेचा त्यांनी स्वीकार केला.

मुनि-आचार्य पद व विहार

पात्रतां नीतमात्मानं स्वयं यान्ति हि सम्पदः ।

या नीतीला अनुसरून समंतभद्र यांना आचार्यपदाची प्राप्ती झाली. हस्तिमळ कवींनी ‘श्रीमूलसंघव्योम्नेन्दु’ (श्री. मूलसंघाच्या आकाशातील चंद्रच जणू) या विशेषणाचा प्रयोग केला आहे. त्यावरून हे मूलसंघी आचार्य होते ही गोष्ट निश्चित आहे. क्षत्रिय कुलामधील जन्म, नैसर्गिक राजतेज, विशाल देहयष्टी, विलसणारे ज्ञानतेज व सर्वांगावर तळपणारे तपस्तेज यामुळे संघाबाहेर सर्वत्र त्यांची छाप बसली. अखंड तपःसामर्थ्याने त्यांना ‘पदर्धिकऋद्धि’ प्राप्त झाल्याचेही उल्लेख सापडतात.⁹ या ऋद्धीच्या सामर्थ्याने कोणत्याही जीवाला न दुखविता ते शेकडो मैलांचा प्रवास शीघ्रतेने करू शकत असत. आध्यात्मिक उन्नती हे त्यांच्या तपस्येचे ध्येय असल्यामुळे त्याच्या पूर्तीनंतर त्यांनी भारताच्या पूर्व, पश्चिम, दक्षिण व उत्तर सर्व भागामध्ये विहार केल्याचे त्यांनी स्वतःच नमूद केले आहे.¹⁰ विहार करीत असताना त्यांचा बराच लौकिक झाला. तत्त्वाचे मूलग्राही व सांगोपांग ज्ञान, उल्कृष्ट प्रतिपादन शैली, वकृत्याची दैवी देणगी, प्रभावशाली मुद्रा आणि या सर्वांच्या मुळाशी असलेली अभेद्य व अगाढ अशी जिनधर्मावरील श्रद्धा ह्या सर्व गुणांच्या प्रभावाने ते जैनांमध्ये जसे प्रसिद्ध झाले त्याचप्रमाणे इतरेजनांवरही त्यांच्या सदुपदेशाची अमिट छाप पडून

9. १. समन्तभद्राख्यो मुनिर्जीयात् पदर्धिकः । विक्रांतकौरवम् ।
२. समन्तभद्रार्यो जीयात् प्राप्तपदर्धिकः । जिनेंद्र कल्याणाभ्युदय ।
३. समन्तभद्रस्वामिगळु पुनर्दीक्षे गोण्डुतपःसामर्थ्यदि चतुरद्वृलचारणत्वं पडेदु-राजावलीकथा ।
२. पूर्व पाटलिपुत्रमध्यनगरे भेरी मया ताडिता ।
पश्चान्मालविंसियुठकविषये कांचीपुरे वैदुशे ।
प्राप्तोऽहं करहाटकं बहुभैर्विद्योत्कृतैः संकटं ।
वादार्थी विचराम्यहं नरपते ! शार्दूलविक्रीडितम् ॥

मोठमोठ्या राजेलोकांनी आणि प्रजाजनांनी जैनधर्माची दीक्षा घेतल्याचे ऐतिहासिक पुरावे आहेत. प्रसंगविशेषी कराव्या लागणाऱ्या वादामध्येही त्यांनी प्रतिपक्षीयांना नैपुण्य दाखवून परास्त केले आहे. या विजयाचे द्योतक म्हणून त्यांना आचार्यांनी 'वादी' या सार्थ नावाने संबोधिले आहे. संस्कृत, प्राकृत, कानडी व तामीळ इत्यादि भाषेवर त्यांचे प्रभुत्व होते.

रोगबाधा, भक्तिग्रभाव, चमत्कार व नमस्कार

एकनिष्ठपणे दुर्धर तपश्चरण करीत असताना असाता वेदनीय कर्माच्या तीव्र उदयाने आचार्यश्रींना कफप्रकोप होऊन 'भस्मक' रोग जडला. पुरेशा सात्विक व जीवन-द्रव्य-पोषक अन्नाभावी रोग त्यांच्या रक्तमांसादिकालाच खाऊ लागला. हा सर्व कर्मप्रभाव पाहून सुदूरदर्शी धर्मनिष्ठ स्वामींनी समाधी घेण्याचा विचार केला. परंतु गुरुदेवांच्या आज्ञेमुळे तो विचार त्यांना बाजूस सारावा लागला. खरा आपद्धर्म म्हणून प्राणापेक्षाही प्यारा मुनीवेष बाह्यतः सोडून द्यावा लागला. तथापि सम्यगर्दशनापासून ते यक्किंचितही चलायमान झाले नाहीत. पाखंडी साधूचा वेष धारण करून त्यांनी शिवकोटी राजाच्या राजधामामध्ये प्रवेश केला. राजास आशीर्वाद देऊन शिवलिंगाच्या मंदिरामध्ये चढविला जाणारा किल्येक शेर नैवेद्य 'मी शिवास खाऊ घालतो' असे सांगून त्यांनी मंदिरात ठाण दिले. दारे बंद केली गेली. शिवजीस तो नैवेद्य समर्पण करण्याएवजी रोगशमनार्थ त्या नैवेद्याचा स्वीकार ते स्वतःच करू लागले. परंतु पुढे पुढे रोगाचा उपशम होऊन नैवेद्याचा काही भाग शिळक राहू लागला. त्यामुळे तेथील कारभारी लोकांना संशय येऊन त्यांनी राजाचे कान भरले. राजाने तेथे येऊन पाखंडी साधुवेषी आचार्यांना शिवलिंगास नमस्कार करण्यास सांगितले व शिक्षेचीही भीती दाखविली. सत्त्वपरीक्षेची ती वेळ होती. अशा वेळी चित्ताची समता न ढळू देता त्यांनी स्वयंभू-स्तोत्र रचण्यास प्रारंभ केला. अंतःकरणामध्ये जिनेंद्राचे चरण तिकडेच लावलेला चित्ताचा लय आणि मुखावाटे सहज बाहेर येणारे भक्तीचे उद्गार या सर्वांच्या प्रभावाने चंद्रप्रभ तीर्थकाराची सुती म्हणताना हात जोडताच शिवलिंग फुटून

त्यातून चंद्रप्रभ तीर्थकरांची मूर्ती प्रगट झाली. हे दृश्य पाहून जमलेली प्रजा व राजा आश्वर्यचकित झाले. हा असा विलक्षण भक्तिप्रभाव पाहून शिवकोटी राजाने व कित्येक प्रजाननांनी जैनधर्माची दीक्षा स्वेच्छेने घेतली.

ही कथा प्रभाचंद्र व नेमिदत्ताच्या कथाकोशात आढळते.

आचार्यश्रींचे साहित्य

आचार्यश्रींनी लिहिलेले पाच ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत. हे सर्व संस्कृत भाषेत स्तोत्ररूपाने श्लोकबद्ध आहेत. यातील पहिले स्वयंभूस्तोत्र १४३ श्लोकांचे आहे. यात चोवीस तीर्थकराची स्तुती अत्यंत सुंदर, भावपूर्ण, काव्यमय भाषेत केली आहे. दुसरा ग्रंथ युक्त्यानुशासन ६४ श्लोकांचा आहे. यात महावीर तीर्थकरांची स्तुती करून त्यांचेच सिद्धांत युक्तियुक्त आहेत असे स्पष्ट केले आहे. तिसरा ग्रंथ स्तुतिविद्या अथवा जिनस्तुतिशतक. यात १७७ श्लोक आहेत. यात निरनिराळे चित्रालंकार साधून चोवीस तीर्थकरांची स्तुती केली आहे. यातील श्लोक चक्र, कमल, मृदंग इत्यादि आकाराच्या चित्रांत लिहिता येतात. चौथा ग्रंथ आप्तमीमांसा अथवा देवागमस्तोत्र. यात महावीर तीर्थकरांची स्तुती करताना ते सर्वज्ञ आहेत आणि त्यांचा स्याद्वाद सिद्धांत निर्दोष आहे हे सिद्ध केले आहे. यात ११५ श्लोक आहेत. पाचवा ग्रंथ रलकरंड उपासकाध्ययन अथवा श्रावकाचार. यात १५० श्लोक आहेत. यात मोक्षाचा मार्ग असलेली तीन रले सम्यग्दर्शन-सम्यग्ज्ञान व सम्यक्चारित्र यांचे वर्णन असून सम्यक् चारित्राच्या विवरणात गृहस्थाची ब्रते व प्रतिमा यांचे वर्णन केलेले आहे.

याशिवाय आचार्यश्रींनी तत्त्वार्थसूत्रावर गंधहस्तिमहाभाष्य हा ८४००० श्लोकाप्रमाणे टीकाग्रंथ लिहिला होता असे वर्णन चामुंडराय, गुणवर्मा, धर्मभूषण इत्यादि लेखकांनी केले आहे. आचार्य भूतबलि व पुष्पदंत यांनी लिहिलेल्या षट्खंडागम या ग्रंथाच्या पहिल्या तीन खंडांवर ४८००० श्लोकांची टीका त्यांनी लिहिली होती असे वर्णन इंद्रनंदि आचार्याच्या श्रुतावतार या ग्रंथात आहे. त्यांनी जीवसिद्धि हा ग्रंथ लिहिला होता असे जिनसेन आचार्यांनी हरिवंशपुराणात म्हटले आहे. आचार्यश्रींचे हे तीन ग्रंथ

मिळालेले नाहीत. त्यापैकी पहिला ग्रंथ गंध हस्तिमहाभाष्य याचेच मंगलाचरण म्हणजे आप्तमीमांसा हा ग्रंथ होय असे धर्मभूषण यांनी म्हटले आहे.

आचार्यांच्या पाचही ग्रंथांवर निरनिराळ्या प्राचीन आचार्यांनी विवरणात्मक टीका लिहिल्या आहेत. स्वयंभूस्तोत्र व रलकरंड या दोन ग्रंथांवर प्रभाचंद्र आचार्यांनी तेगव्या शतकात टीका लिहिल्या. आप्तमीमांसा व जिनस्तुतिशतक या दोन ग्रंथांवर वसुनंदी आचार्यांच्या टीका आहेत. आप्तमीमांसेवर अकलंकदेवांनी आठव्या शतकात अष्टशती ही टीका लिहिली व त्या टीकेवर विद्यानंद आचार्यांनी नवव्या शतकात अष्टसहस्री हा टीकाग्रंथ लिहिला. युक्त्यनुशासनावर विद्यानंद आचार्यांची टीका आहे. या सर्व टीका प्रसिद्ध झाल्या आहेत.

ब्यक्तित्व व योग्यता

आचार्यश्रींनी पाटलिपुत्र (पटना, बिहार) माळवा, सिंध, ठक्क (पंजाब), कांची, विदिशा (मध्यप्रदेश) व कन्हाड इत्यादींच्या राजसभांमध्ये वादविवाद करून जैनसिद्धातांची श्रेष्ठता प्रस्थापित केली. त्यांच्या या धर्मप्रभावनेच्या कार्यामुळे जैन आचार्यपरंपरेत त्यांची कीर्ती सर्वत्र पसरली आहे. द्वात्रिंशिका स्तुतीचे कर्ते सिद्धसेन आचार्य यांनी पहिल्या स्वयंभूद्वात्रिंशिकेत सर्वज्ञपरीक्षणक्षम आचार्य म्हणजे आप्तमीमांसेचे कर्ते समंतभद्रच होत यात संशय नाही. पूज्यपाद आचार्यांनी जैनेन्द्र व्याकरणात समंतभद्रांना मान्य असलेल्या चार सूत्रांचा उल्लेख करून त्यांच्याविषयी आदर व्यक्त केला आहे. अकलंक, वसुनंदी व विद्यानंद यांनी समंतभद्रांच्या ग्रंथावर टीका लिहून आपला आदर स्पष्ट केला आहे. हरिवंशपुराणाचे कर्ते जिनसेन आचार्य यांच्या मते समंतभद्रांची वचने श्रीवीरप्रभूच्या वचनाप्रमाणेच सुशोभित आहेत. आदिपुराणाचे कर्ते जिनसेन आचार्य यांनी कवी, गमक, वादी व वाग्मी यात समंतभद्रांची कीर्ती चूडामणीप्रमाणे शोभते असे म्हटले आहे. वादिराज आचार्यांनी समंतभद्रांचे चरित्र हे विस्मयजनक आहे असे म्हटले आहे. शुभचंद्र भट्टारकांनी त्यांना भारतभूषण असे विशेषण दिले आहे. दक्षिण प्रांतातील कित्येक शिलालेखात त्यांची विस्तृत प्रशंसा आढळते.

आधुनिक काळात समंतभद्रांच्या ग्रंथाच्या किंत्येक आवृत्त्या प्रसिद्ध झाल्या आहेत. हिंदीमध्ये पं. जुगलकिशोर मुख्तार यांनी स्वयंभूस्तोत्र, युक्त्यानुशासन, आप्तमीमांसा व रलकरंड या ग्रंथांची भाषांतरे केली आहेत. पं. लालाराम शास्त्री, पं. पन्नालाल साहित्याचार्य यांनी जिनस्तुति-शतकाची भाषांतरे केली आहेत. आप्तमीमांसेची पं. जयचंद्र यांनी वचनिकाही प्रसिद्ध झाली आहे. ब्र. शीतलाप्रसाद यांनी केलेले स्वयंभूस्तोत्राचे रूपांतर प्रसिद्ध झाले आहे. रलकरंडावरील पं. सदासुख यांची विस्तृत वचनिका प्रसिद्ध आहे.

मराठीत पं. कल्लाप्पा निटवे यांनी आप्तमीमांसेवरील वसुनंदी आचार्याच्या टीकेचे भाषांतर केले आहे. शेठ हिराचंद नेमचंद दोशी यांनी रलकरंडाचे मराठी व हिंदी भाषांतर प्रसिद्ध केले आहे.

मराठीत प्रसिद्ध झालेल्या जैन ग्रंथात स्व. हिराचंद नेमचंद दोशी यांनी तयार केलेली रलकरंडाची आवृत्ती ही सर्वात जुनी होय. या आवृत्तीत हिंदी भाषांतरही होते. त्यानंतर स्व. अण्णासाहेब लड्डे, स्व. नाना रामचंद्र नाग, स्व. कल्लाप्पा निटवे, स्व. बा. भु. पाटील व स्व. कविवर्य रणदिवे यांनी संपादित केलेल्या आवृत्ती उल्लेखनीय आहेत. पं. सदासुखर्जींच्या हिंदी टीकेचे मराठी रूपांतर स्व. जीवराज गौतमचंद्र दोशी यांनी केले असून ते त्यांनीच स्थापन केलेल्या जीवराज ग्रंथमालेत प्रकाशित झाले आहे. प्रस्तुत अनुवाद विशेषतः प्रारंभिक अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या हृषीने तयार करण्यात आला आहे.

समंतभद्रांच्या ग्रंथात रलकरंड हा सुबोध व सर्वजनोपयोगी ग्रंथ आहे. याची संस्कृत भाषा ही प्रवाही व चित्ताकर्षक आहे. विषयाची मांडणी सुसूत्र व स्पष्ट आहे. श्रावकांच्या व्रत व प्रतिमांचे इतके संक्षिप्त व सर्वांगपूर्ण वर्णन याच ग्रंथात सर्वात प्रथम मिळते. यापूर्वी उपासकदशांग, कुंदकुंदाचे चारित्रिपाहुड व उमास्वामींचे तत्त्वार्थसूत्र यात श्रावकर्धर्मांचे वर्णन आढळते; पण ते बरेच त्रोटक वाटते. नंतर या विषयावर ज्यांनी लिहिले त्या बहुतेक आचार्यांनी रलकरंडाचे अनुसरण केले आहे.

रत्नकरण्डचे टीकाकार आचार्य प्रभाचंद्रांच्या मते पाच परिच्छेद (अध्याय) आहेत. त्यामध्ये क्रमशः प्रथम परिच्छेदात सम्यग्दर्शनाचे निरूपण आहे. द्वितीय परिच्छेदात सम्यग्ज्ञानाचे निरूपण आहे; तिसऱ्या परिच्छेदात अणुव्रते व ३ गुणव्रताचे वर्णन आहे; चतुर्थ परिच्छेदात चार शिक्षाव्रताचे निरूपण आहे आणि पाचव्या परिच्छेदात सल्लेखना आणि अकरा प्रतिमांचे निरूपण आहे.

अनेक संस्करणामध्ये तिसऱ्या परिच्छेदाचे २ अणुव्रत निरूपण व २ गुणव्रतनिरूपण असे दोन भाग केले आहेत. तसेच पंचम परिच्छेदाचे १ सल्लेखनावर्णन व २ अकरा प्रतिमा निरूपण असे दोन भाग केल्याने एकूण सात अध्याय होतात. या संस्करणामध्ये याचेच अनुकरण केले आहे.

पं. जुगलकिशोर मुख्तार यांनी माणिकचंद्र ग्रंथमालेत प्रभाचंद्रकृत टीकेसह प्रकाशित झालेल्या आवृत्तीत ग्रंथ व ग्रंथकार या संबंधीच्या विविध प्रश्नांचा ऊहापोह केलेला आहे. इतिहासटप्ट्या विशेष अभ्यास करू इच्छिणाऱ्या विद्यार्थ्यांना अजूनही ही आवृत्ती उपयुक्त ठरण्यासारखी आहे.

अर्हत भक्तीनेच शांतीवर्माला समंतभद्र बनविले, अमर बनविले व ह्याच अर्हत-भक्तीच्या प्रभावाने त्यांना ‘तीर्थकर’ नामकर्माचा बंध झाला असून येत्या उत्सर्पिणी कालामध्ये या भारतातच ते तीर्थकर होणार असून धर्माचा उद्योत करणार आहेत; असा शास्त्रान्तरी निर्देश आहे.

नमः समन्तभद्राय महते कविवेदसे ।

यद्वचोवज्जपातेन निर्भिन्नाः कुमताद्रयः ॥

श्रीमत् भगवञ्जिनसेन

श्रीसमन्तभद्र-प्रशस्तिः

(आचार्याच्या स्तुतिरूपाने आढळणाऱ्या काही प्राचीन आचार्य वचनांचा संग्रह)

१. सिद्धसेनाचार्य स्वयंभू द्वात्रिंशिका श्लो. १३ (५-६ शतक)
य एष षड्जीवनिकायविस्तरः परेरनालीढपथस्त्वयोदितः ।
अनेन सर्वज्ञपरीक्षणक्षमास्त्वयि प्रसादोदयसोत्सवाः स्थिताः ।
२. जिनसेनाचार्यकृत हरिवंशपुराण पर्व १ श्लो. २९ (आठवे शतक)
जीवसिद्धिविधायीह कृतयुक्त्यनुशासनम् ।
वचः समन्तभद्रस्य वीरस्येव विजृम्भते ॥
३. जिनसेनाचार्यकृत महापुराण पर्व १ श्लो. ४३-४४ (आठवे शतक)
नमः समन्तभद्राय महते कविवेधसे ।
यद्वचोवज्ञपातेन निर्भिन्नाः कुमताद्रयः ॥
कवीनां गमकानां च वादिनां वाग्मिनामपि ।
यशः सामन्तभद्रीयं मूर्ध्नि चूडामणीयते ॥
४. वादीभसिंहकृत गद्यचिन्तामणि प्रारंभ (नववे-बारावे शतक)
सरस्वतीस्वैरविहारभूमयः समन्तभद्रप्रमुखा मुनीश्वराः ।
जयन्तु वाग्वज्ञनिपातपाटितप्रतीपराद्वान्तमहीश्वरोटयः ॥
५. वीरनन्दिकृत चन्द्रप्रभचरित सर्ग १ श्लो. ६ (नववे-दहावे शतक)
गुणान्विताः निर्मलवृत्तमौक्तिका नरोत्तमैः कण्ठविभूषणीकृता ।
न हारयष्टिः परमेव दुर्लभा समन्तभद्रादिभवा च भारती ॥
६. चामुंडरायकृत त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित (दहावे शतक)
अभिमतमागिरे तत्त्वार्थभाष्यम् तर्कशास्त्रम् बरेदु वचो ।
विभवदिनिलेगेसेद समन्तभद्रदेवर समानरेवरुमोळे ॥
७. इन्द्रनन्दिकृत श्रुतावतार (पद्य १६७-६९) (दहावे शतक)
कालान्तरे ततः पुनरासन्द्या पलरि तार्किकार्कोऽभूत् ।
श्रीमान् समन्तभद्रस्वामीत्यथ मोऽप्यधीत्य तं द्विविधम् ॥
सिद्धान्तमतः षट्खण्डागमतगतखण्डपंचकस्य पुनः ॥
अष्टैचत्वारिंशत् सहस्रसद्ग्रन्थरचनया युक्ताम् ।

विरचितवानतिसुन्दरमृदुसंस्कृतभाषया टीकाम् ॥
विलिखन् द्वितीयसिद्धान्तस्य व्याख्यां सर्थर्मणा स्वेन ।
द्रव्यादिशुद्धिकरणप्रयत्नविरहात् प्रतिनिषिद्धः ॥

८. वादिराजकृत पार्श्वचरित सर्ग श्लो. १७ (अकरावे शतक)
स्वामिनश्चिरितं तस्य कस्य नो विस्मयावहम् ।
देवागमेन सर्वज्ञो येनाद्यापि प्रदर्शयते ॥
९. हस्तिमल्लकृत विक्रांतकौरव-प्रशस्ति (तेरावे शतक)
तत्त्वार्थसूत्रव्याख्यानगन्धहस्तिप्रवर्तकः ।
स्वामी समन्तभद्रोऽभूद् देवागमनिदेशकः ॥
१०. शुभचन्द्रकृत ज्ञानार्णव अ. १ श्लो. १४ (बारावे शतक)
समन्तभद्रादिकवीन्द्रभास्वतां स्फुरन्ति यत्रामलसूक्तिरशमयः ।
ब्रजन्ति खद्योतवदेव हास्यतां न तत्र किं ज्ञानलवोद्घता जनाः ॥
११. श्रवणबेळगोळ येथील मल्लिषेण प्रशस्ति शिलालेख (शक १०५०)
वन्द्यो भस्मकभस्मसात् कृतिपटुः पद्मावतीदेवता-
दत्तोदात्तपदः स्वमन्त्रवचनव्याहूतचन्द्रप्रभः ।
आचार्य स समन्तभद्रगणभूद् येनेह काले कलौ-
जैनं वर्त्म समन्तभद्रमभवद् भद्रं समन्तान्मुहुः ॥
काज्ज्यां नग्नाटकोऽहं मलमलिनतनुर्लाम्बुशे पाण्डुपिण्डः
पुण्ड्रोद्रे शाक्यभिक्षुर्दशपुरनगरे मिष्टभोजी परिव्राट् ॥
वाराणस्यामभूवं शशधरधवलः पाण्डुराङ्गस्तपस्वी ।
राजन् यस्यास्ति शक्तिः स वदतु पुरतो जैननिर्ग्रन्थवादी ॥
पूर्व पाटलिपुत्रमध्यनगरे भेरी मया ताडिता ।
पश्चान्मालवसिन्धुठक्कविषये काशीपुरे वैदुशी ॥
प्राप्तोऽहं करहाटकं बहुभटैः विद्योल्कटैः संकटं ।
वादार्थी विचराम्यहं नरपते ! शार्दूलविक्रीडितम् ।
अवदुतटमटति झटिति स्फुटचटुवाटधूर्जटेर्जिह्वा ।
वादिनि समन्तभद्रे स्थितवति सति का कथान्येषाम् ॥

: ॐ :

श्री वीतरागाय नमः ।
स्वामी श्री समन्तभद्राचार्य विरचित

रत्नकरण्डश्रावकाचार

अध्याय १ ला

मङ्गलाचरण

नमः श्रीवर्द्धमानाय निर्धूतकलिलात्मने ॥

सालोकानां त्रिलोकानां यद्विद्या दर्पणायते ॥१॥

अन्वयार्थ :- (यद्विद्या) ज्यांची केवलज्ञानरूपी विद्या (सालोकानां)

अलोकाकाशाने सहित (त्रिलोकानां) त्रिभुवनाचे 'ज्ञान होण्यासाठी' (दर्पणायते^१) आरशाप्रमाणे आहे तसेच (निर्धूतकलिलात्मने^२) ज्याने ज्ञानावरणादि कर्म धुवून टाकली आहेत अशा (श्री^३ वर्द्धमानाय) अंतरंग आणि बहिरंग लक्ष्मीने युक्त श्रीवर्धमान-स्वार्मांना (नमः) नमस्कार असो.

भावार्थ :- ज्याप्रमाणे आरशात समोरच्या वस्तूचे प्रतिविंव जसेच्या तसेच दिसून येते; त्याचप्रमाणे ज्यांच्या केवलज्ञानरूपी दर्पणामध्ये अलोकाकाश व तीन लोकांतील सर्व पदार्थ प्रतिविंवित होतात अर्थात् जे अलोकाकाशासह त्रिभुवनातील सर्व वस्तुंना त्यांच्या भूत, भविष्य व

-
१. दर्पण या शब्दावस्तुन क्रियापद नामसाधित धातू
 २. निर्धूत-निस्+धू स्वच्छ धुणे, या धातूचे भूतकालवाचक कर्मणी धातुसाधित विशेषण. कलिलत-मल-पापकर्म. आत्मने-आत्मन् 'शब्दाचे च. ए. व पूर्ण पद' 'श्री-वर्धमानाय' याचे विशेषण आहे त्याचा अर्थ जसा - पूर्ण धुऊन टाकला आहे कर्मरूपी मल आत्म्यापासून ज्याने अशा.
 ३. श्री म्हणजे अंतरंग बहिरंग लक्ष्मी. त्यांनी सहित वर्धमान स्वार्मांना.

वर्तमानकालीन सर्व पर्यायांसह स्पष्टपणे प्रतिभासित करतात; तसेच ज्यांनी आपल्या ज्ञानावरण-दर्शनावरण-मोहनीय व अन्तराय या चार घातिकर्माचा पूर्ण नाश केला आहे आणि ज्यांना अंतरंग विभूती अर्थात् अनन्तचतुष्टय व बहिरंग लक्ष्मी, म्हणजे समवशरणादि वैभव यांची प्राप्ती झाली आहे अशा श्री वर्धमान स्वामींना (२४ व्या तीर्थकरांना) माझा नमस्कार असो.

धर्मोपदेश करण्याची प्रतिज्ञा

देशयामि समीचीनं धर्मं कर्मनिवर्हणम् ।

संसारदुःखतः सत्त्वान् यो धरत्युत्तमे सुखे ॥२॥

अन्वयार्थ :- (य:) जो (सत्त्वान्) जीवांना (संसारदुःखतः) संसारातील दुःखापासून ‘सोडवून’ (उत्तमे) उत्तम (सुखे) सुखामध्ये (धरति) ठेवतो त्या (कर्मनिवर्हणम्^१) कर्माचा नाश करणाऱ्या अशा (समीचीनं) खन्यायथार्थ (धर्म) धर्माला (देशयामि^२) मी सांगतो.

भावार्थ :- जो धर्म, देव, मनुष्य-तिर्यच-नरक या चार गतिरूप संसारातील जीवांचे सर्व दुःख नाहीसे करून अविनाशी मोक्ष-सुखाची प्राप्ती करून देणारा आहे, अष्ट कर्माचा नाश करणारा आहे व जो अबाधित असून इह-परलोकी सर्वांचे कल्याण करणारा आहे. त्या सार्वधर्माचे वर्णन ग्रंथकार श्री आचार्यवर समन्तभद्रस्वामी करतात.

धर्माचे स्वरूप

सद्दृष्टिज्ञानवृत्तानि धर्मं धर्मेश्वरा विदुः ।

यदीयप्रत्यनीकानि भवन्ति भवपद्धतिः ॥३॥

अन्वयार्थ :- (धर्मेश्वराः) धर्माचे ईश्वर अरिहंत भगवान् (सद्दृष्टि-

१. निवर्हण-नाशक. २. दिश-सांगणे, उपदेश करणे. (वर्तमान काळ प्र.पु. ए.व.)

ज्ञान-वृत्तानि^१) सम्यगदर्शन, सम्यग्ज्ञान व सम्यकचारित्र यांना (धर्म) धर्म (विदुः) समजतात. कारण (**यदीयप्रत्यनीकानि^२**) यांच्या विरुद्ध असलेली मिथ्यादर्शन, मिथ्याज्ञान व मिथ्याचारित्र ही (**भवपद्धतिः**) संसाराची परिपाटी (**भवन्ति**) आहे.

भावार्थ :- जीवाजीवादि सात तत्त्वांचे यथार्थ श्रद्धान करणे यास 'सम्यगदर्शन' म्हणतात. त्या तत्त्वाचे ज्ञान होणे यास 'सम्यग्ज्ञान' म्हणतात व संसाराला कारणीभूत पापरूप क्रियांचा त्याग करणे यास 'सम्यकचारित्र' म्हणतात, व तिहींचे निर्दोष रीतीने पालन करणे हाच खरा धर्म आहे व या सम्यगदर्शनादिकांच्या उलट असलेले मिथ्यादर्शन; मिथ्याज्ञान व मिथ्याचारित्र ही संसारामध्ये भ्रमण करावयास लावणारी आहेत. सारांश, सम्यगदर्शनादिक मोक्षांच्या प्राप्तीला कारणीभूत आहेत. म्हणून त्यांचे योग्य पालन करणे हाच खरा धर्म होय.

सम्यगदर्शनाचे लक्षण

श्रद्धानं परमार्थानामाप्तागमतपोभृताम् ।

त्रिमूढापोढमष्टांगं सम्यगदर्शनमस्मयम् ॥४॥

अन्वयार्थ :- (परमार्थानाम्^३) खन्या (आप्तागमतपोभृताम्^४) देव, शास्त्र, गुरु यांचे (त्रिमूढापोढं), तीन मूढतांनी रहित (अस्मयं) आठ गर्वानी रहित (अष्टांगं) आठ अंगानी सहित (श्रद्धानं) असे श्रद्धान करणे हे (सम्यगदर्शनम्) सम्यगदर्शन होय.

भावार्थ :- देव, शास्त्र, गुरु यांचे श्रद्धान शुद्धात्मा, जीव वर्गेरे सात तत्त्वांचे श्रद्धानास कारण आहे. कारण सर्वज्ञ भगवंतांनी शास्त्रांमध्ये सात तत्त्वांचे वर्णन केले आहे व त्या शास्त्रांचाच खरे गुरु उपदेश करतात. म्हणून खरे देव-गुरु-शास्त्र ह्यांचे जे यथार्थ श्रद्धान ते सात

१. चारित्र. २. प्रत्यनीक = उलट, विपरित. ३. समीचीन.

४. तप करणारे मुनी. ५. अपोढ-रहित.

तत्त्वांचेही श्रद्धान आहे. हे श्रद्धान निःशंकितादि आठ अंगांनी सहित, तीन मूढता व आठ प्रकारच्या गर्वांनी रहित असावे. अशा श्रद्धानासच सम्यगदर्शन म्हणतात.

खन्या देवाचे स्वरूप

आप्तेनोऽच्छिन्नदोषेण सर्वज्ञेनागमेशिना ।

भवितव्यं नियोगेन नान्यथा ह्याप्तता भवेत् ॥५॥

अन्वयार्थ :- (नियोगेन) निश्चये करून (आप्तेन) खन्या देवाने (उच्छिन्नदोषेण^१) निर्दोषी (सर्वज्ञेन) सर्वज्ञ (आगमेशिना^२) हितोपदेशी (भवितव्यं) असावे. (हि) कारण (अन्यथा) दुसन्या प्रकारे (आप्तता) आप्तपणा, देवपणा (न भवेत्) संभवत नाही.

भावार्थ :- निश्चय दृष्टीने पाहिले असता जे रागद्वेषादि अठरा दोषांनी रहित आहेत, सर्वज्ञ अर्थात् चराचर वस्तुना युगपत् जाणणारे आहेत व खन्या हिताचा उपदेश देणारे आहेत त्यांनाच आप्त अर्थात् खरा देव म्हणतात. वीतरागी, सर्वज्ञ व हितोपदेशी असल्याशिवाय दुसन्या कोणत्याही प्रकारे कोणासही आप्तपणा किंवा देवपणा प्राप्त होत नाही.

आप्तांनी नष्ट केलेले अठरा दोष

क्षुत्पिपासाजरातङ्कजन्मान्तकभयस्मयाः ।

न रागद्वेषमोहाश्च यस्याप्तः स प्रकीर्त्यते ॥६॥

अन्वयार्थ :- (क्षुत्पिपासाजरातङ्कजन्मान्तकभयस्मयाः^३), भूक,

-
१. उत् + छिद् - नाश करणे. उच्छेद करणे. या धातूचे भू. का. धा. वि. अर्थ-नष्ट केले आहेत. १८ दोष ज्याने असा हे, व यापुढील दोन्ही पदे. आप्तेन याची विशेषणे-आहेत. विधिविशेषणे कत्याच्या पुढे येतात. जसे:- 'त्वया पंडितेन भाव्यं'
 २. आगम + इशिना आगमाचे प्रवर्तक अर्थात् मार्गोपदेशक, त्यांचेकडून.
 ३. क्षुध-भूक, पिपासा-तहान, आतंक-रोग, अन्तक-मरण, स्मय-गर्व.

तहान, म्हातारपण, रोग, जन्म, मृत्यु, भीति, गर्व (**रागद्वेषमोहाः**) राग, द्वेष, मोह (**च**) चिंता, अप्रीति, झोप, आश्वर्य, शोक; घाम व खेद हे अठरा दोष (**यस्य**) ज्याला (**न सन्ति स आप्तः**) नाहीत (**सः**) तो (**आप्तः**) आप्त-देव-(**प्रकीर्त्यते**^१) म्हटला जातो. तो खरा देव मानल्या जातो.

भावार्थ :- मागच्या श्लोकात खन्या देवाचे लक्षण सांगताना ‘आप्त अठरा दोषांनी रहित असतात’ असे सांगितले होते म्हणून या श्लोकात आचार्यांनी भूक, तहान इत्यादी अठरा दोषांची नावे सांगितली आहेत. या अठरा दोषांपैकी अकरा दोषांची स्पष्ट नावे श्लोकात दिली आहेत. बाकीचे चिंता, अप्रीति, घाम, निद्रा, आश्वर्य, खेद आणि शोक हे सात दोष श्लोकामध्ये असलेल्या ‘च’ शब्दावरून समजावेत. आप्तांनी चार घातिया कर्मांचा पूर्ण नाश केला असल्यामुळे त्यांना उपरोक्त अठरा दोषांपैकी एकही दोष नसतो, अर्थात् ते परिपूर्ण निर्दोषी व वीतरागी असतात.

आप्तांची दुसरी नावे

परमेष्ठी परञ्ज्योतिर्विरागो विमलः कृती ।

सर्वज्ञोऽनादिमध्यान्तः सार्वः शास्तोपलाल्यते ॥७॥

अन्वयार्थ :- तोच आप्त (**परमेष्ठी**) परमेष्ठी (**परञ्ज्योतिः**) केवलज्ञानी (**विरागः**) वीतरागी (**विमलः**) कर्ममलाने रहित (**कृती**) कृतकृत्य (**सर्वज्ञः**) सर्वज्ञ (**अनादिमध्यान्तः**) आदि, मध्य व अन्त यांनी रहित (**सार्वः**) सर्वांना कल्याणप्रद (**शास्ता**) हितोपदेशी (**उपलाल्यते**) म्हटला जातो.

भावार्थ :- आप्त-भगवंतांनाच परमेष्ठी वगैरे सार्थक नावे आहेत.

१. परमेष्ठी : जे इंद्रादि देवांकडून वंदनीय आणि सर्वांना इष्ट आहेत त्यांना परमेष्ठी म्हणतात.

१. प्र + कृत - (**प्रकीर्त्यति**) म्हणणे, जाहीर करणे या धातूचा कर्मणिप्रयोग.

२. परंज्योति : ज्यांना उत्कृष्ट ज्योति म्हणजे केवलज्ञान प्राप्त झाले आहे त्यांना परंज्योति म्हणतात.

३. विराग : जे रागद्वेष मोहादि भावकर्मानी रहित आहेत त्यांना विराग किंवा वीतरागी म्हणतात.

४. विमल : ज्ञानावरणादि द्रव्यकर्माचा ज्यांना अभाव आहे त्यांना विमल असे म्हणतात.

५. कृती : ज्याने हेयाचा पूर्ण त्याग केला आहे आणि उपादेय वस्तूचा पूर्ण स्वीकार केला आहे त्यामुळे जे कृतकृत्य झालेत त्यांना कृती म्हणतात. त्यांना कर्तव्य काहीच उरलेले नाही.

६. सर्वज्ञ : जे सर्व पदार्थाना त्यांच्या त्रैकालिक सर्वपर्यायासह युगपत् जाणतात त्यांना सर्वज्ञ म्हणतात.

७. अनादिमध्यान्त : सृष्टि अनादि आहे, अनंत आहे म्हणून परंपरेच्या अपेक्षेने आपासुद्धा आदि, मध्य आणि अन्त ह्यांनी रहित आहेत, म्हणून त्यांना अनादिमध्यान्त असेही म्हणतात.

८. सार्व : सर्वज्ञ भगवान इहपरलोकी कल्याणकारक मोक्षमार्गाचा उपदेश देत असल्यामुळे सर्वांचे खरे हित करणारे आहेत, म्हणून त्यांना सार्व म्हणतात.

९. शास्ता : निर्दोष रीतीने अखिल पदार्थांचे यथार्थ निरूपण करून सर्वाना हिताचा उपदेश देणाऱ्या भगवंतानाच शास्ता किंवा हितोपदेशी हे नाव आहे.

खन्या देवाला कशाचीच इच्छा नसते.

**अनात्मार्थ विना रागैः शास्ता शास्ति सतो हितम् ।
ध्वनन् शिल्पिकरस्पर्शान्मुरजः किमपेक्षते ॥८॥**

९. उप + लल - (द. ग. प. प.) प्रेम-लाड-करणे किंवा प्रेमाने बोलणे या धातूचा प्रयोजक-कर्मणिप्रयोग.

अन्वयार्थ :- (शास्ता) हितोपदेशी (**अनात्मार्थी**) निःस्वार्थपणाने (**विना रागैः**) रागभावाशिवाय लाभ, कीर्ति वगैरे कशाचीही अपेक्षा न ठेवता (**सतः**) भव्य जीवाला (**हितं**) हितोपदेश (**शास्ति॑**) सांगतो; हिताचाच उपदेश देतो. जसे, (**शिल्पिकरस्पर्शात्**) वाजविणान्याच्या हाताच्या स्पर्शामुळे (**ध्वनन्**) आवाज करणारा (**मुरजः**) मृदंग (**किं अपेक्षते**) कशाची अपेक्षा करतो ? अर्थात् कशाचीही नाही.

भावार्थ :- ज्याप्रमाणे मृदंग (तबला) केवळ हस्तस्पर्श होताच स्वयमेव मधुर मधुर आवाज करतो, त्यात त्याला कशाचीच अपेक्षा नसते; त्याचप्रमाणे हितोपदेशी आप्त हे लोभ, प्रतिष्ठा, कीर्ति यापैकी कशाचीही इच्छा न करता केवळ भव्य जीवांचे पुण्य उदयास असताना इहपरलोकी कल्याणकारी अशा सम्यग्दर्शनादिकांचा उपदेश करतात, खरोखरच श्रेष्ठ पुरुषांचे प्रत्येक काम ‘परोपकाराय सतां हि चेष्टितम्’ या सुभाषिताप्रमाणे सहजच दुसऱ्यांचे हित साधण्याकरिताच असते. त्यांना काहीच अपेक्षा वा स्वार्थ नसतो. त्यांच्या दिव्यध्वनीच्या निमित्ताने सहजच सर्व जीवांचे कल्याण इच्छा न करताही होते.

खन्या शास्त्राचे स्वरूप

आप्तोपज्ञमनुलङ्घ्यमहष्टेष्टविरोधकम् ।

तत्त्वोपदेशकृत् सार्व शास्त्रं कापथघट्टनम् ॥१॥

अन्वयार्थ :- (शास्त्रं) आगम म्हणजेच शास्त्र (**आप्तोपज्ञं**) सर्वज्ञ देवांनी सांगितलेले, (**अनुलङ्घ्यं**) त्यामुळे इन्द्र व गणधरादिकांनाही ते उल्लङ्घन करता येत नाही, निराबाध आहे. (**तत्त्वोपदेशकृत्**) वस्तुस्वभावाचा उपदेश देणारे [असल्यामुळे] (**अहष्टेष्टविरोधकं३**) प्रत्यक्ष व अनुमानादि

१. मूळ धातू शास्त्र-सांगणे, उपदेश देणे.

२. ‘अ-हष्ट-इष्ट-विरोधकम्’ = अ-नाही, हष्ट-प्रत्यक्ष, इष्ट-अनुमानादि, अर्थात् प्रत्यक्ष व अनुमानादि परोक्ष या प्रमाणद्वयाने ज्यामध्ये मुळीच वाधा येत नाही असे.

परोक्ष प्रमाणांशी अविरोधी-सुसंवादी आहे. आणि (**कापथघटनं**) मिथ्यादर्शनादिक व खोट्या देवगुरुशास्त्रांनी सांगितलेल्या मिथ्यामार्गापासून परावृत्त करणारे आहे. म्हणूनच (**सार्व**) सर्व प्राणिमात्रांना हितकारक आहे.

भावार्थ :- आगम म्हणजेच खरे शास्त्र. ते वीतरागी सर्वज्ञदेवांनी निरूपित असते. त्यामुळे इन्द्र गणधरादिकही त्याचे उल्लङ्घन-खंडन करीत नाहीत. त्यांनाही उपादेय असते. त्यामध्ये हेयापादेय तत्त्वांचा, वस्तुस्वभावाचा यथार्थ उपदेश असल्यामुळे त्यात प्रत्यक्ष व अनुमानादि परोक्ष प्रमाणांनी बाधा येत नाही. विपरीत मार्गाचा त्यामध्ये निषेध केलेला असतो. त्यामुळे सर्व जीवमात्रासाठी ते कल्याणकारी आहे.

खन्या साधूचे (गुरुचे) लक्षण

विषयाशावशातीतो निरारम्भोऽपरिग्रहः । ज्ञानध्यानतपोरक्तस्तपस्वी स प्रशस्यते ॥१०॥

अन्वयार्थ :- जो (**विषयाशावशातीतः**^१) विषयोपभोगाच्या इच्छेने रहित (**निरारम्भः**) आरंभाने रहित (**अपरिग्रहः**) परिग्रहाने रहित आहे; व (**ज्ञानध्यानतपोरक्तः**^२) ज्ञान, ध्यान व तप यामध्ये लीन आहे (**सः**) तो (**तपस्वी**) गुरु (**प्रशस्यते**) सुतियोग्य प्रशंसनीय जाणावा.

भावार्थ :- खरे साधू विषयोपभोगांचा सर्वथा त्याग करून आत्मोन्नतीची साधना करीत असल्यामुळे त्यांना सांसारिक विषयासंबंधी इच्छा मुळीच नसते; ते शेती, नोकरी, व्यापार इत्यादि प्रकारचा आरंभ करीत नाहीत, म्हणून ते निरारम्भी आहेत व त्यांनी धन-धान्यादि बाह्य परिग्रह आणि रागद्वेषादि अंतरंग परिग्रहाचा त्याग केल्यामुळे ते निष्परिग्रही असतात.

-
१. विषय-आशा-वश-अतीतः-पंचेद्रियांच्या विषयांच्या आकांक्षेच्या आधीन न झालेला. २. ‘रक्तः’ ऐवजी ‘रत्नः’ असाही एक पाठ आहे त्याचा अर्थ ‘श्रेष्ठ’. रक्त = लीन, रत्न = श्रेष्ठ.

तसेच खरे साधू सदैव विद्याध्ययन, ध्यान, तपश्चारण इत्यादि धर्माचरणामध्येच लवलीन असतात.

सम्यग्दर्शनाच्या लक्षणांत सांगितलेल्या आठ अंगापैकी निःशंकितत्व अंगाचे स्वरूप -

इदमेवेदृशमेव तत्त्वं नान्यत्र चान्यथा ।

इत्यकम्पायसाम्भोवत् सन्मार्गऽसंशया रुचिः ॥११॥

अन्यर्थ :- (तत्त्वं) तत्त्व (इदं एव) हेच आहे, (ईदृशं एव) अशाच प्रकारचे आहे, (अन्यत् न) दुसरे नाही (च अन्यथा न) व दुसर्या प्रकारचे नाही, (इति) याप्रमाणे (सन्मार्गे) संसार तरून जाण्यासाठी सत्युरुषांना आश्रयभूत देवगुरुशास्त्राच्या परिपाटीमध्ये अर्थात् मोक्षमार्गामध्ये (आयसाम्भोवत्^९) तलवारीच्या धारेच्या पाण्याप्रमाणे (अकम्पा) निश्चल (रुचिः) श्रद्धा-विश्वास-प्रीती असणे (असंशयः) हे असंशय अर्थात निःशंकित अंग आहे.

भावार्थ :- तत्त्व अर्थात् वस्तूचा स्वभाव किंवा खरे देव, शास्त्र व गुरु यांची लक्षणे जी आता सांगितली तीच खरी आहेत व तशीच योग्य आहेत; त्याशिवाय दुसरी असू शकत नाहीत, किंवा अन्यथा असत नाही किंवा अन्यत्र जशी विपरीत लक्षणे सांगितली आहेत तशीही ती नाहीत. अशाप्रकारे सन्मार्गामध्ये तलवारीच्या धारेच्या पाण्याप्रमाणे अविचल हृढ श्रद्धा-विश्वास असणे हे निःशंकित अंग होय. सन्मार्ग म्हणजे सज्जन पुरुष संसारसमुद्र तरून जाण्यासाठी ज्याचे अनुसरण करतात अशा देवशास्त्रगुरुंची परिपाटी. म्हणजेच देवशास्त्रगुरु व तत्त्वामध्ये वर सांगितल्याप्रमाणे निश्चल श्रद्धा हा निःशंकितत्व गुण समजावा.

9. आयस+अंभः+वत्- 'अयस' (लोखंड) यापासून 'आयस' शब्द बनला आहे. आयस-लोखंडी शस्त्र (तरवार वगैरे) अम्भस्-पाणी किंवा तेज, वत्=प्रमाणे

निःकांक्षित अङ्गाचे लक्षण
कर्मपरवशे सान्ते दुःखैरन्तरितोदये ।
पापबीजे सुखेऽनास्था श्रद्धानाकांक्षणा स्मृता ॥१२॥

अन्वयार्थ :- (कर्मपरवशे^९) कर्माच्या स्वाधीन (सान्ते) नाशवन्त (दुःखै अन्तरितोदये) दुःखामुळे ज्या सुखाच्या उदयामध्ये अंतर पडते अशा, दुःखामुळे ज्याची (सुखाची) उत्पत्ती रोकली गेली अगर खंडित झाली आहे अशा (पापबीजे) पापाला कारणीभूत असलेल्या (सुखे) सुखामध्ये (अनास्था) आस्था-शाश्वतबुद्धीने रहित (श्रद्धा) हृषि प्रतीति (अनाकांक्षणा) अनाकांक्षा अर्थात् निरीच्छता (स्मृता) मानली आहे.

भावार्थ :- पुण्यकर्माचा उदय असताना जीव त्या उदयाच्या आधीन झाला म्हणजे सांसारिक सुख प्राप्त होते, म्हणून ते पराधीन आहे. कर्मादय व विषय यांच्या आधीन आहे. पुण्यकर्माचा उदय व इष्ट विषयाचा संयोग सदोदित टिकून राहत नाही. म्हणून पराधीनतेमुळे ते नाशवन्त आहे. पापाचा उदय व अनिष्ट सामग्रीचा संयोग यामुळे त्या सुखामध्ये खण्ड पडतो, बाधा उत्पन्न होते. एवढेच नव्हे, भावी काळातील पापाला व दुःखाला ते कारणीभूत आहे. सांसारिक सुखातील आसक्ती हेच पापबंधाचे व संसाराचे कारण आहे. अशाप्रकारे सांसारिक सुख सर्वप्रकारे हेय अर्थात त्याज्य आहे. दुःखाने सर्वथा रहित असे खरे सुख ते नव्हेच; सुखाभास मात्र आहे. ते शाश्वत खरे सुख नव्हेच असा हृषि अभिप्राय हेच निःकांक्षित अंग होय.

निर्विचिकित्सा अंगाचे स्वरूप
स्वभावतोऽशुचौ काये रत्नत्रयपवित्रिते ।
निर्जुगुप्सा गुणप्रीतिर्मता निर्विचिकित्सता ॥१३॥

9. अन्तरित-प्रतिबन्धित, खंडित उदय - उत्पत्ती.

ज्या सुखाच्या उदय खंडित होतो.

अन्वयार्थ :- (स्वभावतः अशुचौ रलत्रयपवित्रिते काये) स्वरूपाने अपवित्र परंतु सम्यगदर्शनादि रलत्रयाने पवित्र अशा शरीरामध्ये (निर्जुगुप्ता) किळस, ग्लानि न करणे (गुणप्रीतिः) आणि त्या व्यक्तीच्या गुणामध्ये प्रीति करणे (निर्विचिकित्सा मता) ह्यास निर्विचिकित्सा म्हणतात.

भावार्थ :- आपले शरीर रक्त, मांस, पू, हाड, चरबी, शिरा व स्नायु या सप्त धातूनी भरलेले असल्यामुळे ते अत्यंत बीभत्स आणि अपवित्र आहे; परंतु सम्यगदर्शन-ज्ञान-चारित्र व संयम या तीन अमोल रलांसारख्या उल्कृष्ट गुणांमुळे ते अपवित्र शरीर सुद्धा पवित्र व पूज्य होते. मनुष्यभवांतून मोक्ष प्राप्ती होते, इतर भवांतून नाही. म्हणून मनुष्यदेह हा मोक्षाचा अनुकूल असू शकतो, इतर देवादिकांचे शरीर या संयमाचे अभावी साक्षात् मोक्षास अनुकूल असू शकत नाही असे सांगितले आहे. तेव्हा अशा रोगग्रस्त पण रलत्रयाने संपन्न असलेल्या नरथेष्ठांच्या असामान्य गुणावर गाढ श्रद्धा-प्रेम ठेवून त्यांच्या अपवित्र शरीराची किळस न करणे यास निर्विचिकित्सा अंग म्हणतात.

अमूढृष्टी अंगाचे स्वरूप

**कापथे पथि दुःखानां कापथस्थेऽप्यसमतिः ।
असंपृक्तिरनुत्कीर्तिरमूढा दृष्टिरुच्यते ॥१४॥**

अन्वयार्थ :- (दुःखानां पथि) दुःखांचा मार्ग असणाऱ्या (कापथे) मिथ्यामार्गाविषयी व (कापथस्थेऽपि) मिथ्यामार्गाने चालणाऱ्या लोकांविषयी देखील (असंमतिः) मनाने संमती न देणे (असंपृक्तिः) कायेने सल्कार न करणे व (अनुत्कीर्ति) वचनाने स्तुती न करणे ही (अमूढा दृष्टिः) अमूढृष्टी (उच्यते) सांगितलेली आहे.

भावार्थ :- असदाचार, अज्ञान, अविचार, आत्मस्वरूपाची अश्रद्धा

मिथ्यात्व आदि हा आकुलतेचा व दुःखाचा मार्ग आहे. म्हणून मिथ्या मार्ग आहे. ह्या मार्गाने जाणाऱ्यास खरा आनंद न मिळता पदोपदी दुःखच होते; म्हणून या मार्गाची किंवा अशा खोट्या मार्गाने चालणाऱ्या लोकांची मनाने प्रशंसा न करणे अर्थात् हा कुमार्ग चांगला आहे किंवा अशा कुमार्गाने चालणारे लोक चांगले आहेत अशी भावना न होऊ देणे, त्यांची मुखाने प्रशंसा न करणे व टाळ्या वगैरे शरीर चेष्टांनी त्यांच्या कार्याला पुष्टी न देणे यास ‘अमूढ हृषी’ अंग म्हणतात.

उपगूहन अंगाचे लक्षण

स्वयं शुद्धस्य मार्गस्य बालाशक्तजनाश्रयाम् । वाच्यतां यत्प्रमार्जन्ति तद्ददन्त्युपगूहनम् ॥१५॥

अन्वयार्थ :- (स्वयं शुद्धस्य) स्वभावतः निर्दोष असतानाही (मार्गस्य) ‘रत्नत्रयस्वरूपी’ मोक्षमार्गामध्ये प्रवृत्त अशा (मार्गस्य बालाशक्तजनाश्रयां^१) अज्ञानी व दुर्बल लोकाकडून होणाऱ्या रत्नत्रयस्वरूपी मोक्षमार्गाच्या (वाच्यतां) निंदेला (यत्) जे (प्रमार्जन्ति^२) दूर करतात अर्थात् झाकतात (तत्) त्याला (उपगूहनम्) उपगूहन (वदन्ति) म्हणतात.

भावार्थ :- वस्तुतत्व किंवा खरा श्रेयोमार्ग अथवा जिनर्धम हा स्वयं निर्दोष असतो. त्यामध्ये अंगभूत दोष नाहीत; परंतु त्याचे कित्येक अनुयायी एक तर अज्ञानी असतात किंवा असमर्थ असतात. अज्ञानामुळे त्यांना हिताहित किंवा गुणदोष याबाबत विवेक नसतो. असमर्थतेमुळे शक्तीबाहेरची ब्रते घेऊन बसतात व त्याची पालना न झाल्यामुळे उपहासास पात्र होतात. अशा अनुयायांमुळे लोक त्या धर्माला दूषण लावतात. त्या अनुयायांमुळे रत्नत्रयरूप धर्माला आणि त्यांना जे दोष लागले असतील ते झाकणे, (ते दोष प्रगट न करणे) त्याचे निराकरण करणे हेच उपगूहन

१. बालाश्च अशक्ताश्च जना तेषां आश्रयो यस्याः सा, ताम् ।

२. प्रं + मृज् झाडणे, स्वच्छ करणे, दूर करणे किंवा आवरण करणे.

अंग होय.

यालाच शास्त्रामध्ये कोठेकोठे 'उपबृंहण' म्हटले आहे. त्याचा अर्थ त्यांच्या गुणांची वृद्धी करणे, उल्कर्ष साधणे असा आहे.

पहिली चार अंगे बाहुल्याने व्यक्तिसापेक्ष आहेत, व पुढची चार अंगे समाजसापेक्ष आहेत. धर्मात्मा अन्य धर्मबांधवांबाबत कसा वागतो याचा त्यात निर्देश आहे. धर्मात्मा स्वस्तुती किंवा परनिंदा न करता आत्मनिंदा व परप्रशंसा करून या गुणाची पालना करतो. त्याद्वारा समाजामध्ये संगठण व स्थिरता राहते. तत्त्वतः ही आठही अंगे व्यवहार व निश्चय अशी दोन प्रकारची आहेत.

स्थितीकरण अंगाचे लक्षण

दर्शनाच्चरणाद्वापि चलतां धर्मवत्सलैः ।

प्रत्यवस्थापनं प्राज्ञैः स्थितीकरणमुच्यते ॥१६॥

अन्वयार्थ :— (दर्शनात्) सम्यग्दर्शनापासून (वा) अथवा (चरणात्) सम्यक्चारित्रापासून (अपि) देखील (चलतां) चलायमान होणाऱ्यांना (धर्मवत्सलैः) धर्मप्रेमी लोकांनी (प्रत्यवस्थापनं^१) धर्मामध्ये पुनःपुनः स्थिर करणे यास (प्राज्ञैः) सूजा लोकांनी (स्थितीकरणम्) स्थितीकरण अंग (उच्यते) म्हटलेले आहे.

भावार्थ :— सम्यग्दर्शन व त्याबरोबरच असणारे सम्यग्ज्ञान किंवा सम्यक्चारित्र या रलत्रयापासून संकट, रोग, भीती, लोभ इत्यादि कारणांनी चलायमान होणाऱ्या लोकांना उपदेशादिकाने धर्मामध्ये पुनः पूर्ववत् स्थिर करणे यास स्थितीकरण अंग म्हणतात.

१. प्रति + अव + स्थापन = पुनः पूर्ववत्, स्थिर करणे.

वात्सल्य अंगाचे स्वरूप

**स्वयुथ्यान् प्रति सद्भावसनाथापेतकैतवा ।
प्रतिपत्तिर्थायोग्यं वात्सल्यमभिलप्यते ॥१७॥**

अन्वयार्थ :-— (स्वयुथ्यान् प्रति^१) आपल्या समाजबांधवासह (सद्भावसनाथ^२) सद्भावपूर्वक (अपेतकैतवा^३) कपटविरहित अशी (प्रतिपत्तिः) पूजा-प्रशंसा अथवा आदरसल्कार यास (वात्सल्यं अभिलप्यते) वात्सल्य म्हटले आहे.

भावार्थ :-— ज्याप्रमाणे गाय आपल्या वासरावर निर्वाज प्रेम करते; त्याचप्रमाणे आपणही आपल्या जैनधर्मबंधूचे कल्याण व्हावे याच एका उद्देशाने मनात कसलेही कपट न ठेवता शुद्ध अंतकरणाने त्यांचा यथायोग्य आदरसल्कार करणे अर्थात् प्रत्येकाच्या योग्यतेप्रमाणे कोणाची पूजा तर कोणाची प्रशंसा, कोणाची सुती तर कोणाची भक्ती; कोणास दान तर कोणास मान याप्रमाणे यथोचित सल्कार करून परस्परांमध्ये प्रेमभाव ठेवणे-वाढविणे यास ‘वात्सल्य’ अंग म्हणतात. या योगे परस्परातील वैमनस्य किंवा द्वेष नाहीसा होऊन सर्वांची एकी व संघटना होण्यास फार मदत होते.

प्रभावना अंगाचे लक्षण

**अज्ञानतिमिर-व्याप्तिमपाकृत्य यथायथम् ।
जिनशासनमाहात्म्यप्रकाशः स्यात् प्रभावना ॥१८॥**

अन्वयार्थ :- (अज्ञानतिमिर-व्याप्तिं) अज्ञानरूपी अंधकाराच्या

9. यूथ = कल्प, समुदाय, समाज. २. सनाथ-सहित. ३. अपेत-रहित. कैतव-कपट माया. २ व ३ ही दोन्ही पदे ‘प्रतिपत्ति’ याची विशेषणे आहेत.

प्रसाराला (अपाकृत्य^१) दूर करून (यथायथं) यथाशक्ती तप, ज्ञान, पूजा, दानादिकाने (जिनशासनमाहात्म्यप्रकाशः) जैन धर्माचे माहात्म्य प्रगट करणे ही (प्रभावना) प्रभावना (स्यात्) होय.

भावार्थ :— जैनधर्मातील अहिंसा, अनेकान्त (स्याद्वाद) या सारख्या अनेक उदात तत्त्वासंबंधी जगात जे घोर अज्ञान पसरले आहे ते, पुस्तकप्रकाशन, विद्यादान, विद्यालय-आश्रमांची स्थापना, ठिकठिकाणी व्याख्याने देणे, वर्तमानपत्रांतून उत्तम लेख प्रसिद्ध करणे इत्यादि उपायांनी, नाहीसे करून जिनशासनाचे श्रेष्ठत्व प्रस्थापित करणे किंवा यथाशक्ती दान, पूजा, प्रतिष्ठा, जप, तप, ध्यान इत्यादि विशेष क्रिया करून जिनधर्माचे माहात्म्य वाढविणे यास प्रभावना अंग म्हणतात.

या आठ अंगांमध्ये प्रसिद्ध झालेले थोर पुरुष

तावदञ्जनचोरोऽङ्गे ततोऽनन्तमतिः स्मृता ।
उद्भायनस्तृतीयेऽपि तुरीये रेवती मता ॥१९॥

ततो जिनेन्द्रभक्तोऽन्यो वारिषेणस्ततः परः ।
विष्णुश्च वज्रनामा च शेषयोर्लक्ष्यतां गतौ ॥२०॥

अन्वयार्थ :— पहिल्या (अङ्गे) अंगामध्ये अर्थात् निःशङ्कित अंगात (तावत्) प्रथमतः (अञ्जनचोरः) अञ्जन चोर (लक्ष्यतां गतः) दृष्टान्तपणाला प्राप्त झाला अर्थात् प्रसिद्धीस आला; (ततः) त्यानंतर म्हणजे दुसऱ्या निःकांक्षित अंगात (अनन्तमतिः) अनंतमति राणी (लक्ष्यतां गता) प्रसिद्ध झालेली (स्मृता) मानलेली आहे. (तृतीये) तिसऱ्यात (उद्भायनः) उद्भायन राजा (लक्ष्यतां गतः) प्रसिद्धीस आला. (अपि) तसेच (तुरीये)

१. अप+आ+कृ-नाहीसे करणे या धातूचे 'ल्यबन्त' रूप.

चौथ्यांत (रेवती) रेवती राणी (लक्ष्यतां गता मता) प्रसिद्ध मानली जाते. (ततः) त्याहून (अन्य) दुसरा (जिनेन्द्र भक्तः) जिनेन्द्रभक्त श्रेष्ठी 'पाचव्या अंगात' (लक्ष्यतां गतः) प्रसिद्धिस आला. (ततः) त्यानंतर अर्थात् जिनेन्द्रभक्तानंतर (परः) दुसरा (वारिषेणः) वारिषेण राजपुत्र 'सहाव्या अंगात' (लक्ष्यतां गतः) प्रसिद्धीस आला. (शेषयोः) बाकीच्या दोन अंगात (विष्णुः च वज्रनामा च) विष्णुकुमार मुनि आणि वज्रकुमार नामक मुनि (लक्ष्यतां गतौ) प्रसिद्धीस आले आहेत.

भावार्थ :— खालील प्रमाणे आठ अंगामध्ये आठ थोर महात्मे प्रसिद्धीस आले आहेत -- (या महात्यांच्या सुंदर व बोधप्रद कथा नूतन प्रकाशित 'कथाकौमुदी' नामक पुस्तकात पहाव्यात.) १. निःशंकित-अंगामध्ये अंजनचोर. २. निष्कांकित, अंगामध्ये अनंतमती राणी. ३. निर्विचिकित्सा अंगामध्ये उद्घायन राजा. ४. अमूढदृष्टि अंगामध्ये रेवती राणी; ५. उपगूहन अंगामध्ये-जिनेन्द्रभक्त श्रेष्ठी. ६. स्थितीकरण अंगामध्ये वारिषेण राजपुत्र. ७. वात्सल्य अंगामध्ये विष्णुकुमार मुनि आणि ८. प्रभावना अंगामध्ये वज्रकुमार मुनि.

श्लोकातील शेवटचे 'लक्ष्यतां गताः' हे बहुवचनी पद अन्त्यदीपक असल्यामुळे दृष्टान्तरूपाने सांगितलेल्या आठही थोर व्यक्तींकरिता आले आहे असे समजावे. म्हणूनच वरील अन्वयात प्रत्येक व्यक्तीच्या नावापुढे योग्य फेरफार करून हे पद जोडले आहे.

आठ अंगाची सार्थकता

नांगहीनमलं छेत्रुं दर्शनं जन्मसन्ततिम् ।

न हि मंत्रोऽक्षरन्यूनो निहन्ति विषवेदनाम् ॥२१॥

अन्वयार्थ :— (अंगहीन) निःशङ्कितादिकापैकी काही अंगाने रहित (दर्शनं) सम्यग्दर्शन (जन्मसंततिं) जन्माच्या परिपाटीला अर्थात संसारातील परिभ्रमणाला (छेत्रुं) छेदण्यास (अलं) समर्थ (न) नाही. (हि)

बरोबरच आहे की, (अक्षरन्यूनः) अक्षराने न्यून कमी - असलेला (मन्त्रः) मंत्र (विषवेदनां) विषाच्या वेदनेला ('न निहन्ति) नष्ट करीत नाही.

भावार्थ :- जर मंत्रात एक अक्षरसुद्धा कमी असेल तर तो मंत्र ज्याप्रमाणे सर्वादिकांच्या विषारी दंशामुळे सर्व अंगात होणाऱ्या भयंकर वेदना नष्ट करण्यास समर्थ नाही; त्याचप्रमाणे उपर्युक्त आठ अंगापैकी एकाही अंगाने कमी असलेले सम्यग्दर्शन, हा जन्ममरणाचा फेरा बंद करण्यास समर्थ नाही. जर ते सर्व अंगांनी सहित असेल तरच त्यायोगे या संसारातील घोर दुःखांचा नाश होऊन मोक्षसुखाची प्राप्ती होते. म्हणूनच आत्महित इच्छिणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीने या आठही अंगांचे निर्दोष रीतीने पालन करावे.

सम्यग्दर्शनास बाधक असलेल्या तीन मूढतांपैकी लोकमूढतेचे स्वरूप

आपगासागरस्नानमुच्चयः सिकताश्मनाम् । गिरिपातोऽग्निपातश्च लोकमूढं निगद्यते ॥२२॥

अन्वयार्थ :- ‘धर्म समजून’ (आपगासागरस्नानं) नदी, समुद्र यात स्नान करणे, (सिकताश्मनां उच्चयः^३) वाळू, पाषाण याचे ढीग करणे, (गिरिपातः) पर्वतावरून उडी घेणे, (च अग्निपातः) अग्नीमध्ये उडी घेणे हे (लोकमूढं) लोकमूढत्व (निगद्यते) म्हटले जाते.

भावार्थ :- समुद्रात किंवा नदीत स्नान केल्याने पूर्वीचे सर्व पाप धूवून जाते अशा समजुतीने तेथे स्नान करणे; वाळू, दगड इत्यादिकांचे ढीग रचून त्यांची पूजा करणे; पुण्य मिळते या भावनेने पर्वतावरून उडी घेणे किंवा अग्नीत प्रवेश करणे, सती जाणे इ. अज्ञानतापूर्ण क्रिया करणे यास लोकमूढता म्हणतात.

१. न नि + हन् - (२ गण) धातूचे व. काळी त्र. पु. ए. व नाश करीत नाही.

२. उत् + चि (चय) गोळा करणे यापासून झालेले धातुसाधित नाम. ढीग.

देवमूढतेचे स्वरूप

वरोपलिप्सयाशावान् रागद्वेषमलीमसाः । देवता यदुपासीत देवतामूढमुच्यते ॥२३॥

अन्वयार्थ :— (आशावान्) संसार सुखाची आशा करणारा (वरोपलिप्सया) वर मिळविण्याच्या इच्छेने (रागद्वेषमलीमसाः) रागद्वेषाने मलीन असलेल्या (देवताः) देवतांना (यत्) जे काही (उपासीत) पूजतो (तत्) ते (देवतामूढं) देवमूढत्व (उच्यते) म्हटले आहे.

भावार्थ :— आपणास ऐहिक सुख मिळावे या इच्छेने काहीतरी नवस करून रागद्वेषाने मलीन असलेल्या देवतांची पूजा करणे यास देवमूढता म्हणतात.

शंका :— शासनदेवता, यक्ष आदिकांची पूजा करणे ही देवमूढता होते काय ?

उत्तर :— शासनदेवता किंवा यक्षादिकांना जैनशास्त्रामध्ये पूजनीय देव मानले नाही. देवगतिनामकर्मोदयाने ते भवनवासी, ज्योतिष्क, व्यंतरादिक देव आहेत, तथापि पूजनीय नाहीत. कारण जैनधर्मामध्ये पूजनीयता संयमानेच प्राप्त होते. आणि या देवदेवता संयमरहित असल्यामुळे पूजनीय नाहीत.

या तीन जातीच्या देवदेवता जिनदेव व जिनशासनाचे भक्त आहेत. ते कदाचित् सम्यादृष्टीही असू शकतील. (जन्मतः तर ते नियमाने मिथ्यादृष्टीच असतात, परंतु त्यांना सम्यक्त्व प्राप्त होऊ शकते.) परंतु एतावता ते पूजनीय नाहीत. ही तर पूजकाची भूमिका आहे. ते आपल्या बरोबरीचे साधर्मी आहेत. इतपतच त्यांचे स्वागत करणे योग्य आहे. पण त्यांची पूजा-अर्चा ही वर मिळविणे, सौभाग्य टिकविणे, आपत्तिनिवारण आदि काल्पनिक फलाच्या आशेनेच करण्यात येते. त्याशिवाय त्यांची पूजा-अर्चा संभवतच नाही. शिवाय पूजेने प्रयोजन सफल होण्याचा नियमही

नाही. त्यामुळे त्याची पूजा-अर्चा ही देवमूढताच आहे व ती कुदेवाच्या पूजाअर्चेप्रमाणे मिथ्यात्वमूलक व मिथ्यात्वपोषकच आहे. त्या प्रसंगविशेषी धर्मात्म्याचे सेवक बनतात; याचना न करताच ते रक्षण करतात. मात्र हे पुण्योदय असतानाच सहायक होतात. याचना करणे हे तर मिथ्यात्वच आहे.

गुरुमूढतेचे स्वरूप

सग्रन्थारम्भहिंसानां संसारावर्तवर्तिनाम् ।

पाषण्डिनां पुरस्कारो ज्ञेयं पाषण्डिमोहनम् ॥२४॥

अन्वयार्थ :- (सग्रन्थारम्भहिंसानां) जे परिग्रह, आरंभ व हिंसा यांनी सहित आहेत. (संसारावर्तवर्तिनाम्) व संसाररूपी चक्रात फिरतात अशा (पाषण्डिनां) पाखंडी साधूंची (पुरस्कारः) पूजा, आदर, प्रशंसा करणे हे (पाषण्डिमोहनम्) पाखंडी मूढत्व (ज्ञेयं) जाणावे.

भावार्थ :- पाखंडी-खोट्या साधूंजवळ धन, कपडे, नोकर इत्यादि बाह्य, परिग्रह व राग, द्वेष, मोह इत्यादि अंतरंग परिग्रह असतो. म्हणून ते सग्रन्थ अर्थात परिग्रही आहेत. ते शेती, व्यापार या सारखा आरंभ करतात म्हणून आरंभी आहेत. जटा राखणे, पंचाणी-साधन करणे, अग्नी पेटवणे वगैरे क्रियांनी नाना जीवांची हिंसा करतात. म्हणून ते हिंसक आहेत. तसेच ते विवाहादि कार्यामुळे सतत संसारजालात फसलेले असतात. अशा रागी, लोभी व त्रिशूल वगैरे धारण करणाऱ्या कुगुरुंची पूजा करणे यास पाखंडीमूलता म्हणतात.

गर्वाचे आठ भेद

ज्ञानं पूजां कुलं जातिं बलमृद्धिं तपो वपुः ।

अष्टावाश्रित्य मानित्वं स्मयमाहुर्गतस्मयाः ॥२५॥

अन्वयार्थ :- (गतस्मया:) गेलेला आहे गर्व ज्याचा असे गर्वरहित सर्वज्ञ देव (ज्ञानं) ज्ञान (पूजां) ऐश्वर्य-मोठेपणा (कुलं^१) कुल (जातिं^२) जाति (बलं) शक्ति (ऋद्धिं) मंत्रसिद्धि किंवा लक्ष्मी, सम्पत्ति, (तपः) ब्रतादि-पालन, (वपुः) शरीर या (अष्टौ) आठांच्या (आश्रित्य) आश्रयाने अर्थात् या ८ गोष्टींसंबंधी (मानित्वं) गर्व करणे यास (स्मयं) गर्व (आहुः) म्हणतात.

भावार्थ :- आपल्या विद्येचा गर्व करणे, आपल्या श्रेष्ठपदाचा सत्तेचा गर्व करणे, आपल्या उच्च कुलाचा गर्व करणे, जातीचा गर्व करणे, शक्ति-पराक्रमाचा गर्व करणे, संपत्तीचा गर्व करणे, ब्रतादि चारित्राचा, तपाचा गर्व करणे व शरीराच्या सुंदर रूपाचा गर्व करणे हे गर्वाचे आठ भेद आहेत.

शंका :- आठ गर्वामध्ये शिल्पमद अर्थात कलेचा गर्व सांगितला नाही; पण त्याचा गर्व करता येतो म्हणून गर्वाचे नऊ भेद होतील ?

उत्तर :- असे पाहिले तर गर्वाचे नऊ पेक्षाही जास्त भेद होतील परंतु अशा सर्व गर्वाचा समावेश ह्या आठ गर्वातच होतो. जसे शिल्पमद किंवा बुद्धिमदाचा अन्तर्भाव 'ज्ञानमदात' होतो. सुंदर स्त्री, घर, कपडे वगैरे पदार्थाचा गर्व, 'ऋद्धिमद व धनाच्या-मदात' अन्तर्भूत होतो.

गर्व करणारा दोषी कसा आहे हे दाखवितात.

**स्मयेन योऽन्यानत्येति धर्मस्थान् गर्विताशयः ।
सोऽत्येति धर्ममात्मीयं न धर्मो धार्मिकैर्विना ॥२६॥**

अन्वयार्थ :- (गर्विताशयः) गर्विष्ठ अंतःकरणाचा (यः) जो (स्मयेन) गवने (अन्यान्) दुसऱ्या (धर्मस्थान्) धार्मिक पुरुषांना (अत्येति) अपमानित किंवा तिरस्कृत करतो (सः) तो (आत्मीयं) आपल्या (धर्म)

१. बापाच्या वंशाला 'कुल' म्हणतात. २. आईच्या वंशाला 'जाति' म्हणतात.

धर्माचा (अत्येति) तिरस्कार करतो, अपमान करतो. कारण (धार्मिके: विना) धार्मिक लोकाशिवाय (धर्मः) धर्म (न) असत नाही.

भावार्थ :— स्व-पर कल्याणामध्ये दक्ष असलेले आचार्य, मुनि, धार्मिक गृहस्थ वगैरे यासारखे रलत्रयसंपन्न व विद्वन्मान्य लोकच धर्माचे खेरे आधारसंभ असतात. कारण ह्या असामान्य नरश्रेष्ठांच्या पवित्र शीलाने व धर्मसंबंधी उपदेशाने सामान्य जनतेचा अज्ञान-अंधःकार दूर होऊन धर्माची खरी जागृती व प्रभावना होत असते. धर्मतत्त्व ही अमूर्त वस्तू आहे. धर्मात्मा व्यक्तीच्या आधारानेच धर्माचे अस्तित्व आहे. धार्मिक व्यक्तीच्या आधाराशिवाय धर्म कल्पनामात्र अवस्तुच आहे.

कुल, जाति, ऋद्धि, वैभव आदि गोष्टी, ज्यांचा अज्ञानी वृथा अभिमान करतो, त्या तर दैवाधीन-कर्माधीन आहेत. त्यासंबंधी गर्वाधीन होऊन हा अन्य धर्मबांधवांचा अपमान करतो. तेव्हा तो धर्मबांधवांचाच अपमान करतो असे नाही तर तो साक्षात् आपल्या धर्माचाच अपमान करतो. म्हणून गर्विष्ठ स्वतःला कितीही धर्मात्मा समजत असला तरी तो अभिप्रायामध्ये कुल, जाति, धनसंपत्ति, पूजा, सत्ता यालाच श्रेष्ठ समजत असतो. त्यामुळे त्यांच्या अंतर्यामी धर्माची निष्ठा नसते. जर धर्मप्रेम अंतर्यामी असेल तर तो निश्चितच अन्य धर्मबांधूंच्या धर्मभावनेची कदर करील, त्यांचा अपमान करणार नाही. म्हणून अहंकारापोटी धर्मबांधवांचा अपमान करणे ही गोष्ट धर्माचा तिरस्कारच आहे. सबब गर्व करणे व्यवहारातही निरर्थक व धर्मातही घातक आहे. म्हणून गर्व करू नये.

कुल ऐश्वर्यादिकांचा गर्व न करण्याचे कारण

यदि पापनिरोधोऽन्यसम्पदा किं प्रयोजनम् ।

अथ पापास्त्रवोऽस्त्यन्यसम्पदा किं प्रयोजनम् ॥२७॥

अन्वयार्थ :- (यदि) जर (पापनिरोधः) पापांचा निरोध असेल अर्थात् पापास्त्रव होत नसेल तर (अन्यसम्पदा) दुसऱ्या संपत्तीचा (किं)

काय (प्रयोजनम्) उपयोग ? (अथ) आणि जर (पापास्त्रवः अस्ति) पापास्त्रव होत आहे तर (अन्यसम्पदा) दुसऱ्या संपत्तीचा (किं) काय (प्रयोजनम्) उपयोग आहे ?

भावार्थ :— पापास्त्रव म्हणजे ज्ञानावरणादि अशुभ कर्माचा आस्त्रव. हेच सांसारिक सर्व दुःखांचे मूळ असून त्याचा निरोध म्हणजे संवर. हीच खन्या शाश्वत सुखाची गुरुकिळी आहे. हा संवर रलत्रयाच्या निर्दोष पालनाने होतो. म्हणून रलत्रय हीच आपली खरी संपत्ती आहे; कारण कुल, ऐश्वर्य, पैसा इत्यादि क्षुद्र व चंचल संपत्तीपासून मिळणाऱ्या क्षणिक व दुःखमिश्रित सुखापेक्षा सदाचाररूपी संपत्तीपासून मिळणारे शाश्वत सुख कितीतरी पटीने अधिक कल्याणकारक व आनंददायक असते. तेव्हा हे खरे धन जवळ असणाऱ्या धनवंताला या क्षुद्र ऐहिक संपत्तीचे काहीच प्रयोजन नाही; कारण ती नसली तरी ती त्याला आपल्या पुण्यप्रभावाने त्यापेक्षा श्रेष्ठ अशा स्वर्गीय किंवा चक्रवर्तीची संपदा सुद्धा सहज इच्छा न करताच प्राप्त होते. परंतु उलटपक्षी अन्याय, कपट, चोरी इत्यादिकामुळे ज्याला नेहमी पापास्त्रव होत आहे अशा रलत्रयहीन दरिद्री व्यक्तीजवळ इतर अगणित द्रव्य असूनही काहीच उपयोग नाही; कारण पापकर्माच्या उदयाने ते सर्व धन नष्ट होऊन त्यास दुर्गतीतील तीव्र दुःखच भोगावे लागते. अतः प्रत्येकाने या तत्त्वाची जाणीव ठेवून आपल्या ऐश्वर्यादिकांचा गर्व न करता धर्मामध्ये दत्तचित्त असावे.

सम्यग्घट्टी जीवांचे श्रेष्ठत्व

सम्यग्दर्शनसंपन्नमपि मातङ्गदेहजम् ।

देवा देवं विदुर्भस्मगृदांगारान्तरौजसम् ॥२८॥

अन्वयार्थ :- (देवाः) स्वर्गातील सौधर्मादिक देव सुद्धा (मातंगदेहं) मातंग शरीरधारी चांडालास (सम्यग्दर्शनसंपन्नमपि) जर तो सम्यग्दर्शनाने युक्त असेल तर तो (भस्मगृदांगारान्तरौजसं) राखेमध्ये गृद असलेल्या

अंगान्याप्रमाणे ओजस्वी आहे म्हणून (देवं) आराध्य, आदरणीय (विदुः) मानतात.

भावार्थ :— ज्याप्रमाणे राखेमध्ये लपलेला निखारा अंतरी तेजस्वी असतो त्याप्रमाणे चांडाल देहधारी सम्यग्घट्टी धर्मात्मा हा त्या देहामध्येही सम्यग्दर्शनरूपी रलाच्या तेजाने दैदीप्यमान असतो आणि म्हणूनच पूर्वचार्यानी म्हटल्याप्रमाणे -

“देवा वि तस्स पणमंति जस्स धम्मे सया मणो”

अर्थ :— ज्याचे मन सदैव धर्मामध्ये लीन आहे त्यास देव देखील नमस्कार करतात. सम्यक्त्वसहित चांडालासही ते पूज्य आदरणीय मानतात. याचाच अर्थ असा की, देहापेक्षाही निर्मल अंतरंग सम्यग्दर्शनादि भावांचे महत्त्व व श्रेष्ठत्व विशेष आहे. देवादिक वैभव व पदानी श्रेष्ठ असून देखील ते सम्यग्घट्टी चांडाल असला तरी त्याचा सन्मान करतात.

धर्म व अधर्म यांचे फळ

**श्राऽपि देवोऽपि देवः श्रा जायते धर्मकिल्बिषात् ।
कापि नाम भवेदन्या संपद्धर्माच्छरीरिणाम् ॥२९॥**

अन्वयार्थ :— (धर्मकिल्बिषात्) धर्म व पाप यामुळे ‘क्रमाने’ (श्रा अपि) कुत्रा देखील (देवः) देव आणि (देवः अपि) देव सुद्धा (श्रा) कुत्रा (जायते) होऊन जन्मतो; म्हणून (शरीरिणां) शरीरधारी संसारी जीवांना (धर्मात्) धर्मपिक्षा (कापि नाम) कोणती बरे (अन्या) दुसरी अपूर्व (सम्पद्) संपत्ति-विभूतिविशेष (भवेत्) असू शकेल ? अर्थात् धर्म हीच सर्वात श्रेष्ठ संपत्ती आहे, दुसरी नाही.

भावार्थ :— ज्या जिनधर्माच्या प्रभावाने कुत्रासारखा क्षुद्र तिर्यच प्राणी सुद्धा देव होऊन स्वर्गीय संपदा मिळवू शकतो; त्याच धर्मप्रभावाने

मनुष्यासारखा उच्च प्राणी आपल्या इच्छेप्रमाणे अपूर्व व अद्वितीय मोक्षसुख व इतर वैभव सहजच मिळवू शकेल यात काहीच आश्रय नाही. कारण श्री वादीभसिंहाचार्यानी ‘क्षत्रचूडामणी’ मध्ये म्हटलेच आहे की - ‘त्रिलोकीमूल्यरलेन दुर्लभः किं तुषोल्करः ?’ अर्थात् त्रैलोक्यातील संपत्तीइतकी किंमत असलेल्या रत्नामुळे क्षुद्र भुशाचा ढीग मिळणे काय कठीण आहे ? अर्थात् काहीच नाही ! त्याचप्रमाणे मोक्षसुखादि अचिंत्य संपत्ती देणाऱ्या या धर्मापासून स्वर्गीय किंवा चक्रवर्तीची सुद्धा संपदा मिळणे काहीच कठीण नाही ! संपदेची आशा ठेवली नाही तर ती सहज मिळते. मात्र त्याच्या अभिलाषेने धर्म करणे हा यथार्थ धर्मच नव्हे. संसारसुख, भोग, देवपदाची इच्छा हा पापभाव आहे. अभिप्रायात तर पापच आहे. त्यामुळे पापबंध होईल व हीन पुण्य प्राप्त होईल. या उलट पापोदयाने स्वर्गातील देव सुद्धा कुत्रा होऊन तिर्यच गतीतील दुःख भोगतो, तर हा मनुष्य-प्राणी कोठे जाऊन किती दुःख भोगेल याची कल्पनाच करावी. म्हणून केवळ धर्म हीच सर्वात श्रेष्ठ आणि उपादेय संपत्ती समजून प्रत्येकाने त्याचे निर्दोष रीतीने पालन करावे.

सम्यगदर्शनास मलीन करणाऱ्या या गोष्टी करू नयेत.

भयाशास्नेहलोभाच्च कुदेवागमलिंगिनाम् ।

प्रणामं विनयं चैव न कुर्युः शुद्धदृष्ट्यः ॥३०॥

अन्वयार्थ :- (शुद्धदृष्ट्यः) जे शुद्ध-दृष्टी अर्थात् सम्यक्त्वी आहेत. त्यांनी **(भयाशास्नेहलोभात् च)** भय, आशा, स्नेह व लोभ यामुळे **(कुदेवागमलिंगिनाम्^१)** कुदेव, कुशास्त्र व कुगुरु यांना **(प्रणामं)** नमस्कार **(च)** आणि **(विनयं एव)** विनय देखील **(न कुर्युः)** करू नये.

-
१. कुदेव-आगम-लिंगिनाम्-कुदेव, कुशास्त्र व कुलिंगिन् खोटे लिंग-चिन्ह धारण करणारे-साधु एकूण पद; घटी तत्पुरुष याचा अर्थ द्वि. विभक्तीसारखा होतो.

भावार्थ :— सम्यक्त्व निर्मल ठेवू इच्छिणाऱ्यांनी राजादिकांच्या भयामुळे, पुढे काही फायदा होईल या आशेने, पुत्रमित्रादिकांच्या प्रेमामुळे किंवा एखादा वर संपत्ती वगैरे मिळेल या लोभाने अशा कोणत्याही कारणाने कुदेव, कुशास्त्र आणि कुगुरु यांना वंदन करू नये; किंवा हात जोडणे, प्रशंसा करणे इत्यादी प्रकारे विनयही करू नये. कारण त्यामुळे मिथ्यात्व पुष्ट होते व सम्यग्दर्शन नष्ट होते.

यापुढील अकरा श्लोकांमध्ये आचार्य सम्यग्दर्शनाचा महिमा वर्णन करतात.

मोक्षमार्गामध्ये सम्यग्दर्शनाची प्रधानता

**दर्शनं ज्ञानचारित्रात्साधिमानमुपाश्नुते ।
दर्शनं कर्णधारं तन्मोक्षमार्गं प्रचक्षयते ॥३१॥**

अन्वयार्थ :— (दर्शनं) सम्यग्दर्शन (**ज्ञानचारित्रात्**) सम्यग्ज्ञान व सम्यक्चारित्र यापेक्षा (**साधिमानं**) अत्यंत उल्कृष्टपणाला (**उपाश्नुते^१**) प्राप्त करते; अर्थात् सम्यग्दर्शन धर्माचा पाया असल्यामुळे सम्यग्ज्ञान व सम्यक्चारित्रापेक्षा उल्कृष्ट व श्रेष्ठ मानले आहे. (तत्) म्हणून (दर्शनं) सम्यग्दर्शन (**मोक्षमार्गं**) रलत्रयस्वरूप मोक्षमार्गामध्ये (**कर्णधारं**) कर्णधार अर्थात् प्रधान (**प्रचक्षते^२**) सांगितले आहे.

भावार्थ :— ज्याप्रमाणे समुद्र अथवा नदीच्या परतीराला पोचण्याकरिता जहाज अथवा नाव-नौकेची प्रवृत्ती ही कर्णधाराच्या आधीन असते. तो दोन वल्ह्यानी नाव पैलतीराला सुरक्षित नेतो. तद्वत् हा संसारसमुद्र पार करण्यासाठी रलत्रयस्वरूपी धर्म ही नौका जहाज आहे. ती नौका इष्ट स्थळी

१. उप + अश - (५ गण आ.पद) मिळविणे, प्राप्त करणे या धातूचे तृ.पृ.ए.व.

२. प्र + चज्ज (२ गण आ.प.) - सांगणे, बोलणे धातूचे कर्मणिस्त्रूप ए.व.

सुरक्षित पोचविणे हे सम्यगदर्शनरूपी कर्णधाराच्या आधीन आहे. तोच कुशल नावाडी सम्यग्ज्ञान व चारित्र या दोन वल्ह्यानी या जीवास संसारसमुद्र पार करून सिद्धपद या पैलतीरास पोचवितो. सम्यगदर्शन हेच ज्ञान व चारित्र यामध्ये समीचीनतेचे मूळ कारण आहे. सम्यक्त्वाशिवाय ज्ञान व चारित्र सम्यक् असू शकत नाही. म्हणून सम्यगदर्शन मोक्षमार्गाची प्रथम पायरी आहे. अतएव त्यास कर्णधार ही उपमा अगदी सार्थ आहे.

सम्यगदर्शनाच्या श्रेष्ठपणाचे कारण व सिद्धी

**विद्यावृत्तस्य सम्भूतिस्थितिवृद्धिफलोदयाः ।
न सन्त्यसति सम्यक्त्वे बीजाभावे तरोरिव ॥३२॥**

अन्वयार्थ :- (बीजाभावे) बीजाच्या अभावी (तरोः इव) वृक्षाप्रमाणे अर्थात् ज्याप्रमाणे बीजाशिवाय वृक्षाची उत्पत्ती, स्थिती, वाढ व फलप्राप्ती होत नाही त्याप्रमाणे (सम्यक्त्वे) सम्यगदर्शन (असति) नसताना (विद्यावृत्तस्य) सम्यग्ज्ञान व चारित्राची (संभूतिस्थितिवृद्धि-फलोदयाः) उत्पत्ती, स्थिती, वाढ व फलप्राप्ती (न सन्ति) होत नाहीत.

भावार्थ :- कोणत्याही वस्तूचे खरे महत्त्व तिच्या सद्भावातील उपयोग व अभावात दिसून येणाऱ्या न्यूनतेवरूनच पटते. बीजाच्या सद्भावामुळे वृक्षाची उत्पत्ती, स्थिती, वाढ व फलप्राप्ती होत असते. बीजाच्या अभावी त्यांचाही अभाव असतो, तद्वत् सम्यगदर्शन धर्माचे बीज पायाभूत आहे. सम्यगदर्शनामुळे ज्ञान व चारित्र समीचीन होते व सम्यगदर्शनाच्या अभावी सम्यग्ज्ञान व सम्यक्चारित्राची उत्पत्ती, स्थिती, वाढ न होता मोक्षाचे फल प्राप्त होत नाही. उत्पत्तीच नाही तर स्थिती, वाढ हा प्रश्नच कोठे येतो ? यावरून सम्यगदर्शनाचा उल्कृष्टपणा व उपादेयपणा सिद्ध होतो.

मोही मुनीपेक्षा निर्मोही मनुष्य कसा श्रेष्ठ आहे ?

**गृहस्थो मोक्षमार्गस्थो निर्मोहो नैव मोहवान् ।
अनगारो गृही श्रेयान् निर्मोहो मोहिनो मुनेः ॥३३॥**

अन्वयार्थ :- (निर्मोहः) मोहरहित मिथ्यात्वरहित (गृहस्थः) श्रावक (मोक्षमार्गस्थः) मोक्षमार्गमध्ये स्थित आहे; परंतु (मोहवान्) मोहसहित मिथ्याहृष्टी (अनगारो^१) द्रव्यलिंगी (बाह्यतः मात्र दिगंबर) साधू (न एव) 'मोक्षमार्गात मुलीच स्थित' नाही; म्हणून (मौहिनः) मोही (मुनेः) मुनीपेक्षा (निर्मोहः) निर्मोही (गृही) गृहस्थ (श्रेयान्^२) श्रेष्ठ आहे.

भावार्थ :- वस्तुतः पदाच्या अपेक्षेने गृहस्थापेक्षा मुनी श्रेष्ठ असतात; परंतु जे बाह्यतः मुनीप्रमाणे दिगंबर असून मात्र अभिप्रायात मिथ्यात्व, अज्ञान, राग-द्वेष, लोभादिकांनी बरबटलेले अतएव मलीन असतात, अशा द्रव्यलिंगी मुनीपेक्षा बाह्यतः वस्त्रादिकांनी युक्त परंतु अंतर्यामी सम्यग्दर्शनाने संपन्न व पवित्र असलेला धर्मात्मा गृहस्थ देखील अधिक श्रेष्ठ व पूज्य आहे. कारण तो मोक्षमार्गमध्ये स्थित आहे. परंतु मिथ्याती मुनी मोक्षमार्गमध्ये स्थितच नाही. श्रीमत् कुंदकुंदाचार्यानीही 'दर्शनपाहुड' ग्रंथात हेच सांगितले आहे -

**दंसणभद्रा भद्रा दंसणभद्रुस्स णत्थि णिव्वाणं ।
सिज्जांति-चरियभद्रा दंसणभद्रा ण सिज्जांति ॥**

अर्थात् - सम्यग्दर्शनापासून भ्रष्ट असेलेले जीव मोक्षमार्गापासून सर्वथा भ्रष्टच असतात, म्हणून त्यांना निर्वाण मिळणे कदापि शक्य नाही; या उलट जे सम्यग्हृष्टी असून चारित्रापासून मात्र भ्रष्ट आहेत अर्थात् अब्रती गृहस्थ आहेत, ते मोक्षमार्गी आहेत व केव्हातरी चारित्र पाळून निश्चयाने सिद्ध होतील; परंतु जे दर्शनभ्रष्ट-मिथ्याहृष्टी आहेत ते जीव

१. अन् - नाही. अगारः - घर ज्यांना; अर्थात् गृहत्यागी-मुनि.

२. 'श्रेयस्' शब्दाचे प्रथमेचे एक वचन.

बाह्यतः मुनीप्रमाणे जरी आचरण करीत असले तरी देखील संसारातून पार होऊ शकत नाहीत. याप्रमाणे जैनधर्मात सर्वत्र बाह्य देखाव्यापेक्षा अंतरंग शुद्धतेलाच विशेष महत्त्व दिले जाते; याचे हे उत्तम उदाहरण आचार्यांनी येथे दाखविले आहे.

खरा मित्र व खरा शत्रू कोण आहे ?

**न सम्यक्त्वसमं किंचित् त्रैकाल्ये त्रिजगत्यपि ।
श्रेयोऽश्रेयश्च मिथ्यात्वसमं नान्यत्तनुभृताम् ॥३४॥**

अन्वयार्थ :- (त्रैकाल्ये) वर्तमान-भूत-भविष्य या तीन कालात व (त्रिजगति अपि) स्वर्ग, मध्य, पाताळ या तीन लोकामध्ये देखील (तनुभृतां⁹) शरीरधारी जीवांना (सम्यक्त्वसमं) सम्यक्त्वासारखे (श्रेयः) श्रेष्ठ-कल्याणकारक (किंचित् न) ‘दुसरे’ काहीही नाही; (च) आणि (मिथ्यात्वसमं) मिथ्यात्वासारखे (अश्रेयः) अहितकारक (अन्यत्) ‘दुसरे’ काहीही (न) नाही.

भावार्थ :- सम्यग्दर्शनाच्या या श्रेष्ठपणामुळे सर्व प्राणिमात्रांना सम्यग्दर्शन हे सर्वप्रथम हितकारक अतएव उपादेय आहे. कारण तेच दुःखनाशाचे व विकासाचे मूळ कारण आहे. सर्व दुःखाचे, अनर्थाचे मूळ मिथ्यात्व असल्यामुळे मिथ्यात्वासारखा शत्रू कोणताच नाही. म्हणून मिथ्यात्व हे सर्वप्रथम त्याज्य आहे.

सम्यक्त्वाच्या प्रभावाने खालील अवस्था प्राप्त होत नाहीत.

9. तनु-शरीर; भृ - (३ गण उ.प.) धारण करणे या धातूचे भृत् हे व.का.धा.वि. यांचा संयोग होताना ‘तनु’ यांतील अन्य व्यस्त स्वर दीर्घ होऊन तनुभृतां हे पष्टीचे ब. व. रूप झाले. त्याचा अर्थ द्वि. विभक्तीसारखाही होतो.

**सम्यगदर्शनशुद्धा नारकतिर्यङ्ग्नपुंसकस्त्रीत्वानि ।
दुष्कुलविकृताल्पायुर्दिव्रितां च ब्रजन्ति नाष्टव्रतिकाः ॥३५॥**

अन्वयार्थ :- (सम्यगदर्शनशुद्धा) सम्यगदर्शनामुळे शुद्ध झालेले 'जीव' (अब्रतिकाः अपि) ब्रतरहित असून देखील (नारकतिर्यङ्ग्नपुंसक-स्त्रीत्वानि) नारकीपणा, तिर्यचपणा, नपुंसकत्व, स्त्रीत्व यांना (च) आणि (दुष्कुलविकृताल्पायुर्दिव्रितां) वाईट कुलांत उत्पत्ती, विद्रूपता, अल्पायुष्य व दिव्रिता यांना ('न ब्रजन्ति) प्राप्त होत नाहीत. अर्थात् या अवस्था सम्यग्दृष्टी प्राप्त करीत नाहीत.

भावार्थ :- मिथ्यात्व, नीच गोत्र, स्त्री, नपुंसकवेद, नरकतिर्यचायु^३, वामन, कुब्जकादि संस्थान इत्यादि एकेचाळीस कर्मप्रकृतींचा बंध फक्त मिथ्यादृष्टीलाच होतो. अर्थात् जे इन्द्रियविजयी वीर आपल्या उञ्जल परिणामांनी या मिथ्यात्वादिकांना नष्ट करून चौथे अविरतसम्यग्दृष्टी-गुणस्थान प्राप्त करतात त्या पुण्यवंतांना या अशुभ कर्माचा बन्ध होत नाही; म्हणूनच त्यांना उपर्युक्त अवस्थाही प्राप्त होत नाहीत. याप्रमाणे ब्रतरहित निर्मल सम्यक्त्वाचा जर हा दिव्य प्रभाव आहे तर ब्रतसहित सम्यगदर्शनाने कोणते अनुपम सौख्य मिळेल याची कल्पनाच करता येते.

निर्मल सम्यग्दृष्टी जीवांना मनुष्य गतीचा बंध झाल्यास -

१. ब्रज - (१ गण प. प.) जाणे चालणे, प्राप्त करणे. (त. पु. व. व.)
२. एखादा जीव सम्यग्दृष्टी होण्यापूर्वी जर त्यास नरक किंवा तिर्यच गतीचा बंध झाला असेल तर तो नारकी किंवा तिर्यच होतो; परंतु मागाहून प्रगट झालेल्या सम्यक्त्वाच्या प्रभावाने तो जीव श्रेणिक राजाप्रमाणे ७ व्या नरकाचा बंध झाला असला तरी, फक्त पहिल्याच नरकात जातो किंवा एकेंद्रियादि - तिर्यच गतीचा बंध झाला असेल तर उत्तम भोगभूमीमध्येच पंचेंद्रिय तिर्यच होऊन जन्मतो.

**ओजस्तेजोविद्यावीर्ययशोवृद्धिविजयविभवसनाथाः ।
१महाकुला महार्था मानवतिलका भवन्ति दर्शनपूताः ॥३६॥**

अन्वयार्थ :- (दर्शनपूताः) सम्यगदर्शनाने पवित्र ज्ञालेले जीव (ओजस्-तेजो-विद्या-वीर्य-यशो-वृद्धि-विजय-विभव-सनाथाः^३) उत्साह, प्रताप, विद्या, शक्ती, कीर्ती, अभ्युदय, विजय आणि वैभव यांनी संपन्न (महाकुलाः) उच्च कुलीन (महार्थाः) महान् पुरुषार्थी व (मानवतिलका) मनुष्यामध्ये श्रेष्ठ-अग्रेसर (भवन्ति) होतात.

भावार्थ :- निर्मल सम्यग्दृष्टी जीव, उत्साही, विलक्षण तेजस्वी, अनुपम कान्तिमान् असाधारण बुद्धिवान् आणि अद्भुत सामर्थ्यशाली असतात. त्यामुळे त्यांना सर्वत्र विजय प्राप्त होऊन त्यांची चोहोकडे कीर्ती होते. त्यांच्या गुणांची व नानाविध ऐश्वर्याची उत्तरोत्तर वृद्धी होते. त्यांना धन-धान्यादि विपुल संपत्ती व अनुपम ऐश्वर्य न मागता सहज प्राप्त होते.

9. महाकुला या ऐवजी 'माहाकुला' असा पाठ अधिक शुद्ध व योग्य असावा असे वाटते. याविषयी 'उस्मानाबादनिवासी श्रीमान् माननीय नेमचंदजी वकील धाराशीवकर' यांचे अभिमत विशेष युक्तियुक्त अतएव विचारणीय दिसल्यावरून आम्ही ते येथे उद्धृत करीत आहोत - 'महाकुला महार्था' या पाठात एक दोष दिसून येतो, कारण या चरणाच्या मात्रा अकराच होतात. आर्येच्या पहिल्या व तिसऱ्या चरणाच्या मात्रा बारा असाव्या लागतात याचप्रमाणे आर्येत ४-४ मात्रांचा एक एक गण वेगळा पाडावा लागतो. परंतु 'महाकुला महार्था' या पाठात चार-चार मात्रांचा गण पडत नाही. पहिला चार मात्रांचा पडतो, तर दुसरा व तिसरा गण ३/४ मात्रांचा पडतो किंवा ५/२ असा पडतो. यामुळे वृत्तदर्पणाच्या दृष्टीने हा पाठ चूक असावा असे वाटते. महाकुल ऐवजी माहाकुला असा पाठ व्याकरणदृष्ट्या शुद्धही आहे आणि वृत्त दर्पणाच्या नियमानुसार निर्दोषही आहे.

2. सनाथ = सहित.

एवढेच नवे तर ते उच्च कुलामध्ये जन्म घेऊन धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या चार पुरुषार्थांचे उत्तम रीतीने साधन करतात आणि सर्व लोकांमध्ये श्रेष्ठ व आदरणीय होतात.

सम्यगृष्टी जीवांना देवगतीचा बंध होतो.

अष्टगुणपुष्टितुष्टा दृष्टिविशिष्टाः प्रकृष्टशोभाजुष्टाः ।

अमराप्सरसां परिषदि चिरं रमन्ते जिनेन्द्रभक्ताः स्वर्गे ॥३७॥

अन्वयार्थ :- (दृष्टिविशिष्टाः) ज्याची उष्टी सम्यगदर्शनाने विशिष्ट अर्थात् निर्मल आहे असे (जिनेन्द्रभक्ताः) जिनेन्द्र देवाचे भक्त जीव (अष्टगुणं पुष्टितुष्टाः) अणिमा महिमादि आठ गुणांच्या परिपूर्णतेने संतुष्ट व (प्रकृष्टशोभाजुष्टाः) अल्युकृष्ट शोभेने युक्त 'होऊन' (अमराप्सरसां) देव-देवांगनांच्या (परिषदि) सभेमध्ये (चिरं) दीर्घ कालपर्यंत (रमन्ते) रमतात अर्थात् क्रीडा करतात.

भावार्थ :- जिनेन्द्र भगवंताच्या निसीम सम्यगृष्टी भक्तांना देवगतीचा बंध झाला तर ते भवनवासी, व्यंतर किंवा ज्योतिष्कवासी या तीन प्रकारच्या हीन देवांमध्ये जन्म न घेता सम्यक्त्वाच्या दिव्य प्रभावाने सर्वपिक्षा उल्कृष्ट तेज, कांती, वैभव इत्यादिकांनी युक्त असे वैमानिक जातीचे इंद्रादि श्रेष्ठ देव होतात. तेथे ते अन्तर्मुहूर्तात तारुण्यावस्थेस प्राप्त होऊन सप्तधातूंनी रहित असलेले त्यांचे दिव्य शरीर सर्वांगसुंदर बनते. त्याचप्रमाणे ते -

अणिमा महिमा चैव लघिमा गरिमा तथा ।

ग्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं चाष्टक्रद्धयः ॥

अर्थात् अणिमा, महिमा, लघिमा, गरिमा, प्राप्ती, प्राकाम्य (गमनशक्ति); ईशित्व व वशित्व या आठ ऋद्धींनी परिपूर्ण व सदा संतुष्ट असतात. तसेच

१. आठ गुण म्हणजे सम्यगदर्शनाचे आठ असाही अर्थ आहे.

त्यांचे सागरोपम आयुष्य असल्यामुळे असंख्यात वर्षपर्यंत ते सुंदर देवांगना व देवाबरोबर रमतात व स्वर्गीय सुख प्राप्त करतात.

सम्याद्यष्टीच चक्रवर्ती होतात.

**नवनिधि-सप्तद्वय-रत्नाधीशाः सर्वभूमिपतयश्चक्रम् ।
वर्तयितुं प्रभवन्ति स्पष्टदृशः क्षत्रमौलिशेखरचरणाः ॥३८॥**

अन्वयार्थ :- (स्पष्टदृशः) निर्मल सम्यक्तवी जीव (नवनिधि-सप्तद्वयरत्नाधीशाः) नऊ निधी व चौदा रत्ने यांचे अधिपती होऊन (सर्वभूमिपतयः) षट्खण्ड पृथ्वीचे स्वामी व (क्षत्रमौलिशेखरचरणाः) क्षत्रिय होतात, राजांच्या मुकुटावरील तुरे हे ज्यांचे चरणी आहेत अर्थात् क्षत्रिय राजे ज्यांच्या चरणांना नमस्कार करतात असे राजाधिराज होतात व (चक्रं) चक्ररत्न (वर्तयितुं) चालविष्ण्यास (प्रभवन्ति) समर्थ होतात.

भावार्थ :- निर्मल सम्यक्तवी जीवाच्या पुण्यप्रकर्षामुळे त्यास मानव संसारातील अत्यधिक सुखाचे स्थान असलेले चक्रवर्तीचे पद प्राप्त होऊ शकते. त्यावेळी त्यास नऊ^१ निधि व चौदा^२ रत्नांचे वैभव प्राप्त होऊन त्यातील प्रभावशाली चक्र रत्नांच्या सामर्थ्याने षट्खण्ड पृथ्वीतील बत्तीस हजार देशांना जिंकून तो अखिल क्षत्रिय राजांचा अधिपती, सम्राट होतो.

१. नव निधि-पदः कालो महाकालः सर्वरत्नश्च पांडुकः ।
नैसर्पो मानवः शंखः पिंगला निधयो नव ॥

१ पद, २ काल, ३ महाकाल, ४ सर्वरत्न, ५ पांडुक, ६ नैसर्प, ७ मानव,
८ शंख व ९ पिंगला ह्या चक्रवर्तीच्या नऊ निधी आहेत.

२. चौदा रत्ने :- सेनापतिस्थपतिहर्षपतिद्वीपाश्च -
स्त्रीचक्रचर्ममणिकाकिणिकापुरोधाः ॥
छत्रासिदण्डपतयः प्रणमन्ति यस्य ।
तस्मै नमस्त्रिभुवनप्रभवे जिनाय ॥

सम्यक्त्वी जीवच तीर्थकर होतात.

अमरासुरनरपतिभिर्यमधरपतिभिश्च नूतपादाभोजाः ।

हृष्ट्या सुनिश्चितार्था वृषचक्रधरा भवन्ति लोकशरण्या ॥३९॥

अन्वयार्थ :- (हृष्ट्या) सम्यग्दर्शनामुळे जीव (अमरासुरनरपतिभिः) अमरपति-देवेंद्र, असुरपति-असुरेंद्र व नरपति-चक्रवर्ति यांचेकडून (च) आणि (यमधरपतिभिः^१) संयमातील श्रेष्ठ गणधराकडून (नूतपादाभोजः^२) स्तविले गेले आहे. चरणरूपी कमल ज्याचे असे व (सुनिश्चितार्थाः) पूर्णतया चारही पुरुषार्थाचे ज्यांनी साधन केले आहे असे (लोकशरण्याः) लोकांना शरण्य-आश्रयभूत असे (वृषचक्रधराः^३) धर्मचक्राचे धारक 'तीर्थकर' (भवन्ति) होतात.

भावार्थ :- निर्मल सम्यक्त्वी जीव आपल्या विशुद्ध परिणामाच्या प्रभावाने त्रैलोक्यात सर्वोत्कृष्ट समजले जाणारे व म्हणूनच सुरेन्द्र, असुरेन्द्र, नरेन्द्र व मुनीन्द्र इत्यादी सर्वांना वंद्य व पूज्य असे 'तीर्थकर' पद

१. सेनापति, २. स्थपति-उत्तम शिल्पकार, ३. हर्यपति-राजमहालाचा मुख्य व्यवस्थापक, ४. द्वीप-हत्ती, ५. अश्व-घोडा, ६. स्त्री-पट्टराणी, ७. चक्ररत्न, ८. चर्मरत्न, ९. चूडामणि, १०. काकिणिरत्न, ११. पुरोध-पुरोहित, १२. छत्र, १३. असि-तरवार व १४. दण्डरत्न. या चौदा रत्नांचे स्वामी-चक्रवर्ती ज्यांना प्रणाम करतात, अशा त्रैलोक्यातील उत्कृष्ट प्रभावशाली जिनेश्वरांना नमस्कार असो.

यमधरपतिभिः - (यम-ब्रत, धर-धारण करणे, पति-स्वामी.) ब्रत धारण करणाऱ्यामध्ये अर्थात् मुनीमध्ये श्रेष्ठ असे जे गणधर त्यांचेकडून.

२. नूत-नु. (२ गण प.प.) स्तुती करणे या धातूचे भू.का.का.धा.वि. पाद-चरण (अंभस-पाणी. त्यात जे जन्मणारे अर्थात् पाण्यामध्ये उत्पन्न होणारे) कमळ. इंद्र गणधरादिकांनी ज्यांच्या चरणकमलाचे स्तवन केले आहे असे तीर्थकर.
३. वृष = धर्म. धर्मचक्राचे धारक तीर्थकर.

प्राप्त करतात. धर्मादि चार पुरुषार्थांचे पूर्णरीतीने पालन करून कृतकृत्य होतात. तसेच 'केवल ज्ञानी' झाल्यावर ते आपल्या दिव्यध्वनीद्वारे सर्वांना खन्या धर्माचा उपदेश देत असल्यामुळे त्यांनाच 'धर्मचक्राचे धारक' अर्थात् 'धर्मप्रवर्तक' असे म्हणतात आणि ते स्वतःबरोबर लोकांचेही परम कल्याण करणारे अतएव तारक असल्यामुळे, त्यांनाच लोक शरणही जातात.

सम्यग्दर्षीच मोक्षास जातात

**शिवमजरमरुजमक्षयमव्याबाधं विशोकभयशड्कम् ।
काष्ठागतसुखविद्याविभवं विमलं भजन्ति दर्शनशरणाः ॥४०॥**

अन्वयार्थ :— (दर्शनशरणाः) सम्यग्दर्शन हेच आहे शरण-आश्रय ज्यांना असे जीव (अजरं) जरारहित [म्हातारपणाने रहित] (अरुजं) रोगरहित (अक्षयं) नाशरहित (अव्याबाधं) बाधारहित (विशोकभयशड्कम्) शोक, भीती व शंका यांनी रहित (विमल) कर्मरूपी मलाने रहित व (काष्ठागतसुखविद्याविभवं) पराकाष्ठेला परिपूर्णतेला गेले आहे. असे सुख, ज्ञान व वैभव जेथे अशा (शिवं) मोक्षाला (भजन्ति) प्राप्त होतात, जातात.

भावार्थ :— संसारातील सर्व प्रकारच्या आधिव्यार्थीपासून मुक्त होण्याचे एकमेव उत्कृष्ट साधन 'रलत्रय' व त्यांतही मुख्यतः 'सम्यग्दर्शन' हेच असल्यामुळे ज्या महात्म्यांनी ते मिळविले आहे तेच महापुरुष लवकरच आपल्या अष्ट कर्माचा क्षय करून अविनाशी व अबाधित अशा मोक्षसुखाचा दिव्य अनुभव सदैव घेत राहतात; कारण केवलज्ञानादी अनंत गुणांनी युक्त असलेल्या ह्या मोक्षवासी विशुद्ध आत्म्याशी शरीर किंवा कर्माचा विलकुल संपर्क नसल्यामुळे, जन्म, जरा, मृत्यु, रोग, भय इत्यादि कर्मजनित विकार त्यांना केव्हाही उत्पन्न नाहीत.

आतापर्यंत वर्णिलेले सम्यग्दर्शनाचे माहात्म्य खण्डशः अर्थात् पृथक् पृथक् (अनेक जीवांच्या अपेक्षेने) केले आहे.

आता 'एक सम्यकत्वी भव्य' देखील क्रमाने हे सर्व वैभव मिळवू

शकतो, हे दाखविण्यासाठी आचार्य उपसंहाररूपाने सांगतात :-

देवेन्द्रचक्रमहिमानममेयमानं ।

राजेन्द्रचक्रमवनीन्द्रशिरोऽर्चनीयम्

धर्मेन्द्रचक्रमधरीकृतसर्वलोकं ।

लब्ध्वा शिवं च जिनभक्तिरूपैति भव्यः ॥४९॥

अन्वयार्थ :- (जिनभक्तिः भव्यः) जिनेन्द्राची भक्ती करणारा भव्य पुरुष (अमेयमानं) अपरिमित (देवेन्द्रचक्रमहिमानं) देवेन्द्रसमूहाच्या विभूतीला (अवनीन्द्रशिरोऽर्चनीयं^१) राजे लोकांच्या मस्तकाकडून पूजनीय अशा (राजेन्द्रचक्रं) चक्रवर्तीच्या चक्ररत्नाला (च) आणि (अधरीकृतसर्वलोकं) नमविले आहे अखिल जगताला ज्याने अशा (धर्मेन्द्रचक्रं) धर्मचक्राला (लब्ध्वा) प्राप्त करून (शिवं) मोक्षाला (उपैति) मिळवितो.

भावार्थ :- संसारातील सर्वोत्तम अतएव दुर्लभ समजले जाणारे वैभव म्हणजे देवगतीतील इंद्रादिकांची अपरिमित विभूती, तसेच राजे वगैरे लोकांना वन्दनीय असे चक्रवर्तीचे पद आणि सर्वाना पूज्य असे सर्वोक्तुष्ट धर्मचक्रप्रवर्तक तीर्थकरपद हे होय. परंतु एखादा निर्मल सम्यकत्वी आपल्या असामान्य गुणांच्या दिव्य सामर्थ्यामुळे क्रमाने ते सर्व वैभव मिळवू शकतो व याप्रमाणे ऐहिक सर्व अभ्युदय प्राप्त करून शेवटी तो मोक्षास जातो.

१. अवनी-पृथ्वी, इंद्र राजा; सिरस-मस्तक, अर्चनीयं-पूजनीय.

२. अधरीकृत-खाली केलेले अर्थात् नमविले आहे सर्वलोकाला अर्थात् अखिल जगताला ज्याने असे.

सम्यग्ज्ञान-निखण

अध्याय २ रा

सम्यग्ज्ञानाचे स्वरूप

**अन्यूनमनतिरिक्तं याथातथ्यं विना च विपरीतात् ।
निःसन्देहं वेद यदाहुस्तज्ज्ञानमागमिनः ॥४२॥**

अन्वयार्थ :- (आगमिनः) शास्त्रज्ञ लोक (यत्) जे 'ज्ञान' (अन्यूनं) कमीपणाने रहित, अव्याप्ति दोषाने रहित (अनतिरिक्तं) अधिकतेने रहित, अतिव्याप्ति दोषाने रहित (विपरीतात् विना) अविरुद्ध (याथातथ्यं) जसे असेल तसे (निःसन्देहं) निःसंशय रीतीने (वेद॑) जाणते (तत्) त्याला (ज्ञानं) सम्यग् ज्ञान (आहुः^२) म्हणतात.

भावार्थ :- या श्लोकात् सम्यग्ज्ञानाचे लक्षण सांगितले आहे. न्यायशास्त्रात लक्षणाचे तीन दोष १. अव्याप्ति, २. अतिव्याप्ति व ३. असंभवी याप्रमाणे सांगितले आहेत किंवा प्रमाणामध्ये प्रामाण्याचे कारण १. संशय, २. विपर्यय व ३ अनध्यवसाय या तीन दोषांचा अभाव हे सांगितले आहे. सम्यग्ज्ञान हे या सर्व दोषांनी रहित असते हे या श्लोकात थोडक्यात पण स्पष्टपणे सांगितले आहे.

(१) अन्यूनं - या विशेषणाने अव्याप्ति दोषाचा अभाव सांगितला आहे. सम्यग्ज्ञान वस्तूचे स्वरूप न्यूनतेने रहित जाणते. स्वरूप किंवा लक्षण वस्तूच्या सर्व भागात व सर्व पर्यायात व्यापून असते. जेव्हा वस्तूच्या सर्व भागात व सर्व पर्यायात व्यापून नसते तेव्हा ते 'अव्याप्ति' दोषाने सर्वत्र युक्त असते; जसे - (१) गाईचे लक्षण कबरेपणा. कबरेपणा सर्वच गायींमध्ये आढळून येत नाही. (२) जीवाचे लक्षण रागादिक किंवा

१. 'विद् (२ प.) जाणणे' या धातूची वर्तमानकाळाची 'वेत्ति' 'वेद' अशी दोन रूपे होतात.

२. हे रूप एका ब्रू धातूचे व. काळाचे तृ. पु. व. व. आहे.

इन्द्रियांनी युक्तता. रागादिक वीतराग अरिहंत व सिद्धांना नसतात. इंद्रिये मुक्त जीवांना व संसारात विग्रहगतीत नसतात. म्हणून हे लक्षण अव्याप्ति दोषाने सहित आहे. सम्यग्ज्ञान या दोषाने रहित असते.

(२) **अनतिरिक्तं** - या विशेषणाने 'अतिव्याप्ति' दोषाचा अभाव सांगितला आहे. सम्यग्ज्ञान वस्तूला अतिरिक्ततेने रहित जाणते. वस्तूचे स्वरूप किंवा लक्षण हे जेव्हा लक्ष्य-वस्तूबरोबर इतर अलक्ष्य वस्तूतही जाते, आढळून येते तेव्हा 'अतिव्याप्ति' दोष येतो. जसे जिला शिंग असते ती गाय. शिंग तर म्हैस आदि प्राण्यांनाही असतात. म्हणून हा 'अतिव्याप्ति' दोष किंवा अतिरिक्त जाणणे झाले. जीवाचे लक्षण अमूर्तपणा. अमूर्तपणा जीव सोडून धर्म, अधर्म, आकाश व काल या अजीव द्रव्यांतही असतो. म्हणून हा अतिव्याप्ति दोष आहे. किंवा अतिरिक्त जाणणे झाले.

(३) याथातथ्य या विशेषाने असंभवी या लक्षण-दोषाचा अभाव दाखविला आहे. तसेच अनध्यवसाय या दोषांचा पण अभाव दाखविला आहे.

(४) "च विपरीतात् विना" या क्रियाविशेषणाने विपर्यय दोषाचे निराकरण होते. आणि

(५) निःसंदेहं विशेषणाने संशय दोषाचे निराकरण होते.

संशयज्ञान - दोन बाजूना स्पर्श करणारे ज्ञान संशयदोषयुक्त ज्ञान होय. जसे १. हा उडता पक्षी आहे की पताका आहे ? २. जीव म्हणजे ज्ञान की शरीर ?

विपर्यय - विरुद्ध एका बाजूस स्पर्श करणाऱ्या ज्ञानास विपर्यय म्हणतात. जसे (१) पताका असतांना त्यास पक्षी जाणणे अथवा (२) जीव घेतन असतांना शरीरास जीव मानणे.

अनध्यवसाय - जे ज्ञान अनेक बाजूला स्पर्श करते तो अनध्यवसाय दोष होय. जसे - (१) पायाखाली काही जाणवत असतांना 'हे काहीतरी असेल असे जाणणे (२) जीव शरीर असेल अथवा काहीही असेल.

सम्यग्ज्ञान प्रथमानुयोगाला जाणते हे सांगतात.

**प्रथमानुयोगमर्थाख्यानं चरितं पुराणमपि पुण्यम् ।
बोधिसमाधिनिधानं बोधति बोधः समीचीनः ॥४३॥**

अन्वयार्थ :- (समीचीनः बोधः) सम्यग्ज्ञान (अर्थाख्यानं) धर्मादि पुरुषार्थाचे परमार्थाचे वर्णन ‘ज्यात आहे’ अशा (चरितं^१) चरित्राला (पुराण) पुराणाला (अपि) तसेच (पुण्यं) पुण्यकारक व (बोधिसमाधिनिधानं^२) रलत्रय आणि धर्म-शुक्ल-ध्यान यांचे माहेरघर असलेल्या (प्रथमानुयोग) प्रथमानुयोग-शास्त्राला (बोधति) जाणते.

भावार्थ :-— त्रेसष्ट^३ शलाका पुरुषांची कथा ‘पुराण’ म्हटले जाते व एका महान् धर्मात्म्याची जीवनकथा ‘चरित्र’ म्हटल्या जाते. चरित्र आणि पुराण या दोहोलाही प्रथमानुयोग म्हणतात. रलत्रय साधक धर्मात्म्याच्या या कथा ऐकण्या-वाचणाऱ्याला महान् पुण्यबंध होतो. आणि त्या कथा रलत्रयाच्या व ध्यानाच्या साधनेसाठी निमित्त होतात. अशीच चरित्रे व पुराणे प्रथमानुयोग या सम्यग्ज्ञानाच्या विभागात अन्तर्भूत होतात की ज्यामध्ये धर्म आणि परमार्थाच्या साधनेचे निरूपण असते. धर्मकथा सोडून अन्य कथा किंवा चरित्र प्रथमानुयोगही नव्हे. मग ते समीचीन श्रुत तरी कसे ?

प्रथमानुयोगातील कथा या चारित्रनिर्माणाकरिता व तत्त्वज्ञानासाठी प्रेरक व उदाहरणस्वरूप असतात. म्हणून त्यास बोधि व समाधीचे कारण

१. चरित-ज्यामध्ये एका पुरुषाची जीवित कहाणी वर्णन केली असते ते चरित्र जाणावे व ज्यामध्ये त्रेसष्ट शलाका पुरुषांची किंवा त्यापैकी एकाची कथा सांगितली असते ते ‘पुराण’ होय.
२. सम्यग्दर्शनाची ज्ञानाची - चारित्राची प्राप्ती होणे यास बोधि-अर्थात रलत्रय म्हणतात. एकरूपता व समाधि म्हणजे उपयोगाची त्रिकाली ध्रुव आत्मामध्ये तन्मयता, एकरूपता. बोधि आणि समाधि हाच चरित व पुराणाचा आत्मा आहे. म्हणून पुराणचरितास त्याचे निधान म्हटले आहे.
३. प्रभाचंद्राचार्यकृत रलकरण्डश्रावकाचारवरील संस्कृत टीका.

म्हटले आहे. जीवनकथा सांगणे हा याचा मुख्य उद्देश. त्या आश्रयाने ओघानेच त्यात तत्त्वज्ञानाचा व ब्रतादिकांचा उपदेशाही असतो.

हे सम्यग्ज्ञानाचे चार भेद ज्ञानाचे भेद नसून सम्यग्ज्ञानाचे विषयभूत आगमाचे विषयभेदाने केलेले चार प्रकार आहेत. ही चार अनुयोगांची शास्त्रे सम्यग्ज्ञानाच्या उत्पत्तीला कारण आहेत. म्हणून त्यास उपचाराने सम्यग्ज्ञान म्हटले आहे.

शान्तिनाथपुराण, महापुराण, उत्तरपुराण, विमलपुराण, पांडवपुराण, सुदर्शनपुराण, जीवंधरपुराण, वरांगचरित्र, सुकुमारचरित्र, पुण्यास्त्रव कथाकोश, गजकुमारचरित्र इत्यादि ग्रंथ प्रथमानुयोगात अंतर्भूत होतात.

करणानुयोगही सम्यग्ज्ञान आहे हे सांगतात.

**लोकालोकविभक्तेर्युगपरिवृत्तेश्चतुर्गतीनां च ।
आदर्शमिव तथा मतिरवैति करणानुयोगं च ॥४४॥**

अन्वयार्थ :- (तथा) त्याचप्रमाणे (मतिः) सम्यग्ज्ञान (लोकालोकविभक्तेः) लोक आणि अलोक यांच्या विभागाचे (युगपरिवृत्तेः) षट्कालाच्या परिवर्तनाचे व (चतुर्गतीनां) चार गतीचे 'स्वरूप' (आदर्श इव) दर्पणाप्रमाणे स्पष्ट दाखविणाऱ्या (करणानुयोगं) करणानुयोग शास्त्राला (अवैति) जाणते.

भावार्थ :- जसे आरसा आपल्या समोरच्या वस्तूचे प्रतिबिंब स्पष्टपणे दाखवितो, तद्वत्तच करणानुयोगाची शास्त्रे आपल्या सर्व विषयाचे

१. युग म्हणजे काल. याचे मुख्यतः दोन भेद आहेत - (१) उत्सर्पिणी व (२) अवसर्पिणी. उत्सर्पिणीचे-दुष्पमादुष्पमा, दुष्पमा- दुष्पमा-सुष्पमा, सुष्पमादुष्पमा, सुष्पमा, सुष्पमासुष्पमा, असे सहा भेद आहेत आणि अवसर्पिणीचे या उलट सहा भेद आहेत. याचे क्रमाने परिवर्तन म्हणजे चक्र सुरु असते. सध्या अवसर्पिणी विभागातील पाचवा 'दुष्पमा' काल चालू आहे.

स्पष्टतया प्रकाशक आहेत. ज्या शास्त्रामध्ये सहाही द्रव्यांनी युक्त अशा लोकाकाश व फक्त आकाशद्रव्यच असलेल्या अलोकाकाश यांचे विभागशः वर्णन आहे; खाली टीपेत दिल्याप्रमाणे अलोकाकाश यांचे विभागशः वर्णन केले आहे, तसेच नरकादी चतुर्गतीचे स्वरूप वगैरे सांगितले आहे, अशा शास्त्रांना 'करणानुयोग' म्हणतात. जसे - त्रिलोकसार, पंचसंग्रह, सूर्यप्रज्ञप्ति, चंद्रप्रज्ञप्ति वगैरे. या शास्त्रांनाही सम्यग्ज्ञानच जाणते. या अनुयोगामध्ये लोक व अलोकाचे तसेच षट्काल परिवर्तनाचे वर्णन करणाऱ्या त्रिलोकसार, तिलोयपण्णती, जंबुद्धीप्रज्ञप्ति या शास्त्राचा अन्तर्भाव आहे. तसेच मार्गणा, गुणस्थान आदि जीवविशेष, त्या त्या पर्यायामध्ये असणारा कर्माचा उदय, बंध, सत्ता आदि परिकर, शरीर इन्हिये आदि परिकर यांचे गणित सिद्धांतप्रमाणे वर्णन असणारी धवला, जयधवला, महाधवलादि सिद्धांतग्रंथ, गोमट्हसार जीवकाण्ड व कर्मकाण्ड, पंचसंग्रह इत्यादि शास्त्रांचा अंतर्भाव आहे.

सात तत्त्वे, रलत्रयस्वरूप मोक्षमार्ग प्रतिपादन करण्याचा प्रधान हेतू नसतो. अनुषंगाने त्यांचे वर्णन गौणरूपाने असते. त्यामुळे ही शास्त्रे द्रव्यानुयोगापासून वेगळी ओळखल्या जातात.

सम्यग्ज्ञान चरणानुयोगालाही जाणते हे सांगतात.

**गृहमेध्यनगाराणं चारित्रोत्पत्तिवृद्धिरक्षांगम् ।
चरणानुयोगसमयं सम्यग्ज्ञानं विजानाति ॥४५॥**

अन्वयार्थ :- (सम्यग्ज्ञानं) सम्यग्ज्ञान (गृहमेध्यनगाराणं⁹) गृहस्थ आणि मुर्नीच्या (चारित्रोत्पत्तिवृद्धिरक्षांगम्) चारित्राची उत्पत्ती, वृद्धी व रक्षण यांना कारणीभूत किंवा यांची कारणे सांगितली आहेत ज्यामध्ये

9. गृहमेधि - (गृहमेधिन् शब्दाचे प्र. ए. व.) गृहस्थ + अनागारमुनी. यांचे पष्टी व. व.

अशा (**चरणानुयोगसमयं**) चरणानुयोग शास्त्राला (**विजानाति**) जाणते.

भावार्थ :- ज्या शास्त्रांमध्ये गृहस्थ आणि मुर्नीच्या आचाराची उत्पत्ती, वाढ व रक्षण कसे होते यासंबंधी प्ररूपण आहे त्यास ‘चरणानुयोग’ शास्त्र म्हणतात. रलकरण्डश्रावकाचार, मूलाचार, अनगारधर्मामृत, आचारसार, सागारधर्मामृत वगैरे ग्रंथ चरणानुयोगामध्ये गर्भित आहेत. अशा सर्व शास्त्रांनाही सम्यग्ज्ञानच जाणते.

द्रव्यानुयोगाचे लक्षण

जीवाजीवसुतत्वे पुण्यापुण्ये च बंधमोक्षौ च ।

द्रव्यानुयोगदीपः श्रुतविद्यालोकमातनुते ॥४६॥

अन्वयार्थ :- (द्रव्यानुयोगदीपः) द्रव्यानुयोगरूपी दीपक [दिवा] अर्थात् सिद्धान्तशास्त्र (**जीवाजीवसुतत्वे**) जीव व अजीव या खन्या तत्त्वांना (**पुण्यापुण्ये**) पुण्य व पाप यांना (**च**) आणि (**बंधमोक्षौ**) बंध व मोक्ष यांना (**श्रुतविद्यालोकं**^१) भावश्रुतज्ञानरूप प्रकाश ‘जेणेकरून आत्यामध्ये उत्पन्न होईल’ अर्थात् आपणास समजतील अशा रीतीने (**आतनुते^२**) विसृत करते-प्रकाशित करते.

भावार्थ :- ज्याप्रमाणे दिव्याच्या प्रकाशात वस्तु स्पष्ट दिसते; त्याचप्रमाणे द्रव्यानुयोग-शास्त्रांमध्ये जीव-अजीव, पुण्य-पाप, बंध-मोक्ष इत्यादी गहन विषयांचे इतके स्पष्ट व विशद वर्णन केलेले आहे की आपणास ते विषय उत्तमप्रकारे समजू शकतात. असे ग्रंथ द्रव्यसंग्रह, तत्त्वार्थसूत्र, सर्वार्थसिद्धी, तत्त्वार्थराजवार्तिक, समयसार, प्रवचनसार, पञ्चास्तिकाय-

१. श्रुतविद्या-भावश्रुतज्ञान, आलोक-प्रकाश पूर्ण पद येथे क्रिया विशेषण अव्यय आहे.

२. आतनुते - ‘आ + तन’ (अ. उ. प.) (पसरणे, पसरविणे) या धारूचे व. काळी तु. पु. ए. व. रूप.

संग्रह, पंचाध्यायी, अष्टसहस्री, परमात्मप्रकाश, न्याय विनिश्चय वर्गेरे आहेत.

द्रव्यानुयोगामध्ये मुख्यतः सप्ततत्त्वे व रलत्रयस्वरूप मोक्षमार्गाचे निरूपण असते. त्याचे मंडन व परसमयाचे (मताचे) खंडन रूपाने निरूपण असते. न्यायग्रंथ या अनुयोगाचे आहेत. अध्यात्मशास्त्रे हा तर याचा, नव्हे संपूर्ण आगमाचा प्राण आहे. प्रथमानुयोगादी अनुयोगात प्रधान लक्ष्य (प्रयोजन) शुभोपयोगाची प्राप्ती तर द्रव्यानुयोगाचे प्रधान लक्ष्य (प्रयोजन) शुद्ध आत्मतत्त्वाची मोक्षाची प्राप्ती हे आहे.

या चार अनुयोगातील प्रयोजन, त्यांचा विषय विस्तार, निवेदन पद्धतीविशेष, त्यासंबंधी चुकीच्या मान्यतेचे निराकरण यासाठी मोक्षमार्ग-प्रकाशक (पं. टोडरमलजीकृत) यांतील आठवा अध्याय अवश्य वाचावा. त्यामुळे जिनशास्त्रामध्ये प्रवेश करण्यासाठी गुरुकिलीच प्राप्त होते.

अध्याय ३ रा

चारित्र का धारण करावे हे सांगतात.

**मोहतिमिरापहरणे दर्शनलाभादवाप्तसंज्ञानः ।
रागद्वेषनिवृत्यै चरणं प्रतिपद्यते साधुः ॥४७॥**

अन्वयार्थ :- (मोहतिमिरापहरणे) मिथ्यात्वरूपी अंधःकाराचा नाश ज्ञाला असताना (दर्शनलाभात्) सम्यग्दर्शनाचा लाभ होतो. त्यामुळे (अवाप्तसंज्ञानः) ज्याने सम्यग्ज्ञान प्राप्त केले आहे असा (साधुः) भव्य पुरुष, साधक (रागद्वेषनिवृत्यै) रागद्वेषांचा नाश करण्यासाठी (चरणं) सम्यक्वारित्र (प्रतिपद्यते) अंगीकार करतो.

भावार्थ :- अंधःकारात दृष्टी काम करत नाही. प्राणी इकडे तिकडे चाचपडतो मात्र. जेव्हा अंधःकार नाहीसा होतो तेव्हा स्पष्ट व स्वच्छ दिसू लागते. तद्वतच हा संसारी प्राणी मिथ्यात्वाच्या घनघोर अंधःकारात चाचपडत आहे. त्यास यथार्थ तत्त्व न समजल्याने स्वपरविवेक असत नाही.

दैवयोगाने त्याचा संसाराचा परतीर म्हणजे नाश जवळ येवून ठेपतो; संसार अर्धपुद्गल परावर्तन मात्र शिळ्क राहतो.^१ त्यास पंचेत्रिय संज्ञी पर्याय मिळते; त्यामुळे हिताहिताचा निर्णय करण्याची व तत्त्वविचार करण्याची योग्यता प्राप्त होते^२; तत्त्वविचारासाठी हा क्षयोपशम असणे जसे जरुरी आहे तसेच मध्यम जातीचे कषाय असतांनाच तत्त्वविचार होऊ शकतो, तीव्र कषायामध्ये तत्त्वविचार होऊ शकत नाही आणि

१. यास प्रायोग्य लाभ्य म्हणतात.

२. ही क्षयोपशम लाभ्य आहे.

सम्यक्त्व झाल्यानंतर अनुभव व्हावा असे मंद कषाय होतात, म्हणून कषाय मध्यम जातीचे असतांना स्वपरविज्ञान होते.^१ त्याच वेळी गुरु आदिकांचा उपदेशाचा लाभ झाला असतांना तो उपदेश समजून घेवून^२ असा विचार करतो की, “आजपावेतो या अगणित दुःखांनी परिपूर्ण अशा संसारामध्ये मी भ्रमण करत आलो आहे. हे अन्य पदार्थ व कर्म वैरो दुःख देणारे नसून माझे राग-द्वेष-मोह हे विकारच दुःखदायी आहेत. म्हणून त्यांचा नाश करणे हे दुःखविनाशाचे मूळ कारण आहे. अतः रागद्वेष मोहाचा अभाव करणे हेच माझे प्रथम कर्तव्य आहे.” अशा तत्त्वभावनेच्या दृढ संस्कारामुळे त्याला सम्यग्दर्शनाच्या प्राप्तीचा योग आपल्याकाळी सहजासहजी मिळतो. त्यावेळी नियमाने दर्शनमोहनीय कर्माच्या उपशम, क्षयोपशम व क्षयाचे निमित असताना त्यास निर्मल सम्यग्दर्शन प्राप्त होते.^३ तो आपल्या त्रिकाली ज्ञानस्वभावाचा अनुभव करतो. हेच आत्म्याचे यथार्थ सम्यग्दर्शन आहे. सम्यग्दर्शनाच्या प्राप्तीबरोबर असणारे ज्ञानही (जे आजपावेतो विपरीत व संदेहात्मक होते) समीचीन होते.

प्रथमतः सम्यग्दृष्टी रागद्वेषमोह यांना आपले स्वरूप मानत नाही आणि त्या रागादि विकारांचा समूळ नाश करण्यासाठी तो मुमुक्ष जीव सम्यक् चारित्राचा अंगीकार करतो. सम्यग्दर्शन व सम्यग्ज्ञान असतांनाच चारित्र समीचीन यथार्थ असते. समीचीन श्रद्धा व ज्ञानाशिवाय चारित्र सम्यक् होतच नाही. म्हणजे चारित्र धारण करण्याचे प्रयोजन रागद्वेषमोह दूर करणे हेच आहे. अंतरंगामध्ये प्रतिबंधक चारित्रमोहाचा यथायोग्य

१. हीच विशुद्धिलब्धि आहे.

२. देशनालब्धि

३. करणलब्धि. सम्यग्दर्शनापूर्वी ह्या पांच लब्धि नियमाने होतात. त्यातही करणलब्धि झाली असतांनाच सम्यग्दर्शन उत्पन्न झालेच पाहिजे हा नियम आहे. चार लब्धि होऊनही सम्यग्दर्शन होईलच हा नियम नाही. करणलब्धि होईल तर होईलच अन्यथा होणारही नाही.

क्षयोपशम असतांना अभिप्रायातील कषायांचा अभाव होतो^१ आणि तेव्हाच बाह्यतः रागादिकास कारणभूत बाह्य पाप व परिग्रहाचा पदास अनुसरून त्याग होतो. त्यासच व्यवहारचारित्र अशी संज्ञा आहे. जर अभिप्रायामध्ये रागादिक असतील म्हणजे जर रागद्वेषांना आपले समजत असेल तर त्यास व्यवहार चारित्र म्हणत नाहीत.

रागद्वेष नाहीसे होताच हिंसादि पापाची निवृत्ती होते.

रागद्वेषनिवृत्तेहिंसादिनिवर्तना कृता भवति ।

अनपेक्षितार्थवृत्तिः कः पुरुषः सेवते नृपतीन् ॥४८॥

अन्वयार्थ :- (रागद्वेषनिवृत्तेः) रागद्वेषादिकांचा नाश झाल्यामुळे (हिंसादिनिवर्तना) हिंसादि पापांपासून निवृत्ति-त्याग-(कृता) केल्यासारखा (भवति) होतो; (अनपेक्षितार्थवृत्तिः) ज्याला कोणत्याच फल-प्राप्तीची इच्छाच नाही असा (कः पुरुषः) कोणता मनुष्य (नृपतीन्) राजांची (सेवते) सेवा करतो ? अर्थात कोणीही नाही.

भावार्थ :- ज्याला धन, मान, कीर्ती, प्राप्ती व उपजीविका वगैरेपैकी कसल्याही फलाची बिलकुल अपेक्षाच नाही असा निरीच्छ मनुष्य राजे वगैरे श्रेष्ठ लोकांची सेवा-चाकरी कशाला करतील ? अर्थात कदापि करणार नाही. तसेच राग, द्वेष, लोभ, भय इत्यादि कषायांनी सर्वथा रहित असलेला जीव हिंसादी कोणतेही पाप कशाला करील ? अर्थात् केव्हाही करणार नाही. कारण या कषायामुळेच पापे होत असतात. “लोभ पापका बाप बखाना”. अतः यांचाच समूल नाश केला पाहिजे.

सम्यक्क्यारित्राचे लक्षण

हिंसानृतचौर्येभ्यो मैथुनसेवापरिग्रहाभ्यां च ।

पापप्रणालिकाभ्यो विरतिः संज्ञस्य चारित्रम् ॥४९॥

१. यासच निश्चय चारित्र म्हणतात.

अन्वयार्थ :- (संज्ञस्य) सम्यग्ज्ञानी जीवाचे (पापप्रणालिकाभ्यः) पापांच्या नलिका अर्थात् पापाखवांचा राजमार्ग अशा (हिंसानुत्तौर्येभ्यः) हिंसा, असत्य व चोरी यापासून (च) आणि (मैथुनसेवापरिग्रहाभ्यां) मैथुनसेवन व परिग्रह यापासून (विरतिः) विरक्त होणे हे (चारित्रं) चारित्र (अस्ति) आहे.

भावार्थ :- सम्यग्ज्ञानी महात्मे हिंसा, असत्य, चोरी, कुशील व परिग्रह या पंच पापांचा त्याग करतो आणि त्या उलट असलेली अहिंसादी ब्रते निर्दोषपणे पाळून आत्मविशुद्धी करतात त्यास सम्यक्वारित्र म्हणतात. सम्यग्दर्शन व ज्ञानपूर्वक कषाय व पापांच्या त्यागाला सम्यक्वारित्र म्हणतात. ‘संज्ञस्य’ हे पद महत्त्वाचे आहे. ज्ञानपूर्वक चारित्र हेच सम्यक् चारित्र आहे.

स्वामी अपेक्षेने सम्यक्वारित्राचे दोन भेद

**सकलं विकलं चरणं तत्सकलं सर्वसङ्गविरतानाम् ।
अनगारणां विकलं सागारणां ससङ्गनाम् ॥५०॥**

अन्वयार्थ :- (तत्) ते (चरणं) चारित्र (सकलं विकलं) सकल आणि विकल असे दोन प्रकारचे आहे; (सर्वसंगविरतानां) सर्व परिग्रहापासून विरक्त असलेल्या (अनगारणां) मुनींचे (सकल) सकल चारित्र असते, आणि (ससङ्गाणां) परिग्रहाने सहित अशा (सागारणां) गृहस्थांचे (विकलं) विकलचारित्र असते.

भावार्थ :- चारित्र धारण करणाऱ्या व्यक्तीच्या अपेक्षेने सम्यक्वारित्राचे दोन भेद आहेत. (१) सकल-सम्पूर्ण अर्थात् महाव्रतादी पूर्ण संयम १ आणि ‘विकल-असमग्र अर्थात् अणुव्रतादिस्त्रप देशसंयम.

१. सकलसंयम म्हणजेच महाव्रते, गुप्ती समिती वर्गे.

२. विकलसंयम - अणुव्रते, देशसंयम.

गृहादिसंबंधी बाह्याभ्यन्तर परिग्रहांनी संपूर्णपणे रहित असलेल्या मुनीश्वरांच्या संयमाला सकलचारित्र म्हणतात आणि सम्यक्त्वी परंतु परिग्रहसहित गृहस्थांच्या देशसंयमाला 'विकलचारित्र' म्हणतात. अशा गृहस्थांना 'श्रावक' ही संज्ञा आहे.

ह्या ग्रंथात आचार्याना फक्त श्रावकांचाच आचार सांगावयाचा असल्यामुळे यापुढे क्रमप्राप्त सकलचारित्राचे वर्णन न करता श्रावकांच्या विकलचारित्राचे वर्णन करतात -

**गृहिणां त्रेधा तिष्ठत्यणुगुणशिक्षाव्रतात्मकं चरणं ।
पञ्चत्रिचतुर्भेदं त्रयं यथासंख्यमाख्यातम् ॥५१॥**

अन्वयार्थ :- (गृहिणां) गृहस्थांचे (चरणं) चारित्र (अणुगुणशिक्षाव्रतात्मकं) अणुव्रत, गुणव्रत व शिक्षाव्रतरूप (त्रेधा) तीन प्रकारचे (तिष्ठति) आहे; ती (त्रयं) तीन प्रकारची 'ब्रते' (यथासंख्य) अनुक्रमाने (पञ्चत्रिचतुर्भेदं) पाच, तीन आणि चार असे भेदरूप (असंख्यातम्) सांगितले आहे.

भावार्थ :- गृहस्थाचे चारित्र - १. अणुव्रत, २. गुणव्रत आणि ३. शिक्षाव्रत असे तीन प्रकारचे आहेत. त्यापैकी अणुव्रताचे पाच भेद आहेत, गुणव्रताचे तीन भेद आहेत व शिक्षाव्रताचे चार भेद आहेत. त्याप्रमाणे एकूण श्रावकांची बारा ब्रते आहेत.

अणुव्रताचे लक्षण व भेद

**प्राणातिपातवितथव्याहारस्तेयकाममूर्च्छेभ्यः ।
स्थूलेभ्यः पापेभ्यो व्युपरमणमणुव्रतं भवति ॥५२॥**

अन्वयार्थ :- (स्थूलेभ्यः) स्थूल (प्राणातिपातवितथव्याहारस्तेयकाम-

मूर्छेभ्यः^१), हिंसा, असत्य, चोरी, मैथुन आणि परिग्रह या (पापेभ्यः) पापांपासून 'जे' (व्युपरमणं^२) विरक्त होणे 'ते' (अणुब्रतं) अणुब्रत (भवति) होय.

भावार्थ :- ज्याला ज्याला सर्वसाधारण समाजामध्ये किंवद्दुन मिथ्याहृष्टी लोकांत सुद्धा 'हिंसा, असत्य, चोरी' इत्यादी नावांनी प्रगटपणाने पाप अर्थात् वाईट समजले जाते ते सर्व 'स्थूल पाप' होय. अशा पापांचा त्याग करणे यास 'अणुब्रत' अर्थात् अंशतः ब्रत म्हणतात; कारण अणुब्रतात हिंसादी पापांचा त्याग पूर्णपणाने नसून अंशतः केलेला असतो. जसे-त्रस म्हणजे द्वीन्द्रियादि स्थूल बादर जीवांची प्रमादपूर्वक हिंसा न करणे; परंतु स्थावर अर्थात् एकेंद्रिय-सूक्ष्म जीवांच्या हिंसेचा त्याग गृहस्थाला होऊ शकत नाही. याप्रमाणे सूक्ष्म पापांचा त्याग संभव नाही म्हणून स्थूल पापांचा मात्र त्याग करणे हे 'अणुब्रत' होय. प्रबल रागामुळे मुर्नींची महाब्रते ग्रहण करण्यास असमर्थ अशा गृहस्थ श्रावकांना घरासंबंधी आंभ वगैरे करावा लागतो. त्यामुळे त्यांना सर्व पापांचा पूर्णपणे त्याग होऊ शकत नाही. अशा लोकांकरिता हे अणुब्रत सांगितले आहे. याचे पाच भेद आहेत-अहिंसा, सत्य, अचौर्य, ब्रह्मचर्य व परिग्रहपरिमाण.

अहिंसाणुब्रताचे लक्षण

**सङ्कल्पात्कृतकारितमननाद्योगत्रयस्य चरसत्वान् ।
न हिनस्ति यत्तदाहुः स्थूलवधाद्विरमणं निपुणाः ॥५३॥**

१. (प्राणातिपात + वितथव्याहार + स्तेय + काम + मूर्छेभ्यः) प्राण + अतिपात - प्राणांचा वियोग करणे अर्थात् हिंसा; वितथ + व्याहार - खोटे भाषण; स्तेय-चोरी, काम-मैथुनसेवन, मूर्छा-ममत्व, परिग्रह या स्थूल पाच पापांपासून.
२. वि + उप + रम (१ प.) न रमणे, विरक्त होणे या धातूचे धातुसाधित नाम.

अन्वयार्थ :- (योगत्रयस्य) तीन योगांच्याद्वारा, मनवचनकायेने तसेच (**कृतकारितमननात्**) कृत, कारित व अनुमोदनेने (**सङ्कल्पात्**) संकल्पपूर्वक (**चरसत्वान्**) त्रस जीवांचा (यत) जे (न हिनस्ति^१) घात न करणे (**तत्**) ते त्याचे (**स्थूलवधाद्विस्मणं**) स्थूल हिंसेपासून विरक्त होणे अर्थात् अहिंसाणुव्रत आहे, 'असे' (**निषुणाः**) विचारवतं अर्थात् गणधरादि ज्ञानी लोक (**आहुः**) म्हणतात.

भावार्थ :- संकल्पपूर्वक अर्थात् हिंसा करण्याच्या अभिप्रायपूर्वक प्रमादामुळे द्वीन्द्रियादि त्रस जीवांची हिंसा मन-वचन-काय यांच्या द्वारे स्वतः न करणे, दुसऱ्याकडून न करविणे किंवा करणाऱ्यास अनुमती न देणे यास अहिंसाणुव्रत म्हणतात. ही अहिंसा नऊ प्रकारे संभवते -

- १. मन कृत अहिंसा - त्रस जीवांना स्वतः मारणे दुःख देणे याचा विचार न करणे.
- २. मन कारित अहिंसा - दुसऱ्याकडून दुःख देवविष्ण्यासंबंधी विचार न करणे.
- ३. मन अनुमत अहिंसा - वधादिकांनी दुःख देणाऱ्यास मनाने सम्मती न देणे.
- ४. वचन कृत अहिंसा - दुसऱ्याला दुःख होईल हिंसा घडेल असे वचन स्वतः न बोलणे.
- ५. वचन कारित अहिंसा - दुसऱ्यास बोलून हिंसा न करविणे.
- ६. वचन अनुमत अहिंसा - दुःख देणाऱ्यांना हिंसकास चांगले म्हणून उत्साह, संमति वचनाने न देणे.
- ७. काय कृत अहिंसा - शरीराने स्वतः दुसऱ्यांची हिंसा न करणे.

१. कृत-स्वतः करणे, कारित-दुसऱ्याकडून करविणे, मनन-अनुमोदन अर्थात् समती देणे. पूर्णपद 'संकल्पात्' याचे विशेषण.

२. हिंस - (७ ग. प. प.) हिंसा करणे, दुःख देणे.

८. काय कारित अहिंसा - त्रास देण्यासाठी हिंसकास हातादिकाने खून करून प्रेरित न करणे.

९. काय अनुमत अहिंसा - टाळी, चुटकी वगैरे वाजवून हिंसा करणाऱ्यास संमति अथवा पुष्टी न देणे.

याप्रमाणे नऊ प्रकारे अहिंसाणुव्रताचे निरोष पालन व्हावे व झालेल्या दोषांचे निराकरण व्हावे म्हणूनच लोकांमध्ये नऊ वेळ 'णमोकार मंत्राचे स्मरण' करण्याचा प्रधात आहे.

अहिंसाणुव्रताचे अतिचार-दोष^१

छेदन-बन्धनपीडनमतिभारारोपणं व्यतीचाराः ।

आहारवारणाऽपि च स्थूलवधाद् व्युपरतेः पञ्च ॥५४॥

अन्वयार्थ :- (छेदनबन्धनपीडनं) छेद करणे, बांधणे, त्रास देणे, (अतिभारारोपणं) जास्त ओङ्गे वगैरे लादणे, हे (अपि च) तसेच (आहारवारणा) आहारांचा निरोध करणे हे (स्थूलवधाद् व्युपरतेः) स्थूल हिंसेपासून विरक्त होण्याचे अर्थात् अहिंसाणुव्रताचे (पञ्च) पाच (व्यतीचाराः) अतीचार आहेत.

भावार्थ :- अहिंसाणुव्रताचे खालीलप्रमाणे पाच अतिचार आहेत -

१. **छेदन** - त्रस जीवाच्या कान, नाक इत्यादि अवयवांचा छेद करणे.

२. **बंधन** - त्यांना दोरी वगैरेंनी करकचून बांधणे.

३. **पीडन** - चाबूक, लाठी वगैरेंनी मारून त्रास देणे.

४. **अतिचार व अनाचार-ग्रहण** केलेल्या ब्रतांचा अंशतः भंग होणे व अंशतः पालन होणे यास 'अतिचार' अर्थात् दोष म्हणतात. 'अति + चर' (१ प.) 'उलङ्घणे' या धातूपासून हे नाम झाले आहे. अनाचार म्हणजे ब्रतांची मुळीच पालना न होता सर्वथा भंग होणे. अतिचार हा दोष आहे, अनाचार हा भंग आहे.

४. अतिभार + आरोपण - प्रमाणाबाहेर अर्थात् शक्तीपेक्षा जास्त ओझे, भार वगैरे लादणे.

५. आहार + वारणा - वेळेवर अन्न-पाणी न देणे.

यद्यपि या पाच सदोष क्रियेमुळे अहिंसाणुव्रताचा पूर्णपणे घात होत नाही; हिंसा प्रत्यक्ष घडत नाही, तथापि त्याचे निर्दोषरीतीने पालनही होत नाही; म्हणून यांना 'अतिचार' अशी संज्ञा आहे. अहिंसाणुव्रती श्रावकांनी यांचा त्याग करावा.

सत्याणुव्रताचे लक्षण

**स्थूलमलीकं न वदति न परान् वादयति सत्यमपि विपदि ।
यतद्वदन्ति संतः स्थूलमृषावादवैरमणम् ॥५५॥**

अन्वयार्थ :- (यत्) जे (स्थूलं) स्थूल (अलीकं) खोटे (न वदति) न बोलणे व (परान्) दुसऱ्यांना (न वादयति) बोलावयास न लावणे व (विपदि) संकटाचे वेळी (सत्यं अपि) खरे देखील (न वदति न वादयति) न बोलणे व बोलावयास न लावणे (तत्) ते (स्थूलमृषावादवैरमणम्) स्थूल खोटे बोलण्यापासून विरक्त होणे अर्थात् सत्याणुव्रत आहे 'असे' (सन्तः) सज्जन लोक (वदन्ति) म्हणतात.

भावार्थ :- जो स्वतः स्थूल खोटे बोलत नाही, दुसऱ्यास बोलावयास प्रवृत्त करत नाही, तसेच धर्मावर संकट आले असता किंवा खरे बोलल्याने एखाद्याचा पाखराचा बधबंधादिक होत असल्यास जो खरेही बोलत नाही किंवा बोलावयास लावीत नाही त्यास 'सत्याणुव्रती' म्हणतात.

सत्याणुव्रताचे अतीचार

**परिवादरहोभ्याख्या पैशून्यं कूटलोखकरणं च ।
न्यासापहारितापि च व्यतिक्रमाः पञ्च सत्यस्य ॥५६॥**

अन्वयार्थ :- (परिवादरहोभ्याख्या पैशून्यं) परिवाद, रहोभ्याख्यान, पैशून्य, (कूटलेखकरणं) खोटे लेख - दस्तऐवज करणे. (अपि च) तसेच (न्यासापहारिता) ठेव गडप करणे हे (सत्यस्य) सत्याणुव्रताचे (पञ्च) पाच (व्यतिक्रमाः) अतिचार अर्थात् दोष आहेत.

भावार्थ :- सत्याणुव्रताचे सुद्धा खालील प्रमाणे पाच अतिचार दोष आहेत.

१. **परिवाद :-** मिथ्या, वाईट किंवा मोक्षमार्गाच्या विरुद्ध उपदेश करणे.
२. **रहोभ्याख्या :-** (रहस्-एकांत, अभ्याख्या-प्रसिद्ध, उघड करणे.) एकांतातील गुप्त गोष्टी ऐकून, पाहून किंवा जाणून वाईट हेतूने त्या इंतरत्र प्रसिद्ध करणे.
३. **पैशून्य :-** भुवईस आठी घालणे इत्यादि अंगविकारावरून दुसऱ्याचा अभिप्राय जाणून तो असूयेने प्रगट करणे. यालाच साकार-मंत्रभेद म्हणतात. (तत्त्वार्थसूत्र)
४. **कूटलेखकरणं :-** खोटा दस्तऐवज करणे, नोट वर्गेरे लिहिणे. केवळ दक्षता, कर्ज बुझू नये म्हणून जास्तीचा किंवा अन्यप्रकारे (कर्ज असताना गहाणखताऐवजी खरेदी करणे) दस्तऐवज करणे हा अतिचार आहे. त्याप्रमाणे वसुली मात्र केली तर तो अतिचार नसून अनाचार आहे.
५. **न्यासापहार :-** (न्यास-ठेवा, अपहार-काढून घेणे, चोरणे, पचविणे.) एखाद्याने आपणाजवळ अनामत ठेव म्हणून दिलेल्या द्रव्य वर्गेरैपैकी विस्मरणामुळे काही कमी मागितल्यास 'होय, तुमचे तेवढेच द्रव्य होते' असे सांगून ते देणे व बाकीचे द्रव्य गडप करणे. जसे-एकाने आपणाजवळ १२५ रुपये ठेवून कालांतराने विस्मरणामुळे १०० रु. मागितले तर त्यास 'ठीक आहे' असे म्हणून १०० रु. च देणे व शेष २५ रु. गडप करणे. त्याने १२५ रु. मागितले असताना १०० रु. च ठेवलेस असे म्हणणे हा अनाचार झाला.

हे अतिचार, असे सर्व दोष सत्याणुव्रती श्रावकाने टाळावेत.

अचौर्याणुव्रताचे लक्षण

**निहितं वा पतितं वा सुविस्मृतं वा परस्वमविसृष्टम् ।
न हरति यन्न च दत्ते तदकृशचौर्यादुपारमणम् ॥५७॥**

अन्वयार्थ :- (निहितं वा) ठेवलेले (पतितं वा) किंवा पडलेले (सुविस्मृतं वा) किंवा पूर्णपणे विसरलेले असे (परस्वं) दुसऱ्याचे द्रव्य (अविसृष्टं^१) न दिलेले ‘असत्यास’ (यत्) जे (न हरति) स्वतः हरण न करणे अर्थात् न घेणे, (च) आणि (न दत्ते) हरण करून, ‘दुसऱ्यास’ न देणे (तत्) ते (अकृशचौर्यात्^२) स्थूल चोरीपासून (उपारमणं) विरक्त होणे अर्थात् ‘अचौर्याणुव्रत’ होय.

भावार्थ :- परकीय द्रव्य, मग ते आपल्याजवळ अनामत ठेव म्हणून ठेवलेले असो अथवा घाई वगैरेमुळे चुकून आपल्या घरात किंवा इतरत्र कोठेही पडलेले अगर विसरून राहिलेले असो, ते जर त्या द्रव्याच्या मालकाने आपणास विकत किंवा बक्षीस दिले नसेल किंवा घ्यावयासही सांगितले नसेल तर ते द्रव्य स्वतः तर घेऊच नये परंतु घेऊन दुसऱ्यासही देऊ नये. यालाच ‘स्थूल चोरीचा त्याग अर्थात् अचौर्याणुव्रत’ म्हणतात.

अचौर्याणुव्रताचे अतिचार

चौरप्रयोगचौरार्थादानविलोपसदृशसन्मिश्राः ।

हीनाधिकविनिमानं पञ्चास्तेये व्यतीपाताः ॥५८॥

अन्वयार्थ :- (चौरप्रयोगचौरार्थादानविलोपसदृशसन्मिश्राः) चौरप्रयोग, चौरार्थादान, विलोप व सदृशसन्मिश्रण आणि (हीनाधिक-

१. अ-नाही, वि+सृष्टं-सोडलेले, दिलेले, पूर्णपद ‘परस्वं’चे विशेषण आहे. न दिलेले, अदत्त.

२. अकृश-बारीक अर्थात् सूक्ष्म नाही असे, म्हणजे स्थूल, चौर्यात्-चोरीपासून.

विनिमानं) हीनाधिकविनिमान हे (**अस्तेये**) अचौर्याणुव्रतातील (**पञ्च**) पाच (**व्यतीपाता:**^१) अतिचार आहेत.

भावार्थ :- अचौर्याणुव्रताचे खालीलप्रमाणे पाच अतिचार आहेत.

१. **चौरप्रयोग** - (चौर-चोरी, प्रयोग-प्रेरणा देणे, करविणे) इतरांना चोरी करण्यास अनुमोदन देणे किंवा प्रवृत्त करणे.

२. **चौरार्थादान** - (चौर-चोरी, अर्थ-माल, आदान-ग्रहण करणे.) आपण प्रेरणा वगैरे काही न करता सुद्धा दुसऱ्याने चोरून किंवा अन्यायाने आणलेले द्रव्य (विकत) घेणे.

३. **विलोप** - योग्य राजाज्ञाचे उल्लंघन करणे, न्याय्य मार्गाशिवाय पदार्थ मिळविणे. जसे-अन्यायाने जास्त किंमतीचा माल कमी किंमतीत विकत घेणे. यालाच विरुद्ध राज्यातिक्रम म्हणतात.

४. **सदृशसन्मिश्रण** - (सदृश-सारखे, सन्मिश्रण-मिसळणे) सारखे दिसणारे पदार्थ एकमेकात मिसळून व्यापार करणे जसे - दुधामध्ये पाणी, तुपात चरबी, चांगल्या गव्हात हलके गहू मिसळणे.

५. **हीनाधिकविनिमान** - (हीन-लहान, अधिक-मोठे, विनिमान-वजन, माप.) वजने अथवा मापे लहान मोठे ठेवून जास्त वजनांनी पदार्थ विकत घेणे व लहान वजनांनी इतरांस विकणे.

ब्रह्मचर्याणुव्रताचे लक्षण

न तु परदारान् गच्छति न परान् गमयति च पापभीतेर्यत् ।
सा परदारनिवृत्तिः स्वदारसंतोषनामाऽपि ॥५९॥

१. वि+अति+पत् - (१ प.) पडणे, उलंघणे या धातूपासून हे धातूसाधित नाम झाले आहे.

अन्यार्थ :- (यत्) जे (पापभीतेः) पापाच्या भीतीने (परदारान्^१) दुसन्याच्या विवाहित स्त्रियांकडे (न तु गच्छति) स्वयं सुद्धा न जाणे (च) आणि (परान्) दुसन्यांना (न गमयति) जावयास न लावणे (सा) ती (परदारनिवृत्तिः) परस्त्रीपासून निवृत्ति [त्याग] होय. यालाच (स्वदारसंतोषनाम अपि^२) ‘स्वदारसंतोषप्रत’ असेही नाव आहे.

भावार्थ :- पापाच्या भीतीमुळे दुसन्याच्या विवाहित परकीय स्त्रियांचे सेवन न करणे किंवा दुसन्याकडून न करविणे यास ‘परस्त्रीत्याग’ अथवा ब्रह्मचर्याणुव्रत म्हणतात. यासच ‘स्वदारसंतोषप्रत’ असेही दुसरे नाव आहे.

ब्रह्मचर्याणुव्रताचे अतिचार

अन्यविवाहाकरणानङ्गक्रीडाविट्वविपुलतृष्णः ।

इत्वरिकागमनं चास्मरस्य पञ्च व्यतीचाराः ॥६०॥

अन्यार्थ :- (अन्यविवाहाकरणानङ्गक्रीडाविट्वविपुलतृष्णः^३) दुसन्याचे विवाह जोडणे [करणे], अनङ्गक्रीडा, वचन व शरीर याचा बीभत्स व्यापार आणि तीव्र कामासक्ति ठेवणे, (च) तसेच (इत्वरिकागमनं) वेश्या स्त्रीशी गमन करणे हे (अस्मरस्य^४) ब्रह्मचर्याणुव्रताचे (पंच) पाच (व्यतीचाराः) अतिचार आहेत.

भावार्थ :- ब्रह्मचर्याणुव्रताचे खालील पाच अतिचार आहेत -

१. **अन्यविवाहाकरण** - (अन्य-दुसरा; विवाह-लग्न; आकरण-

१. दारान् मूळ शब्द. दारा-स्त्री. हा शब्द नेहमी पुलिंगाप्रमाणे चालतो.
२. स्व-दार संतोषः-स्वतःच्या स्त्रीमध्येच संतोष मानणे.
३. ‘तृष्णः’ हे रूप ‘तृद-ङ्ग’ (तृष्णा, लोभ) या शब्दाचे प्र. ब. व. पूर्णपदाचा इ. ढंडसमास.
४. (अ+स्मरः) - अ-नाही, स्मर-कामसेवन-मैथुन, ब्रह्मचर्याणुव्रत.

- नातलगाच्या अथवा आपल्या मुलामुलीशिवाय इतरांची लग्ने करणे किंवा करविणे. (धंदा म्हणून)
२. **अनंगक्रीडा** - (अन्+अंग+क्रीडा) संभोगाच्या अंगाशिवाय इतर अवयवांनी कामसेवन करणे.
 ३. **विटत्व** - शरीर व वचन यांची बीभत्सरूप अर्थात अश्लील (वाईट) प्रवृत्ती असणे, अभद्रवचन बोलणे, अश्लील हावभाव करणे.
 ४. **विपुलतृष्णा** - (विपुल-तीव्र, तृष्णा-इच्छा) स्वतःच्या स्त्रीशी सुद्धा कामसेवन करण्याविषयी तीव्र अभिलाषा बाळगणे.
 ५. **इत्वरिकागमन** - (इत्वरिका-वेश्या स्त्री, गमन-जाणे येणे) व्यभिचारी स्त्री अथवा वेश्या यांच्या घरी जाणे, बसणे, बोलणे, वेश्यागमन.

परिग्रहपरिमाण अणुव्रताचे स्वरूप

**धनधान्यादिग्रन्थं परिमाय^१ ततोऽधिकेषु निस्पृहता ।
प^२रिमितपरिग्रहः स्यादिच्छापरिमाण^३ नामाऽपि ॥६१॥**

अन्वयार्थ :- (धनधान्यादिग्रन्थं) धन-धान्य इत्यादि परिग्रहाची (परिमाय) मर्यादा करून (ततः अधिकेषु) त्या मर्यादेपेक्षा अधिक परिग्रहामध्ये (निस्पृहता) इच्छा न ठेवणे हे (परिमितपरिग्रहः) परिग्रहपरिमाण अणुव्रत होय व यालाच (इच्छापरिमाणनाम अपि) इच्छापरिमाण हे सुद्धा नाव आहे.

१. २. ३. ही तीन रूपे परि+मा-(२ प, अ, ३४ आ.) मोजणे; प्रमाणे ठरविणे, मर्यादा करणे. या धातूची अनुक्रमे १ ल्यबंत, २ भू. का. धा. वि. व ३ धातुसाधित नाम आहेत.

भावार्थ :— आपल्या इच्छेनुसार धन, (गाय वर्गेरे) धान्य, सोने, चांदी, शेत, घर, वस्त्र, भांडी, दासी व दास या दहा बाह्य परिग्रहांपैकी आवश्यक वस्तूचे योग्य ते प्रमाण ठरवून त्यापेक्षा अधिक पदार्थाविषयी इच्छा-आसक्ति-मोह सोडून देणे यास ‘परिग्रह परिमाणाणुव्रत’ म्हणतात व या प्रमाणे या व्रतात पदार्थाबरोबर इच्छाही मर्यादित होत असल्यामुळे यालाच ‘इच्छापरिमाणाणुव्रत’ असेही दुसरे नाव आहे.

अतिवाहनातिसंग्रहविस्मयलोभातिभारवहनानि । परिमितपरिग्रहस्य च विक्षेपाः पंच लक्ष्यन्ते ॥६२॥

अन्वयार्थ :— (परिमितपरिग्रहस्य) परिग्रह-परिमाण अणुव्रताचे (च) देखील (अतिवाहनातिसंग्रहविस्मयलोभातिभारवहनानि) अतिवाहन, अतिसंग्रह, विस्मय, लोभ व अतिभारवहन हे (पंच) पाच (विक्षेपाः^१) अतिचार (लक्ष्यन्ते) निश्चित केले गेले आहेत.

भावार्थ :— परिग्रह प्रमाणव्रताचे पुढील पाच अतिचार दोष आहेत.

१. **अतिवाहन** - लोभामुळे नोकर, घोडे, बैल इत्यादिकांकडून त्यांच्या शक्तीपेक्षा जास्त चालविणे किंवा जास्त काम करवून घेणे.
२. **अतिसंग्रह** - पुढे पुष्कळ फायदा होईल या लोभाने जरूरीपेक्षा अधिक धनधान्यादिकांचा मोठा संचय करणे.
३. **विस्मय** - दुसऱ्याचे अपूर्व वैभव पाहून किंवा ऐकून आश्र्य करणे.
४. **लोभ** - व्यापारादिकांत नफा झाला किंवा होत असला तरी

१. वि + क्षिप् - (द. प.) फेकणे, चुकणे या धातूपासून प्र. व. क. नाम. अतिचार.

तृप्त न होता अधिक अभिलाषा बाळगणे.

५. **अतिभावहन** - लोभामुळे स्वतः किंवा दुसऱ्याकडून शक्तीपेक्षा जास्त ओझे वाहणे.

याप्रमाणे आचार्यांनी प्रत्येक ब्रताचे ५-५ अतिचार सांगितले आहेत. यद्यपि ही ब्रते पाळताना यासारखे अनेक दोष दिसून येतात तथापि त्यांची कल्पना येण्याकरिता त्यातील प्रमुख ५-५ दोषांचीच नावे येथे दिली आहेत. ही सर्व ब्रते व त्याचे अतिचार कोष्टकरूपाने पुढे परिशिष्टात दिले आहेत.

अणुब्रताचे निरतिचार पालन केल्याने मिळणारे फल

**पंचाणुब्रतनिधयो निरतिक्रमणाः फलन्ति सुरलोकम् ।
यत्रावधिरस्त्वगुणा दिव्यशरीरं च लभ्यन्ते ॥६३॥**

अन्वयार्थ :- (निरतिक्रमणाः) अतिचार रहित (पंचाणुब्रतनिधयः) पांच अणुब्रत रूपी निधी (सुरलोकं) देवगति रूप (फलन्ति) फल देतात की (यत्र) जेथे (अवधिः) अवधिज्ञान^१ (अस्त्वगुणाः) अणिमा-महिमादि आठ गुण [ऋद्धि] (च) आणि (दिव्यशरीरं) सुंदर शरीर हे (लभ्यन्ते) प्राप्त होतात.

भावार्थ :- पंचाणुब्रताचे निर्दोषपणे पालन करणारे पुण्यात्मे स्वर्गात देवगतीत उत्पन्न होतात. त्याठिकाणी त्यांना अवधिज्ञान, सप्तधातूनी रहित असे दिव्य शरीर व अणिमा-महिमादि आठ ऋद्धी प्राप्त होतात.

९. **अवधिज्ञान** - तपविशेष व नारक देव या गतिमध्ये भवनिमित्ताने द्रव्य, क्षेत्र, काल व भाव यांच्या मर्यादित रूपी पदार्थांना इंद्रियादिकांच्या सहाय्याशिवाय केवळ आत्माच्याच साह्याने स्पष्ट जाणणे यास 'अवधिज्ञान' म्हणतात.

पाच अणुव्रतामध्ये प्रसिद्धीस आलेले पुरुष

**मातङ्गो धनदेवश्च वारिषेणस्ततः परः ।
नीली जयश्च सम्प्राप्ताः पूजातिशयमुत्तम् ॥६४॥**

अन्वयार्थ :- (मातंगो) ‘यमपाल’ चांडाळ (च) व (धनदेवः) धनदेव (ततः परः) त्यानंतर (वारिषेणः) वारिषेण राजपुत्र (च) व (नीली) नीलीकुमारी (च) आणि (जयः) जयकुमार राजपुत्र हे (उत्तमं) उल्कष्ट (पूजातिशयं) पूजारूप अतिशयाला अर्थात् पूज्यपदाला (सम्प्राप्ताः^१) प्राप्त झाले.

भावार्थ :- अणुव्रतांचे निर्दोष पालन केल्याने ज्याचे इहपरलोकी कल्याण झाले असून त्यांना श्रेष्ठपद प्राप्त झाले आहे अशा महात्यांची उदाहरणे शास्त्रात अनेक आहेत; तथापि प्रामुख्याने पुढील महापुरुष या पाच अणुव्रतात विशेष प्रसिद्धीस आले आहेत -

१. अहिंसाणुव्रतामध्ये यमपाल मातंग. २. सत्याणुव्रतामध्ये-धनदेव श्रेष्ठी. ३. अचौर्याणुव्रतामध्ये-वारिषेण राजपुत्र. ४. ब्रह्मचर्याणुव्रतामध्ये नीली-कुमारी. ५. परिग्रहपरिमाण-व्रतामध्ये-जयकुमार राजपुत्र.

पाच पापांत प्रसिद्ध झालेल्या व्यक्तींची नावे

**धनश्रीसत्यघोषौ च तापसारक्षकावपि ।
उपाख्येयास्तथा श्मश्रुनवनीतो यथाक्रमम् ॥६५॥**

अन्वयार्थ :- (धनश्रीसत्यघोषौ) धनश्री, सत्यघोष (अपि च) तसेच (तापसारक्षकौ) तापस व आरक्षक-कोटपाल (तथा) त्याचप्रमाणे (श्मश्रुनवनीतः) श्मश्रुनवनीत हे (यथाक्रमं) अनुक्रमाने (उपाख्येयाः) त्यानंतर सांगण्यास योग्य आहेत.

१. सम+प्र+आप - (५ उ.) मिळविणे या धातूचे भू. का. धा. वि. (प्र. ब. व.)

भावार्थ :— पाच पापांमध्ये पुढील पाच व्यक्ती प्रसिद्ध आहेत.

१. हिंसेमध्ये-धनश्री, २. असत्य भाषणात-सत्यघोष, ३. चोरी करण्यात-तापसी, ४. मैथुनसेवनामध्ये-यमदंड कोतवाल, ५. परिग्रहामध्ये शमश्रुनवनीत.

या सर्व व्यक्तींच्या कथा नूतन प्रकाशित ‘कथाकौमुदी’ नामक पुस्तकात दिल्या आहेत, त्या जरूर वाचाव्यात.

श्रावकाचे आठ मूलगुण

मद्यमांसमधुत्यागैः सहाणुब्रतपञ्चकम् ।

अष्टौ मूलगुणानाहुगृहिणां श्रमणोत्तमाः ॥६६॥

अन्वयार्थ :— (**श्रमणोत्तमाः**) मुनींमध्ये श्रेष्ठ असे गणधरादी देव (**मद्यमांसमधुत्यागैः**) दारू, मांस व मधु यांच्या त्यागाबरोबर (**अणुब्रतपञ्चकं**) ‘अहिंसादी’ पाच अणुब्रते यांना (**अष्टौ**) आठ (**मूलगुणान्**) मूलगुण (**आहुः**) म्हणतात.

भावार्थ :— मद्य, मांस व मधु या तीन मकारांचा त्याग करणे आणि अहिंसा, सत्य, अचौर्य ब्रह्मचर्य व परिग्रहप्रमाण या पाच अणुब्रतांचे पालन करणे हे श्रावकाचे आठ मूलगुण आहेत. कित्येक ग्रंथात उपर्युक्त ३ मकार आणि वड, पिंपळ, पाकर, उंबर व कटुंबर ही पाच उंदुंबर फळे याचा त्याग करणे यांना अष्टमूलगुण म्हटले आहे. अणुब्रती श्रावकाने या सर्वांचा त्याग केलेलाच असतो व हे आठ मूलगुण ग्रहण केले असतात.

याप्रमाणे पाच अणुब्रतांचे वर्णन करणारा ३ रा अध्याय संपला.

अध्याय ४ था

गुणव्रताचे स्वरूप व भेद

दिग्ब्रतमनर्थदण्डब्रतं च भोगोपभोगपरिमाणम् ।

अनुबृंहणाद्गुणानामाख्यान्ति गुणव्रतान्यार्याः ॥६७॥

अन्वयार्थ :- (आर्याः) श्रेष्ठ लोक (दिग्ब्रतं) दिग्ब्रताला (अनर्थदण्डब्रतं) अनर्थदण्डब्रताला (च) तसेच (भोगोपभोगपरिमाणं) भोगोपभोगपरिमाण व्रताला (गुणानं अनुबृंहणात्) अणुब्रतादि गुणांची वृद्धी करीत असल्यामुळे (गुणब्रतानि) गुणब्रते (आख्यान्ति) म्हणतात.

भावार्थ :- ज्या योगे अणुब्रतादि गुणांची वृद्धी व हृष्टा होते त्यास ‘गुणब्रत’ म्हणतात. याचे तीन भेद आहेत.

१. दिग्ब्रत, २. अनर्थदण्डब्रत व ३. भोगोपभोगपरिमाणब्रत.

दिग्ब्रताचे स्वरूप

दिग्बलयं परिगणितं कृत्वा ऽतोऽहं बहिर्न यास्यामि ।

इति सङ्कल्पो दिग्ब्रतमामृत्युणुपापविनिवृत्त्यै ॥६८॥

अन्वयार्थ :- (अणुपापविनिवृत्त्यै) सूक्ष्म पापांचे निवारण होण्यासाठी (दिग्बलयं) दिशेच्या वलयाला अर्थात दहाही दिशांना (परिगणितं कृत्वा) मर्यादित करून (अतः बहिः) त्या बाहेर (अहं) मी (आमृति) मरणपर्यंत (न॑ यास्यामि) जाणार नाही (इति) अशा प्रकारचा (सङ्कल्पः) हृष्ट निश्चय करणे, हे (दिग्ब्रतं) दिग्ब्रत होय.

भावार्थ :- अणुब्रते धारणा करून श्रावकाने स्थूल पंच पापांचा त्याग केलाच होता. आता सूक्ष्म पापांचाही काहीसा त्याग व्हावा म्हणून दहाही दिशांच्या मर्यादा ठरवून ‘त्याबाहेर मी आजन्म जाणार नाही,

१. या- (२ प.) जाणे या धातूचे द्वि. भविष्यकालाचे प्र. पु. ए. व.

व्यवहार करणार नाही, असा संकल्प यास दिग्ब्रत' म्हणतात.

दिग्ब्रत धारण करण्यासाठी कशाची मर्यादा करावी ?

मकराकरसरिदटवीगिरिजनपदयोजनानि मर्यादाः ।

प्राहुर्दिशां दशानां प्रतिसंहारे प्रसिद्धानि ॥६९॥

अन्वयार्थ :- (दशानां दिशां) दहाही दिशांचा (प्रतिसंहारे) नियम करताना (प्रसिद्धानि) प्रसिद्ध ('मकराकरसरिदटवीगिरिजनपदयोजनानि) समुद्र, नदी, अरण्य, पर्वत, देश व योजन ह्या (मर्यादाः) सीमा (प्राहुः) सांगितल्या आहेत.

भावार्थ :- उत्तरेस हिमालय पर्वत, पूर्वेस ब्रह्मदेश, दक्षिणेस हिंदी महासागर, पश्चिमेस अरबी समुद्र, वायव्य दिशेस सिंधु नदी, ऊर्ध्व दिशेस (वर) १००-२०० योजन याप्रमाणे दहाही दिशांकडे लोकप्रसिद्ध (किंवा निदान व्रत घेणाऱ्यास व देणाऱ्यास तरी माहीत असतील अशा) पर्वत, नदी, देश, अरण्य इत्यादिकांची मर्यादा करून त्या बाहेर न जाणे यास दिग्ब्रत म्हणतात.

दिग्ब्रत धारण करण्याचे फल

अवधेबहिरणुपापप्रतिविरतेदिग्ब्रतानि धारयताम् ।

पञ्चमहाब्रतपरिणतिमणुव्रतानि प्रपद्यन्ते ॥७०॥

अन्वयार्थ :- (अवधे: बहिः) मयादिच्या बाहेर (अणुपापप्रतिविरतेः) सूक्ष्म पापांचा त्याग होत असल्यामुळे (दिग्ब्रतानि) दिग्ब्रते (धारयतां) धारण करणाऱ्यांची (अणुव्रतानि) अणुव्रते (पञ्चमहाब्रतपरिणतिं) पाच महाब्रतरूप परिणामाला (प्रपद्यन्ते) प्राप्त होतात अर्थात् महाब्रतासारखी

-
१. मकराकर-समुद्र, सरित-नदी, अटवी-अरण्य, गिरि-पर्वत, जनपद-देश, योजन-चार कोस.

होतात.

भावार्थ :- जो दिग्ब्रत धारण करतो तो मयदिव्या बाहेर कांहीच पाप करत नाही व कोणताच संबंध ठेवत नाही. म्हणून सूक्ष्म पापांचाही त्याग होतो; आणि या कारणाने त्याची अणुव्रते मयदिव्या बाहेर महाब्रतासारखी होतात.

मयदिव्या बाहेर अणुव्रते महाब्रतासारखी का होतात ?

**प्रत्याख्यानतनुत्वान्मन्दतराश्वरणमोहपरिणामाः ।
सत्त्वेन दुरवधारा महाब्रताय प्रकल्प्यन्ते ॥७९॥**

अन्वयार्थ :- (प्रत्याख्यानतनुत्वात्) प्रत्याख्यानावरण कर्माच्या मंद उदयामुळे (मन्दतराः) ‘पूर्वीपेक्षा’ अधिक मंद [सूक्ष्म] झालेले व म्हणूनच (सत्त्वेन) अस्तित्वाने (दुरवधाराः)⁹ समजण्यास कठीण असे (चरणमोहपरिणामाः) ‘चारित्रमोह’ नामक भावकर्माचे परिणाम (महाब्रताय प्रकल्प्यन्ते) महाब्रताप्रमाणे कल्पिले जातात, अर्थात तेथे महाब्रतासारखा उपचार होतो.

भावार्थ :- चारित्रमोहनीय कर्माच्या पंचवीस प्रकृतीपैकी प्रत्याख्यानावरण क्रोध-मान-माया-लोभ यांच्या अभावानेच सकलचारित्र अर्थात् महाब्रते होत असतात. श्रावकाला प्रत्याख्यानावरण कषायांचा उदय असल्यामुळे महाब्रते होऊ शकत नाहीत; परंतु दिग्ब्रतात केलेल्या मयदिव्या बाहेर तो सूक्ष्म पापांचाही त्याग करीत असल्यामुळे त्याच्या प्रत्याख्यानावरण कर्माचा अत्यंत मंद उदय होऊन त्याचे कषाय इतके मंद अर्थात् सूक्ष्म होतात की त्यांचे अस्तित्वही लवकर समजत नाही; म्हणून त्यांची अणुव्रते महाब्रतासारखी दिसतात. परंतु साक्षात् महाब्रते होत नाहीत; कारण महाब्रताचे स्वरूप यापेक्षा खालील श्लोकात सांगितल्याप्रमाणे

9. दुरवधारा - ज्याचे अस्तित्व जाणणे कठीण आहे असे.

किंचित् विशेष आहे.

महाब्रताचे लक्षण

पञ्चानां पापानां हिंसादीनां मनोवचःकायैः ।

कृतकारितानुमोदैस्त्यागस्तु महाब्रतं महताम् ॥७२॥

अन्वयार्थ :- (तु) परंतु (हिंसादीनां) हिंसादिक (पञ्चानां) पाच (पापांचा) पापांचा (मनोवचःकायैः) मन, वचन, काय यांनी व (कृतकारितानुमोदैः) कृत, कारित, अनुमोदन यांनी (त्याग) त्याग करणे हे (महतां) प्रमत्तादि गुणस्थानवर्ती श्रेष्ठ पुरुषाचे (महाब्रत) महाब्रत होय. असे महाब्रत उपर्युक्त श्रावकाच्या अवस्थेत नसते.

भावार्थ :- मन-वचन-काय व कृत-कारित-अनुमोदनापूर्वक हिंसादि पाच पापांचा पूर्णपणे त्याग करणे, यास महाब्रत म्हणतात. ही महाब्रते अनंतानुबंधी अप्रत्याख्यानावरण, प्रत्याख्यानावरण या बारा कषायांचा उदय असताना होत नाहीत. प्रत्याख्यानावरणाच्या मंद उदयाने दिग्ब्रतादि गुणब्रतामुळे मर्यादेच्या बाहेर अणुब्रते महाब्रतासारखी दिसतात.

दिग्ब्रताचे अतिचार

ऊर्ध्वाधस्तात्तिर्यग्व्यतिपाताः क्षेत्रवृद्धिरवधीनाम् ।

विस्मरणं दिग्विरतेरत्याशाः पंच मन्यन्ते ॥७३॥

अन्वयार्थ :- अज्ञानाने किंवा प्रमादाने (उर्ध्वाधस्तात्तिर्यग्व्यतिपाताः) ऊर्ध्व व्यतिपातः, अधस्तात्-व्यतिपात्, तिर्यग्-व्यतिपात्, (क्षेत्रवृद्धिः) क्षेत्रवृद्धी व (अवधीनां) मर्यादांचे (विस्मरण) स्मरण न राहणे हे (दिग्विरते:) दिग्ब्रताचे (पंच) पाच (अत्याशाः) अतीचार (मन्यन्ते) मानले गेले आहेत.

भावार्थ :- दिग्ब्रताचे पुढीलप्रमाणे पाच अतिचार आहेत. अज्ञानाने

किंवा प्रमादाने दुर्लक्ष करून -

१. **ऊर्ध्वव्यतिक्रम** - पर्वतावरून चढताना किंवा विमानात बसून फिरताना ऊर्ध्वदिशेस (वर) केलेल्या मर्यादिचे उल्ळंघन करणे.
२. **अधोव्यतिक्रम** - खाणीत किंवा समुद्रात वगैरे उतरताना अधोदिशेस (खाली) केलेल्या मर्यादिचे उल्लंघन करणे.
३. **तिर्यग्व्यतिक्रम** - दिशा व विदिशाकडे फिरताना त्या दिशेच्या मर्यादा उल्लंघणे.
४. **क्षेत्रवृद्धी** - लोभाने दिग्ब्रतात केलेल्या मर्यादा वाढविणे किंवा अनावश्यक दिशेकडील मर्यादा कमी करून आवश्यक भागाकडे वाढविणे.
५. **अवधि** - विस्मरण :- केलेल्या मर्यादा विसरणे.

शंका - ऊर्ध्वादि अतिक्रमण व अवधि-विस्मरण यात काय फरक आहे ?

उत्तर - पाचव्या अतिचाराप्रमाणे ऊर्ध्वादि व्यतिक्रमामध्ये-मर्यादिचे विस्मरण नसते, परंतु चालताना अज्ञान किंवा प्रमादामुळे कृत मर्यादा संपली की नाही याचे भान न राहून तिचे उल्लंघन होते.

अनर्थदण्डब्रताचे स्वरूप

**अभ्यन्तरं दिग्वधेरपाथिकेभ्यः सपापयोगेभ्यः ।
विरमणमनर्थदण्डब्रतं विदुर्ब्रतधराग्रण्यः ॥७४॥**

अन्वयार्थ :- (**ब्रतधराग्रण्यः**) ब्रते धारण करणाऱ्या संयमीमध्ये अग्रगण्य असे गणधरादी देव (**दिग्वधे**) दिशांच्या मर्यादिच्या (**अभ्यन्तरं**) आतही (**अपाथिकेभ्यः**) प्रयोजनरहित (**सपापयोगेभ्यः**) पापयुक्त योगांपासून अर्थात् मन, वचन, काय या योगांच्या वाईट प्रवृत्तीपासून (**विरमणं**) विरक्त होणे यास (**अनर्थदण्डब्रतं**) अनर्थदण्डब्रत (**विदुः**) म्हणतात.

भावार्थ :- दिग्ब्रतात मयदिव्या बाहेर सूक्ष्म पापांचा त्याग केला होता. आता मयदिव्या आत सुद्धा निष्कारण होणाऱ्या सर्व पापरूप क्रियांचा त्याग करणे यास ‘अनर्थदंडव्रत’ म्हणतात.

अनर्थदंडव्रताचे पाच भेद

पापोपदेशहिंसादानापध्यानदुःश्रुतीः पञ्च ।

ग्राहः प्रमादचर्यामिनर्थदण्डानदण्डधराः ॥७५॥

अन्वयार्थ :- (अदण्डधराः) दण्ड (मन-वचन-कायेची) प्रवृत्ती धारण न करणारे असे गणधरादि देव (पापोपदेशहिंसादानापध्यानदुश्रुतीः) पापोपदेश, हिंसादान, अपध्यान, दुःश्रुति व (प्रमादचर्या) प्रमादचर्येला ‘मिळून’ (पंच) या पाचांना (अनर्थदण्डान्^१) अनर्थदण्ड (ग्राहः) म्हणतात.

भावार्थ :- अनर्थदण्डाचे पाच भेद आहेत - १. पापोपदेश, २. हिंसादान, ३. अपध्यान, ४. दुश्रुति व ५. प्रमादचर्या.

पापोपदेशाचे स्वरूप

तिर्यक्क्लेशवणिज्याहिंसारम्भप्रलम्भनादीनाम् ।

कथाप्रसङ्गः प्रसवः स्मर्तव्यः पाप उपदेशः ॥७६॥

अन्वयार्थ :- (तिर्यक्क्लेश-वणिज्या-हिंसा-आरम्भ-प्रलम्भन-आदी-नाम्) तिर्यचांना दुःख देणे, तसेच व्यापार, हिंसा, आरंभ, फसवेगिरी इत्यादिकांना (प्रसवः) उत्पन्न करणाऱ्या (कथाप्रसङ्गः) कथगोष्टी वारंवार सांगणे हा (पाप उपदेशः) पापोत्यादक उपदेश अर्थात् पापोपदेश (स्मर्तव्यः) जाणावा.

१. अन्-नाही, अर्थ-प्रयोजन, दण्ड-तीन योगांची वाईट प्रवृत्ती. व्रत-नियम.

निष्ठायोजन योगांची अशुभ प्रवृत्ती न करण्याचा नियम करणे ‘अनर्थदण्डव्रत’ होय.

भावार्थ :— हत्तीला अशा प्रकारे वश करतात, या देशातील जनावरे त्या देशात विकल्याने जास्त नफा होईल, या वनात पुष्कल हरिणांची शिकार मिळेल, गवत जास्त वाढविण्यासाठी ते जाळले पाहिजे, दुसऱ्याला अशा रीतीने फसवावे वगैरे पापोत्पादक गोष्टी वारंवार सांगून त्या विषयी उपदेश देणे यास ‘पापोपदेश’ म्हणतात.

हिंसादानाचे स्वरूप

परशुकृपाणखनित्रज्वलनायुधशृङ्खलादीनाम् ।

वधहेतूनां दानं हिंसादानं ब्रुवन्ति बुधाः ॥७७॥

अन्वयार्थ :— (बुधाः) सूजा लोक (परशुकृपाणखनित्रज्वलनायुध-शृङ्खलादीनाम्⁹) कुळ्हाड, तलवार, फावडे, अग्नि, शस्त्र, विष, साखळी इत्यादि (वधहेतूनां) हिंसेच्या साधनांचे (दानं) दान देणे यास (हिंसादानं) हिंसादान (ब्रुवन्ति) म्हणतात.

भावार्थ :— जीवाचा घात होण्यास कारणीभूत असलेली कुळ्हाड, तलवार, अग्नि, शस्त्र, शृङ्खला-कालकूटादी विष वगैरे उपकरणे दुसऱ्यास देणे यास ‘हिंसादान’ म्हणतात.

अपध्यान अनर्थडंडाचे लक्षण

वधबन्धच्छेदादेद्वेषाद्रागाच्च परकलत्रादेः ।

आध्यानमपध्यानं शासति जिनशासने विशदाः ॥७८॥

अन्वयार्थ :— (जिनशासने) जैन शास्त्रात (विशदाः) निपुण असलेले विद्वान आचार्य, (द्वेषात्) द्वेषमुळे (वधबन्धच्छेदादेः) खून, कैद, छेद, इत्यादिकांचे (च) व (रागात्) प्रेमासक्तीमुळे (परकलत्रादेः) दुसऱ्यांच्या स्त्री, धन वगैरेंचे (आध्यानं) वारंवार चिंतवन करणे हे (अपध्यान)

9. परशु-कुळ्हाड, कृपाण-तलवार, खनित्र-फावडे, ज्वलन-अग्नि, आयुध-शस्त्र, शृंगी-एक प्रकारचे विष, शृंखला-साखळी, बेडी.

अपध्यान आहे असे (शासनि) म्हणतात.

भावार्थ :— द्वेषामुळे अमक्याचा नाश होवो, याला कैद होवो; याचे अवयव छेदले जावोत इत्यादि प्रकारचे चिंतवन करणे व मोह लोभादिकांमुळे दुसन्यांच्या स्त्री, द्रव्य वगैरे संबंधी वारंवार चिंतवन करणे यास ‘अपध्यान’ अनर्थदण्ड म्हणतात.

दुःश्रुति अनर्थदण्डाचे लक्षण

आरम्भसंगसाहसमिथ्यात्वद्वेषरागमदमदनैः ।

चेतःकलुषयतां श्रुतिरवधीनां दुःश्रुतिर्भवति ॥७९॥

अन्वयार्थ :— (आरम्भसङ्गसाहसमिथ्यात्वद्वेषरागमदमदनैः) आरंभ, परिग्रह, साहस, मिथ्यात्व, द्वेष, राग, गर्व आणि कामविकार यांनी (चेतः) अंतःकरण (कलुषयतां) कलुषित करणाऱ्या (अवधीनां) शास्त्रांचे (श्रुतिः) ऐकणे हा (दुःश्रुतिः) दुःश्रुति नावाचा अनर्थदण्ड (भवति) होय.

भावार्थ :— अंतःकरणात क्रोध, मान, माया, लोभ इत्यादि कषाय उत्पन्न होणे ही कलुषता होय. तिला कारणीभूत असलेली शास्त्रे म्हणजे परिग्रह, साहस यांना वाढविणारी, मिथ्यात्वाचा उपदेश करणारी; राग, द्वेष, गर्व उत्पन्न करणारी आणि कामेच्छा जागृत करणारी शास्त्रे ऐकणे यास ‘दुःश्रुति’ अनर्थदण्ड म्हणतात.

प्रमादचर्या अनर्थदण्डाचे स्वरूप

क्षितिसलिलदहनपवनारम्भं विफलं वनस्पतिच्छेदम् ।

सरणं सारणमपि च प्रमादचर्या प्रभाषन्ते ॥८०॥

अन्वयार्थ :— (विफलं) विनाकारण (क्षितिसलिलदहनपवनारम्भं) पृथ्वी, पाणी, अग्नी व वारा यासंबंधी आरंभ करणे तसेच (वनस्पतिच्छेदं)

१. क्षिति-पृथ्वी, सलिल-पाणी, दहन-अग्नी, पवन-वारा, आरंभ-आरंभ करणे.

झाडे तोडणे, (सरण) भटकणे (च) आणि (सारणं अपि) भटकविणे यास देखील (प्रमादचर्या) प्रमादचर्या (प्रभाषन्ते) म्हणतात.

भावार्थ :- काही प्रयोजन नसताना जमीन खोदणे, पाणी सांडणे, अग्नि पेटवणे, वारा घालणे, झाडे तोडणे, स्वतः व्यर्थ फिरणे, दुसऱ्यासही व्यर्थ भ्रमण करविणे यास ‘प्रमादचर्या’ अनर्थदण्ड म्हणतात. अणुव्रती श्रावकाने या पाचही अनर्थदण्डांचा त्याग करावा.

अनर्थदण्डाचे अतिचार

**कन्दर्पं कौतुक्यं मौख्यमतिप्रसाधनं पञ्च ।
असमीक्ष्य व्याधिकरणं व्यतीतयोऽनर्थदण्डकृद्विरतेः ॥८१॥**

अन्वयार्थ :- (कन्दर्पं) बीभत्स वचन, (कौतुक्यं) बीभत्स वचनयुक्त कुचेष्टा, (मौख्यं) मुखरता अर्थात् व्यर्थ बडबड, (अतिप्रसाधनं) अधिक संचय (च) आणि (असमीक्ष्य अधिकरणं) विचार न करता निरर्थक अति काम करणे हे (अनर्थदण्डकृद्विरतेः) ‘अनर्थदण्ड-त्याग’ व्रताचे (पंच) पाच (व्यतीतयः) अतिचार आहेत.

भावार्थ :- अनर्थदण्डव्रताचे पुढील पाच अतिचार (दोष) आहेत :-

१. **कंदर्प -** प्रेमासत्तीमुळे हास्यमिश्रित बीभत्स-अश्लील अभद्र वचन बोलणे.
२. **कौतुक्य :-** रागोद्रेकामुळे थड्हेने बीभत्स वचन पूर्वक शरीराने कुचेष्टा वाईट चाले वगैरे करणे.
३. **मौख्य -** धृष्टतेने विनाकारण फार बडबड करणे.
४. **अतिप्रसाधन -** विषय सामग्री आवश्यकतेपेक्षा जास्त गोळा करणे.
५. **असमीक्ष्य-अधिकरण -** विचार न करता विनाकारण अधिक आरंभ करीत राहणे. अनर्थदण्डव्रती श्रावकाने असे सर्व दोष टाळावेत.

भोगोपभोगपरिमाणव्रताचे स्वरूप

**अक्षार्थनां परिसंख्यानं भोगोपभोगपरिमाणम् ।
अर्थवतामप्यवधौ रागरतीनां तनूकृतये ॥८२॥**

अन्वयार्थ :- (रागरतीनां) मोहजन्य विषयासत्कीला (तनूकृतये) कृश करण्यासाठी (अवधौ अपि) ‘परिग्रहप्रमाणाणुव्रताच्या’ मयदित देखील (‘अर्थवतां) प्रयोजनभूत (अक्षार्थनां) इंद्रियांच्या विषयाचे (परिसंख्यानं) परिमाण, मर्यादा करणे हे (भोगोपभोगपरिमाणं) भोगोपभोगप्रमाणव्रत होय.

भावार्थ :- पंचेंद्रियांच्या विषयासंबंधी असलेल्या आसत्कीला कमी करण्यासाठी परिग्रहपरिमाणाणुव्रतात विषयांचे जे प्रमाण केले होते त्यापेक्षा पुनश्च प्रमाण कमी करणे यास ‘भोगोपभोगप्रमाण व्रत’ म्हणतात.

भोग व उपभोग यांचे लक्षण

**भुक्त्वा परिहातव्यो भोगो भुक्त्वा पुनश्च भोक्तव्यः ।
उपभोगोऽशनवसनप्रभृतिः पंचेन्द्रियो विषयः ॥८३॥**

अन्वयार्थ :- (अशनप्रभृतिः) भोजन वगैरे (पंचेंद्रियः विषयः) पंचेंद्रियांचे विषय, (भुक्त्वा) भोगून (परिहातव्यः) जो सोडण्यायोग्य असतो (भोगः) तो भोग होय. (च) आणि (वसनप्रभृतिः) कपडे वगैरे (भुक्त्वा) भोगून (पुनः) पुन्हा (भोक्तव्यः) भोगण्यास योग्य असतो तो (उपभोगः) उपभोग होय.

भावार्थ :- ज्या पंचेंद्रिय विषयांचे एकदाच सेवन होते त्यास

-
१. अर्थ-प्रयोजन किंवा पैसा वगैरे परिग्रह, म्हणून अर्थवत् यांचा संग्रह करणारा श्रावक असाही अर्थ होतो. श्रावकाने केलेले इंद्रिय विषयांचे परिमाण असा अर्थ प्राप्त होतो.

‘भोग’ म्हणतात. जसे-भोजन- फुले, गायन वगैरे; व ज्या विषयांचे वारंवार सेवन करता येते त्यास ‘उपभोग’ म्हणतात. जसे-वस्त्रे, पलंग, दागिने, स्त्री वगैरे.

भोगोपभोगांपैकी आमरण त्याज्य असणारे पदार्थ

त्रसहतिपरिहरणार्थं क्षौद्रं पिशितं प्रमादपरिहृतये ।

मद्यं च वर्जनीयं जिनचरणौ शरणमुपयातैः ॥८४॥

अन्वयार्थ :- (जिनचरणौ शरणं उपयातैः) जिनेंद्र भगवंताच्या चरणी शरण गेलेल्या लोकांनी (‘त्रसहतिपरिहरणार्थं’) त्रस जीवांची हिंसा निवारण करण्यासाठी (क्षौद्रं) मधु व (पिशितं) मांस (च) आणि (प्रमादपरिहृतये) प्रमादाचा नाश करण्याकरिता (मद्यं) दारू (वर्जनीयं) सोडावी.

भावार्थ :- मध व मांस सेवन केल्याने त्रस जीवांचा कल्पनातीत घात होतो आणि दारू पिण्याने हिताहित वगैरे समजण्यात काही विवेक राहात नाही, तसेच जीव हिंसादी होते. म्हणून या तीन मकारांचा आजन्म त्याग करावा.

अन्य अभक्ष्य पदार्थ

अल्पफलबहुविधातान्मूलकमाद्राणि श्रृंगवेराणि ।

नवनीतनिष्वकुसुमं कैतकमित्येवमवहेयम् ॥८५॥

अन्वयार्थ :- (अल्पफलबहुविधाता॒त्) फल थोडेसे परंतु हिंसा पुष्कळ होत असल्यामुळे (मूलक) मुळा (आद्राणि श्रृंगवेराणि) ओली अपक्व सुंठ, आले तसेच (नवनीतनिष्वकुसुमं) लोणी, निंबाची॑ फुले (कैतक) केवडा (इति एवं) इत्यादि सर्व (अवहेयं) सोडून घावे.

१. त्रस-द्वींदियादी त्रस जीव, हति हिंसा, परिहरणार्थ-निवारण-त्याग करण्यासाठी.

२. उपलक्षणाने दुसरी सगळी फुले देखील अभक्ष्य समजावीत.

भावार्थ :— ओले सुंठ, आले, मुळा, लोणी, फुले, केवडा इत्यादि पदार्थ खाल्याने थोडासाच फायदा होतो. परंतु त्यांच्या आश्रित असलेल्या अनंत सूक्ष्म जीवांचा व पुष्कळ त्रस जीवांचा सुद्धा घात होतो, म्हणून अशा सर्व पदार्थांचा आजन्म त्याग करावा.

प्रासुक असूनही अभक्ष्य पदार्थ व ब्रताचे लक्षण
यदनिष्टं तद्ब्रतयेद्यच्चानुपसेव्यमेतदपि जह्यात् ।
अभिसन्धिकृता विरतिर्विषयाद्योग्याद् ब्रतं भवति ॥८६॥

अन्वयार्थ :— (यत् अनिष्टं) जे अनिष्ट आहे (तत्) ते (ब्रतयेत्) सोडावे (च) तसेच (यत्) जे (अनुपसेव्य) अनुपसेव्य आहे (एतदपि) ते देखील (जह्यात्) सोडावे कारण (योग्यात् विषयात्) योग्य विषयांपासून (अभिसन्धिकृता) अभिप्रायपूर्वक केलेली (विरतिः) विरती (ब्रतं) ब्रत (भवति) होते.

भावार्थ :— जे पदार्थ शुद्ध असूनही प्रकृतीला अहितकारी व उदरशूलादी रोग उत्पन्न करणारे आहेत त्यांना ‘अनिष्ट’ म्हणतात. आणि सूजा पुरुष ज्या पदार्थांचे सेवन करणे अयोग्य समजतात असे गोमूत्र, शंखचूर्ण, उंटिणीचे दूध वगैरे पदार्थ ‘अनुपसेव्य’ होते. अशा सर्व अभक्ष्य वस्तुंचा स्वतःच त्याग करावा. कारण अभिप्रायपूर्वक स्वेच्छेने केलेल्या त्यागालाच ‘ब्रत’ म्हणतात.

अनिष्ट व अनुपसेव्य पदार्थ सहसा खाण्यात येत नाहीत, एतावता त्यास ब्रत म्हणतात. अभिप्रायपूर्वक त्यांचा त्याग केला तरच ते ब्रत होते व त्याचे फळ मिळते. संकल्पाविना खाण्यात न येणे हे ब्रत नव्हे.

यम व नियमाचे स्वरूप
नियमो यमश्च विहितो द्वेधा भोगोपभोगसंहारे ।

नियमः परिमितकालो यावज्जीवं यमो श्रियते ॥८७॥

अन्वयार्थ :— (भोगोपभोगसंहारे) भोगोपभोगाच्या त्यागामध्ये

(नियमः) नियम (च) व (यमः) यम असे (द्रेधा) दोन प्रकार (विहितौ) सांगितले आहेत. (नियमः) नियम (परिमितकालः) मर्यादित काही काळापुरता असतो. (यमः) यम (यावज्जीवं) मरेपर्यंत (श्रियते) धारण केला जातो.

भावार्थ :— भोगोपभोगपरिमाण ब्रतामध्ये यम व नियम रूपाने इंत्रियांच्या विषयांचा त्याग केला जातो. काही दिवस, वर्ष वगैरे मर्यादा कसून त्याग करणे यास ‘नियम’ म्हणतात. व आजनम त्याग करणे यास ‘यम’ म्हणतात.

त्यांचा नियम करण्याची विधी.

भोजनवाहनशयनस्नानपवित्रांगरागकुसुमेषु ।
ताम्बूलवसनभूषणमन्मथसङ्गीतगीतेषु ॥८८॥

अद्य दिवा रजनी वा पक्षो मासस्तर्थर्तुरयनं वा ।
इति कालपरिच्छित्या प्रत्याख्यानं भवेन्नियमः ॥८९॥

अन्वयार्थ :— (भोजन-वाहन-शयन-स्नान-पवित्रांग-रागकुसुमेषु) भोजन, गाडी मोटार वगैरे वाहन, पलंग, स्नान, अंगास लावण्याची सुवासिक उटणी, फुले वगैरे तसेच (ताम्बूल-वसन-भूषण-मन्मथ-सङ्गीत-गीतेषु) पानविडे, कपडे, अलंकार, कामभोग, संगीत^१ आणि गायन^२ या विषयांचा (अद्य) आज, ‘काही तास प्रहर वगैरे’ किंवा (दिवा) ‘पूर्ण’ दिवसभर (रजनी) रात्र (पक्षः) पंधरवाढा (मासः) महिना (तथा) तसेच (ऋतुः) दोन महिने (बा) अथवा (अयनं) सहा महिने (इति) याप्रमाणे

१. गीत, नृत्य, वाद्य यांनी सहित असणारे संगीत होय.

२. नृत्य, वाद्य यांनी रहित असणारे गीत होय.

(कालपरिच्छित्या) कालाची मर्यादा करून (**प्रत्याख्यानं**) त्याग करणे हा (**नियमः**) नियम (**भवेत्**) होय.

भावार्थ :- भोजन, वाहन इत्यादिक ग्रहण करण्यास योग्य अशां वस्तुंचा देखील दिवस, महिना, वर्ष इत्यादि कालाची मर्यादा करून त्याग करणे यास 'नियम' म्हणतात.

भोगोपभोगपरिमाण ब्रताचे अतिचार

**विषयविषयतोऽनुपेक्षाऽनुस्मृतिरतिलौल्यमतितृष्णानुभवः ।
भोगोपभोगपरिमाव्यतिक्रमाः पञ्च कथ्यन्ते ॥१०॥**

अन्वयार्थ :- (**विषयविषयतः**) विषयरूपी विषाची (**अनुपेक्षा**) उपेक्षा न करणे अर्थात आसक्ती असणे, (**अनुस्मृतिः**) वारंवार आठवण होणे, (**अतिलौल्यं**) तीव्र लालसा बाळगणे (**अति तृष्णा**) अत्यंत इच्छा व (**'अति'** **अनुभवः**) अति अनुभव वारंवार सेवन, हे (**पञ्च**) पाच (**भोगोपभोग-परिमाव्यतिक्रमाः**) भोगोपभोगप्रमाणब्रताचे अतिचार (**कथ्यन्ते**) सांगितले गेले आहेत.

भावार्थ :- पंचेंद्रियांचे विषयोपभोग विषाप्रमाणेच जीवांना संतप्त, विवेकशून्य किंविहुना मृतप्राय करीत असल्यामुळे त्यांना दिलेली विषाची उपमा अगदी सार्थक आहे. श्रावकाने केवळ विषय वेदनेचा प्रतिकार करण्यासाठी नाईलाज म्हणून उपेक्षा बुद्धीने परिमित विषय भोगण्यास सवलत आहे. परंतु ते भोगताना त्यात अति आसक्त होणे हे मात्र दूषणास्पद आहे. असे दोष या ब्रतांतही प्रामुख्याने पाच आहेत -

१. **अनुपेक्षा** - इंद्रियविषयाची उपेक्षा न करता इच्छा करणे, वा आदर बाळगणे.
२. **अनुस्मृति** - ब्रत घेण्यापूर्वी भोगलेल्या विषयाचे वारंवार स्मरण करणे.
३. **अतिलौल्य** - अतिगृद्धि अर्थात् विषयवेदना शांत झाल्यावरही

अधिक भोग भोगण्याची आकांक्षा असणे.

४. **अतितृष्णा** - भविष्यकाळी विषयभोगाविषयी तीव्र इच्छा बाळगणे.
५. **अतिअनुभव** - नियतकाळी विषयसेवन करताना सुद्धा अत्यंत आसक्ती ठेवणे.

याप्रमाणे गुणव्रताचे वर्णन संपले.

अध्याय ५ वा

शिक्षाव्रताचे भेद

देशावकाशिकं वा सामायिकं प्रोषधोपवासो वा ।

वैयावृत्यं शिक्षाव्रतानि चत्वारि शिष्टानि ॥११॥

अन्वयार्थ :--- (देशावकाशिकं) देशावकाशिक (वा) तसेच (सामायिकं) सामायिक (प्रोषधोपवासः) प्रोषधोपवास (वा) व (वैयावृत्यं) वैयावृत्य ही (चत्वारि) चार (शिक्षाव्रतानि) शिक्षाव्रते (शिष्टानि) सांगितली गेली आहेत.

भावार्थ :- ज्यायोगे मुनिव्रते धारण करण्याचे सामर्थ्य प्राप्त होईल असे शिक्षण मिळते ते 'शिक्षाव्रत' होय. याचे चार भेद आहेत.

१. देशावकाशिक, २. सामायिक, ३. प्रोषधोपवास व ४. वैयावृत्य.

देशावकाशिकव्रताचे स्वरूप

देशावकाशिकं स्यात्कालपरिच्छेदनेन देशस्य ।

प्रत्यहमणुव्रतानां प्रतिसंहारो विशालस्य ॥१२॥

अन्वयार्थ :--- दिग्ब्रतात प्रमाण केलेल्या (विशालस्य देशस्य) मोठ्या देशाच्या मर्यादिचा (कालपरिच्छेदनेन) कालाच्या मर्यादिने (प्रत्यहं) दररोज (प्रतिसंहारः) परिमाण करणे हे (अणुव्रतानां) अणुव्रतधारी श्रावकाचे (देशावकाशिकं) देशावकाशिक व्रत (स्यात्) होय.

भावार्थ :--- दिग्ब्रतात केलेल्या विशाल मर्यादित कमी करून 'अमुक' कालपर्यंत मी या स्थानाच्या बाहेर जाणार नाही' अशा प्रकारे प्रतिदिन नियम करणे यास 'देशावकाशिक व्रत' म्हणतात.

देशावकाशिकव्रताच्या क्षेत्राची मर्यादा

गृहहारिग्रामाणां क्षेत्रनदीदावयोजनानां च ।

देशावकाशिकस्य स्मरन्ति सीम्नां तपोवृद्धाः ॥१३॥

अन्वयार्थ :- (तपोवृद्धाः) तपाने वृद्ध असे ‘गणधरादि देव’ (‘गृहहारिग्रामाणां) घर, गळी, गाव (च) आणि (‘क्षेत्रनदीदावयोजनानां) शेत, नदी, वन व योजन यांच्या मर्यादा (देशावकाशिकस्य) ह्या देशावकाशिक व्रताच्या (‘सीम्नां) मर्यादा (स्मरन्ति) स्मरण करतात अर्थात् सांगतात. अर्थात् आचार्यानी ह्या देशावकाशिकाच्या मर्यादा सांगितल्या आहेत.

भावार्थ :- देशावकाशिक व्रतामध्ये क्षेत्र, घर, गळी, नगर, नदी, वन, योजन इत्यादिकांची मर्यादा केली जाते.

देशावकाशिकव्रताच्या कालाची मर्यादा

संवत्सरमृतुरयनं मासचतुर्मासपक्षमृक्षं च ।

देशावकाशिकस्य प्राहुः कालावधिं प्राज्ञाः ॥१४॥

अन्वयार्थ :- (प्राज्ञाः) गणधरादि देव विशेष ज्ञानी आचार्य (संवत्सरं) एक वर्ष (ऋतुः) दोन महिने (अयनं) सहा महिने (मासचतुर्मासपक्षं) महिना, चार महिने, पंधरवाढा, (च) आणि (ऋक्षं) नक्षत्र यांना (देशावकाशिकस्य) देशावकाशिकव्रताच्या (कालावधिं) कालाच्या मर्यादा (प्राहुः) म्हणतात.

भावार्थ :- देशावकाशिकव्रतात क्षेत्रमयदिप्रमाणे वर्ष, दोन महिने, सहा महिने, चार महिने, एक महिना, पंधरा दिवस याप्रमाणे कालाची मर्यादा केली जाते. दिग्ब्रतामध्ये आजन्म केलेल्या मयदितही पुनः दररोज काही काळपर्यंत घर, गळी, गाव, शेत, नदी इत्यादि रूपाने पुनः मर्यादा

१. हारी-गळी, २. दाव-वन, ३. मूळ शब्द ‘सीमन्’ याचे घ. ब. ध. याचा अर्थ द्वि. विभक्तीसारखा होतो. ‘सीमा’ असा पाठभेद आहे. अर्थ बदलत नाही.

करणे हे देशब्रत (देशावकाशिक) नावाचे पहिले शिक्षाब्रत होय.

देशावकाशिकव्रताचे फल

सीमान्तानां परतः स्थूलेतरपञ्चपापसंत्यागात् ।

देशावकाशिकेन च महाब्रतानि प्रसाध्यन्ते ॥९५॥

अन्वयार्थ :-- (सीमान्तानां) मर्यादिच्या अंताच्या पलीकडे (स्थूलेतरपञ्चपापसंत्यागात्) स्थूल व सूक्ष्मही पाच पापांचा पूर्णपणे त्याग होत असल्याने (देशावकाशिकेन च) देशावकाशिक व्रताने सुद्धा (महाब्रतानि) महाब्रते (प्रसाध्यन्ते) साधली जातात.

भावार्थ :-- देशब्रती श्रावक मर्यादिच्या बाहेर स्थूल व सूक्ष्म या दोन्ही प्रकारच्या पाच पापांचा पूर्ण त्याग करीत असल्यामुळे दिग्ब्रताप्रमाणे या व्रतात देखील मर्यादिच्या बाहेर त्याची व्रते महाब्रतासारखी होतात.

देशावकाशिकव्रताचे अतिचार

प्रेषणशब्दानयनं रुपाभिव्यक्तिपुद्गलक्षेपौ ।

देशावकाशिकस्य व्यपदिश्यन्तेऽत्ययाःपञ्च ॥९६॥

अन्वयार्थ :-- मर्यादिच्या बाहेर (प्रेषणशब्दानयनं) पाठविणे, शब्द करणे, आणविणे, (रुपाभिव्यक्तिपुद्गलक्षेपौ) आपले रूप दाखविणे व खडा वगैरे पुढल पदार्थ फेकणे हे (देशावकाशिकस्य) देशावकाशिक व्रताचे (पञ्च) पाच (अत्ययाः) अतिचार (व्यपदिश्यन्ते) सांगितलेले आहेत.

भावार्थ :-- देशावकाशिक व्रताचे मुख्यतः पुढील पाच (अतिचार) आहेत -

१. प्रेषण - मर्यादिबाहेर दुसऱ्यास काही कामाकरिता पाठविणे.

२. शब्द - सीमेवाहेरील मनुष्यास समजावे म्हणून खाकरणे, शब्द करणे.

३. **आनयन** - मयदिवाहेरील इच्छित वस्तु दुसऱ्याकडून आणविणे.
४. **रूपाभिव्यक्ति** - सीमेबाहेर एखाद्यास इशारा देण्यासाठी रूप, अवयव दाखविणे.
५. **पुढगलक्षेप** - मयदिवाहेर इष्ट कार्य होण्यासाठी संकेत म्हणून दगड, लाकूड, कागद वगैरे पुढल फेकणे.

सामायिकाचे लक्षण

आसमयमुक्ति मुक्तं पञ्चाधानामशेषभावेन ।
सर्वत्र च सामायिकाः सामायिकं नाम शंसन्ति ॥१७॥

अन्वयार्थ :- (सामायिकाः) समय म्हणजे शास्त्र जाणणारे असे गणधरादि देव (आसमयमुक्तिः) 'ठरविलेली' वेळ पूर्ण होईपर्यंत (अशेषभावेन) संपूर्णपणे (च) आणि (सर्वत्र) सर्व ठिकाणी अर्थात मयदिव्या बाहेर व आतही (पञ्च-अधानां^१) पाच पापांचा (मुक्तं) त्याग करणे यास (सामायिकं नाम) सामायिक या नावाने (शंसन्ति^२) प्रतिपादन करतात.

भावार्थ :- सामायिकाकरिता ठरविलेल्या वेळेपर्यंत मयदिव्या बाहेर व आतदेखील हिंसादि पाच पापांचा मन, वचन, काय व कृत-कारित-अनुमोदनपूर्वक पूर्णतया त्याग करून समता धारण करणे यांस 'सामायिक' शिक्षाब्रत म्हणतात.

सामायिकाचा काल किती असावा

मूर्धरुहमुष्टिवासो बन्धं पर्यकबन्धनं चापि ।
स्थानमुपवेशनं वा समयं जानन्ति समयज्ञाः ॥१८॥

१. अघ (न.) - पाप
२. शंसु - (१ प.) स्तुती करणे, सांगणे. (त्र. पु. ब. व.)

अन्वयार्थ :- (समयज्ञः) शास्त्रज्ञ लोक ('मूर्धरुहमुष्टिवासोबन्धं) शेंडी बांधणे, मूठ बांधणे, वस्त्राला गाठ बांधणे, (च) तसेच (पर्यकबन्धनं) मांडी बांधणे अर्थात् पद्मासन घालणे (अपि) व (स्थानं) स्थान म्हणजे उभे राहून कायोत्सर्ग करणे व (उपवेशनं) इतर सामान्य आसन यांना (समयं) कालमर्यादा (जानन्ति) जाणतात.

भावार्थ :- शेंडीस गाठ पाढून, मूठ बांधून किंवा वस्त्राला गाठ बांधून ती सोडेपर्यंत, अथवा पद्मासन किंवा खडगासनाने कायोत्सर्ग करीत आपल्या परिणामाची स्थिरता जेवढ्या कालपर्यंत राहू शकेल तेवढ्या वेळपर्यंत शांत चित्ताने सामायिक करावे.

येथे हे जरूर लक्षात ठेवावे की शेंडीला बांधलेली गाठ, वस्त्राची गाठ किंवा पद्मासन वगैरे सोडणे सामायिक करणाऱ्याच्याच आधीन असते. जोपर्यंत परिणाम शुद्ध व स्थिर राहतील तोपर्यंत सामायिक करावे. परंतु जेव्हा प्रमाद, कषायादिकामुळे आकुलता वगैरे उत्पन्न होऊ लागेल तेव्हा बांधलेली गाठ किंवा आसन सोडून सामायिक संपवावे. याप्रमाणे श्रावकाकरिता सामायिकाचा काल सांगितला आहे.

सामायिक करण्यास योग्य स्थान

**एकांते सामायिकं निव्याक्षेपे वनेषु वास्तुषु च ।
चैत्यालयेषु वाऽपि च परिचेतव्यं प्रसन्नधिया ॥९९॥**

अन्वयार्थ :- (निव्याक्षेपे) उपद्रव रहित (एकांते) एकांतात (च) तसेच (वनेषु) वनांमध्ये (वा) किंवा (वास्तुषु) घरात (च) आणि (चैत्यालयेषु) चैत्यालयात (अपि) च पर्वत, गुहा इत्यादि ठिकाणी देखील (प्रसन्नधिया) प्रसन्न बुद्धीने अर्थात् आपल्या मनाची एकाग्रता करून प्रसन्नतेने (सामायिकं) आत्म्यामध्ये सामायिक (परिचेतव्यं) वाढवावे.

१. मूर्धरुह-केस-शेंडी, मुष्टि-मूठ, वासस्-वस्त्र, बंध-बांधणे.

भावार्थ :- ज्या ठिकाणी मन व्याकूळ होणार नाही, जेथे थंडी, उष्णता, माशा, डांस इत्यादिकांचा त्रास नसेल किंवा स्त्री, पशु, पक्षी इत्यादिकांनी जे रहित असेल अशा एकांत स्थळी, वनात, घरात, चैत्यालयात किंवा पर्वत, गुहा वगैरे योग्य ठिकाणी सामायिक करावे.

सामायिक केव्हा करावे.

व्यापारवैमनस्याद्विनिवृत्यामन्तरात्मविनिवृत्या ।

सामयिकं बद्धीयादुपवासे चैकभुक्ते वा ॥१००॥

अन्वयार्थ :- (व्यापारवैमनस्यात्) कायादिकांच्या चेष्टा व चित्ताची कलुषता यापासून (विनिवृत्यां) निवृत्त झाले असतांना (अन्तरात्मविनिवृत्या) मनाच्या विकल्पाला दूर करून (उपवासे) उपवासाचे दिवशी (वा) अथवा (एकभुक्ते) एकाशनाचे दिवशी (सामयिकं) सामायिक (बद्धीयात्) करावे.

भावार्थ :- उपवासाचे अथवा एकाशनाचे दिवशी कायादि चेष्टांचा त्याग करून तसेच अंतरंगातील संकल्प-विकल्पाला दूर करून सामायिक करावे.

दररोज सामायिक करण्याचा उपदेश.

सामयिकं प्रतिदिवसं यथावदप्यनलसेन चेतव्यं ।

ब्रतपंचकपरिपूरणकारणमवधानयुक्तेन ॥१०१॥

अन्वयार्थ :- (सामयिकं) सामायिक (ब्रतपंचकपरिपूरणकारणं) पाच ब्रताच्या परिपूर्णतेस कारण आहे म्हणून (प्रतिदिवसं) प्रतिदिन (अनलसेन) आळस सोडून [फक्त अष्टमी अथवा चतुर्दशीला उपवास अथवा एकाशनाचे दिवशीच नव्हे तर दररोज] (अपि) आणि (अवधानयुक्तेन) एकाग्र चित्ताने (यथावत्) जसे सांगितले आहे त्या विधीने (चेतव्यं)

सामायिक वाढवावे, करावे.

भावार्थ :- सामायिकब्रतात मयदिबाहेर व मयदिमध्येही पाच पापांचा पूर्णपणे त्याग केलेला असतो, म्हणून त्यावेळी श्रावकांची अणुव्रते उपचाराने महाब्रतासारखी होतात याकरिता आळस सोडून व चित्ताची एकाग्रता करून शास्त्रोक्त विधीने सामायिक वाढवावे; कारण सामायिक पाच ब्रताच्या पूर्णतेस कारण आहे.

सामायिकाचे वेळी श्रावक कसा असतो ?

सामायिके सारम्भाः परिग्रहा नैव सन्ति सर्वेऽपि ।

चेलोपसृष्टमुनिरिव गृही तदा याति यतिभावम् ॥१०२॥

अन्वयार्थ :- (सामायिके) सामायिकाचे वेळी (सारम्भाः) शेती वगैरे आरंभसहित (सर्वेऽपि) सर्व बाह्य अभ्यंतर प्रकारचे (परिग्रहाः) परिग्रह (न सन्ति एव) नसतातच, म्हणून (तदा) त्या वेळी (गृही) गृहस्थ (चेलापसृष्टमुनिः इव^१) कपड्याचा उपसर्ग झालेल्या मुनीप्रमाणे (यतिभावं) मुनीपणाला (याति) प्राप्त होतो.

भावार्थ :- सामायिक करताना श्रावक, अंगावर कोणीतरी कपडा टाकल्याने उपसर्ग झालेल्या मुनीसारखा होतो. कारण त्यावेळी अंगावरील कपड्याशिवाय त्याने संपूर्ण प्रकारच्या आंभाचा व बाह्याभ्यंतर परिग्रहाचा त्याग केलेला असतो. म्हणून तो मुनीसारखा भासतो.

सामायिकाचे वेळी परीषहादिक सहन करावेत.

शीतोष्णदंशमशकपरीषहमुपसर्गमपि च मौनधराः ।

सामायिकं प्रतिपन्ना अधिकुर्वीरन्नचलयोगाः ॥१०३॥

१. चेल-कपडा, उपसृष्ट-उपसर्ग झालेला, मुनि-यतिचे विशेषणा वस्त्रद्वारा ज्यास उपसर्ग होतो असा मुनी.

अन्वयार्थ :- (मौनधरा:) मौन धारण करून व (अचलयोगा:) निश्चल योगाला धारण करून (सामयिक) सामायिक (प्रतिपन्ना:) करणाऱ्या श्रावकांनी (शीतोष्णदंशमशकपरीष्ठहं) शीत, उष्ण, दंशमशकादि परीष्ठह (च) आणि (उपसर्ग अपि) उपसर्ग देखील (अधिकुर्वारन्) सहन करावेत.

भावार्थ :- सामायिक करणाऱ्यांनी मौन धारण करून व मनवचन-काय यांना स्थिर ठेवून, थंडी, उष्णता, दंशमशक इत्यादिकांपासून होणाऱ्या परीष्ठहांना (दुःखांना) तसेच मनुष्य, तिर्यचादिकांकडून होणाऱ्या उपसर्गांना शांत चित्ताने सहन करून जिंकावे.

सामायिकाचे वेळी कोणता विचार करावा ?

अशरणमशुभमनित्यं दुःखमनात्मानमावसामि भवम् ।
मोक्षस्तद्विपरीतात्मेति ध्यायन्तु सामयिके ॥१०४॥

अन्वयार्थ :- मी (अशरण) अशरण, (अशुभ) अशुभ (अनित्यं) अनित्य, (दुःखम्) दुःखमय व (अनात्मानं) अनात्मरूप अशा (भवं॑) संसारात (आवसामि) भटकत आलो आहे आणि (मोक्षः) मोक्ष (तद्विपरीतात्मा) त्याच्या उलट स्वरूपाचा आहे (इति) याप्रमाणे (सामयिके) सामायिकाचे वेळी (ध्यायन्तु) विचार करावा.

भावार्थ :- ज्या संसारात हा जीवात्मा राहतो त्याचे स्वरूप कसे आहे :-

अशरण - संकटापासून, मृत्यूपासून रक्षण करणारा कोणी नसल्यामुळे संसार अशरण आहे.

अशुभ - संसार स्वयं अशुभरूप असून अशुभ फल देणारा आहे.

अनित्य - या चतुर्गतिरूप संसारात सारखे परिभ्रमण करावे लागत

9. हे रूप भव शब्दाचे द्वि. ए. व. आहे. परंतु येथे त्याचा सप्तमी विभक्तीसारखा अर्थ होतो.

नसल्यामुळे कोणतीच अवस्था एकसारखी टिकून राहात नाही. सर्व नरनारकादी अवस्था, परिग्रह व भोग देखील अनित्यच आहेत.

दुःख - संसारामुळेच सर्वदा महान् दुःखे प्राप्त होतात. संसारच आकुलतामय दुःखमय आहे.

अनात्मा - आत्म्याचे स्वरूपापेक्षा संसार भिन्न असल्यामुळे संसार पररूप आहे आणि मोक्ष याच्या उलट अर्थात् शरण, शुद्ध, नित्य, सुखमय आणि आत्मस्वरूप आहे, म्हणून 'मला मोक्षच उपादेय आहे' मोक्षाचे साधन रलत्रय-धर्म असून तो शरण्यभूत, सुखकारक, आत्मरूप व शुद्ध आहे ! याप्रमाणे सामायिकाचे वेळी चिंतन करावे.

सामायिकाचे पाच अतीचार

वाक्कायमानसानां दुष्टणिधानान्यनादरास्मरणे ।

सामायिकस्यातिगमा व्यज्यन्ते पञ्च भावेन ॥१०५॥

अन्वयार्थ :- (वाक्कायमानसानां) वचन, शरीर व मन यांचे (दुष्टणिधानानि) चलायमान होणे (अनादरास्मरणे) अनादर व विस्मरण हे (भावेन) परमार्थाने (सामायिकस्य) सामायिकाचे (पंच) पाच (अतिगमाः) अतीचार (व्यज्यन्ते) सांगितलेले आहेत.

भावार्थ :- सामायिक ब्रताचे पुढील पाच अतीचार आहेत -

१. **वचन** - दुष्टणिधान-वचन-व्यापार वाईट रीतीने करणे अर्थात् अशुद्ध पाठ म्हणणे किंवा सामायिकाचे वेळी काहीतरी बोलणे.
२. **काय** - दुष्टणिधान-शरीर निश्चल न ठेवता वेड्यावाकड्या चेष्टा करणे, हातपायादि हलविणे, खाजविणे आदि.
३. **मन** - दुष्टणिधान-मन शांत न ठेवता पापे व परिग्रहामध्ये, विषयभोग चिंतनामध्ये लावणे.
४. **अनादर** - विनम्र व उत्साह न ठेवता कसे तरी सामायिक करणे.

५. **विस्मरण** - सामायिकाचा पाठ किंवा कायोत्सर्गादि क्रिया विसरणे अथवा आपण सामायिक केले की नाही याचीही आठवण न राहणे. सामायिक व्रती श्रावकाने असे सर्व दोष टाळावेत -

प्रोषधोपवास शिक्षाव्रत

**पर्वण्यष्टम्यां च ज्ञातव्यः प्रोषधोपवासस्तु ।
चतुरभ्यवहार्याणां प्रत्याख्यानं सदेच्छाभिः ॥१०६॥**

अन्वयार्थ :- (पर्वणि) चतुर्दशी (च) व (अष्टम्यां) अष्टमीचे दिवशी (सदा) नेहमी (इच्छाभिः) स्वेच्छेने (चतुःअभ्यवहार्याणां^१) चार प्रकारच्या आहारांचा (प्रत्याख्यानं) त्याग करणे हा (प्रोषधोपवासः) प्रोषधोपवास (ज्ञातव्यः) जाणावा.

भावार्थ :- प्रत्येक अष्टमी व चतुर्दशीला व्रते धारण करण्याच्या इच्छेने अन्न, पान, खाद्य आणि लेह्य ह्या चार प्रकारच्या आहारांचा त्याग करणे, यास ‘प्रोषधोपवास’ म्हणतात.

उपवासाचे दिवशी कशाचा त्याग करावा ?

**पञ्चानां पापानामलंक्रियारम्भगन्धपुष्पाणाम् ।
स्नानांजननस्यानामुपवासे परिहितं कुर्यात् ॥१०७॥**

अन्वयार्थ :- (उपवासे) उपवासाचे दिवशी (पंचानां पापानां) पाच पापांचा (अलंक्रियारम्भगन्धपुष्पाणाम्) श्रुंगार, आरंभ, गंध आणि

९. अन्न, पान, खाद्य व लेह्य असे आहाराचे चार प्रकार आहेत. भात, डाळ वगैरे ‘अन्न’ होय. दूध, सरबत वगैरे पिण्यायोग्य (पेय) पदार्थ ‘पान’ होत. लाढू, पेढे वगैरे स्वादिष्ट पदार्थ ‘खाद्य’ होत आणि चटणी, मुरब्बा वगैरे चाटण्यायोग्य पदार्थ ‘लेह्य’ होत.

फुले^१ यांचा व (स्नानांजननस्यानां) स्नान, अंजन व नस्य^२ यांचा (परिहृतिं) त्याग (कुर्यात्) करावा.

भावार्थ :- प्रोषधोपवास करणाऱ्या श्रावकाने उपवासाचे दिवशी हिंसादी सर्व पापांचा त्याग करावा. तसेच शृंगार अर्थात् अलंकार वगैरे घालून अंग सुशोभित करणे, आरंभ करणे, सुगंधी तेल, उटणी वगैरे लावणे, फुलाचा सुवास घेणे किंवा हार घालणे, सुवासिक तेल वगैरे लावून अभ्यंग स्नान करणे, डोळ्यात अंजन घालणे, नस वगैरे ओढणे, कामोदीपक गीत, नृत्य वगैरे करणे किंवा पाहणे, फोनो, रेडिओतील गाणी ऐकणे, विमान, मोटार, रेल्वे इत्यादिकात बसणे अशा प्रकारच्या सर्व चैनीच्या व धंद्यांसंबंधी गोष्टींचा त्या दिवशी त्याग करावा.

उपवासाच्या दिवशी काय करावे.

**धर्मामृतं सतृष्णः श्रवणाभ्यां पिबतु पाययेद्वाऽन्यान् ।
ज्ञानध्यानपरो वा भवतूपवसन्नतन्द्रालुः ॥१०८॥**

अन्वयार्थ :- (उपवसन्) उपवास करणाऱ्या श्रावकाने (सतृष्णसन्) धर्मपिपासेने आस्थायुक्त होऊन (श्रवणाभ्यां) दोन कानांनी (धर्मामृतं) धर्मरूप अमृत (पिबतु) प्राशन करावे (वा) किंवा (अन्यान्) दुसन्यांना (पाययेत्) पाजावे (वा) आणि (अतन्द्रालुः सन्) स्तुती किंवा आळसाने रहित होऊन (ज्ञानध्यानपरः) निरलसपणे ज्ञान व ध्यान यामध्ये लीन (भवतु) व्हावे.

भावार्थ :- धर्मामुळेच सर्व प्राण्यांचे हित होते म्हणून यास अमृताची सार्थ उपमा दिली आहे. उपवासाच्या दिवशी आळस सोडून

१. उपलक्षणाने रागादिक उत्पन्न करणाऱ्या गीत, नृत्यादि गोष्टी करू नयेत असे समजावे.

२. नस्य - तपकीर व यासारखे नाकाने हुंगण्यायोग्य सर्व पदार्थ.

आस्थापूर्वक धर्माचे स्वतः श्रवण करावे व दुसऱ्यास धर्माचा उपदेश घावा; किंवा स्वतः निरलसतेने ध्यानाध्ययन व बारा^१ अनुप्रेक्षा वगैरेचे चिंतवन करण्यात पूर्ण दिवस घालवावा. धर्मध्यानपूर्वक दिवस घालवावा.

प्रोषध उपवास व प्रोषधोपवास यांची लक्षणे
चतुराहारविसर्जनमुपवासः प्रोषधः सकृदभुक्तिः ।
स प्रोषधोपवासो यदुपोष्यारम्भमाचरति ॥१०१॥

अन्वयार्थ :- (चतुराहारविसर्जनं) चार प्रकारच्या आहारांचा त्याग करणे हा (उपवासः) उपवास होत. (सकृत् भुक्तिः) एकवेळ जेवणे हा (प्रोषधः) प्रोषध होय. (उपोष्य) उपवास करून ‘पारण्याच्या दिवशी’ (यत्) जो (आरम्भं) आरंभ अर्थात् एकाशन (आचरति) करतो (सः) तो (प्रोषधोपवासः) प्रोषधोपवास ब्रतधारी होय.

भावार्थ :- चारही प्रकारच्या आहारांचा त्याग करणे यास ‘उपवास’ म्हणतात व एकवेळ भोजन करणे यास ‘प्रोषध’ म्हणतात. एकाशनसहित उपवास करणे हा ‘प्रोषधोपवास’ होय. जसे-एखाद्यास अष्टमीचा प्रोषधोपवास करावयाचा आहे तर त्याने धारण्याचे दिवशी सप्तमीस व पारण्याचे दिवशी अर्थात् नवमीस एकासन करावे आणि अष्टमीला उपवास करावयास पाहिजे.

प्रोषधोपवासाचे पाच अतिचार
ग्रहणविसर्गास्तरणान्यद्यष्टमृष्टान्यनादरास्मरणे ।
यत्प्रोषधोपवासव्यतिलङ्घनपञ्चकं तदिदम् ॥१०१॥

9. अनित्य, अशरण, संसार, एकत्व, अन्यत्व, अशुचित्व, आस्रव, संवर, निर्जरा, लोक, बोधिदुलभ व धर्म त्यांच्या स्वरूपाचे वारंवार चिंतन व त्याचेच मनावर संस्कार करणे, ह्या बारा अनुप्रेक्षा होत. याचे वर्णन आगमात सर्वत्र आहे.

अन्वयार्थ :- (यत्) जे (अहष्टमृष्टानि) न पाहता व न झाडता शास्त्र चटई, वगैरे वस्तु (ग्रहणविसर्गास्तरणानि) घेणे, टाकणे व अंथरणे, ह्या क्रिया (अनादरास्मरणे) अनादर व विस्मरण (तत्) ते (इदं) हे (प्रोषधोपवासव्यतिलङ्घनपञ्चकं) प्रोषधोपवास ब्रताचे अतीचारपञ्चक आहे अर्थात् पाच अतीचार आहेत.

भावार्थ :- प्रोषधोपवास ब्रताचे मुख्यतः पुढील पाच अतीचार (दोष) आहेत - प्रमाद, आकुलता किंवा घाई यामुळे एखाद्या ठिकाणी जीवजंतु, घाण आहे किंवा नाही हे स्वतः न पाहता व कोमल, उपकरणादिकांनी न झाडता -

१. **ग्रहण** - पूजा-सामुग्री, अब्र, वस्त्र, पुस्तके इत्यादि सामान उचलणे, घेणे.
२. **विसर्ग** - उपरोक्त सामान किंवा केरकचरा, मलमूत्र वगैरे टाकणे.
३. **आस्तरण** - आंथरूण, चटई, फारी किंवा शरीर, हातपाय वगैरे पसरणे.
४. **अनादर** - आवश्यक क्रियांमध्ये विनय, उत्साह किंवा आस्था नसणे.
५. **अस्मरण** - प्रमादाने ब्रताचा विधी किंवा दिवस, वेळ वगैरे विसरणे.

वैयावृत्याचे लक्षण

दानं वैयावृत्यं धर्माय तपोधनाय गुणनिधये ।

अनपेक्षितोपचारोपक्रियमगृहाय विभवेन ॥१११॥

अन्वयार्थ :- (गुणनिधये) सम्यग्दर्शन, संयम वगैरे गुणांचे निधान असलेल्या (अगृहाय)^१ गृहरहित व (तपोधनाय) तप हेच ज्याचे धन आहे अशा यतींना (विभवेन) ऐपतीप्रमाणे शास्त्र आहारादि (धर्माय) धर्मसाठी

१. **अगृहाय** - प्रत्यक्ष गृहत्यागी (द्रव्यगृह) व गृहाविषयी राग सोडणारा (भावगृहत्यागी) तो अनगार-साधू, त्याला.

मात्र (अनपेक्षितोपचारोपक्रियं) मंत्रतंत्रादिकाने प्रत्युपकाराची व परतपेढीची, प्रतिदानाची अपेक्षा न बाळगता (**दानं**) दान देणे हे (**वैयावृत्यं**) वैयावृत्य होय.

भावार्थ :— सम्यगदर्शनादि गुणांनी संपन्न व गृहविरत अशा तपस्वी मुर्नींना प्रत्युपकाराची इच्छा न ठेवता केवळ धर्मवृद्धीसाठी आपले वैभव किंवा शक्ती न लपविता योग्य दान देणे यास वैयावृत्य म्हणतात. यास अतिथि-संविभाग असेही दुसरे नाव आहे. केवळ दान देणे हेच वैयावृत्य नव्हे.

वैयावृत्याचे दुसरे लक्षण

**व्यापत्तिव्यपनोदः पदयोः संवाहनं च गुणरागात् ।
वैयावृत्यं यावानुपग्रहोऽन्योपि संयमिनाम् ॥११२॥**

अन्वयार्थ :— (**गुणरागात्**) गुणाविषयी प्रेम असल्यामुळे (**संयमिनां**) संयमी लोकांच्या (**व्यापत्तिव्यपनोदः**) आपत्तींना दूर करणे (**च**) आणि (**पदयोः**) दोन पाय (**संवाहनं**) दाबणे व (**अन्यः अपि**) दुसरा देखील (**यावान्**) जितका (**उपग्रहः**) उपकार आहे ते सर्व (**वैयावृत्यं**) वैयावृत्य होय.

भावार्थ :— तपस्वी संयमी मुर्नींच्या असामान्य गुणाविषयी हार्दिक प्रेम असल्याशिवाय यांचे उत्तम वैयावृत्य अर्थात् सेवा होणे कदापि शक्य नाही. अतः भक्तिपुरःसर निष्कपट व निरपेक्ष बुद्धीने मुर्नींवर येणारी सर्व संकटे किंवा तज्जन्य आकुलता, दुःख वगैरे दूर करून त्यांचे संयमरक्षण करणे, पाय दाबणे, रोगादी अवस्थेत औषध वगैरेची व्यवस्था करणे, इत्यादि जे जे सेवेचे उपाय असतील किंवा सुचतील त्या त्या उपायांनी त्यांची सेवा करून त्यांच्या संयमवृद्धीस मदत करणे यास ‘वैयावृत्य’ म्हणतात.

दानाचे स्वरूप

**नवपुण्यैः प्रतिपत्तिः सप्तगुणसमाहितेन शुद्धेन ।
अपसूनारम्भाणामार्याणामिष्यते दानम् ॥११३॥**

अन्वयार्थ :- (सप्तगुणसमाहितेन) सात गुणांनी युक्त असलेल्या (शुद्धेन ‘श्रावकेन’) शुद्ध श्रावकाने (अपसूनारम्भानां) पंच सूना व आरंभ यांनी रहित अशा (आर्याणां) मुरींचा (नवपुण्यैः) नवधा भक्तीने (प्रतिपत्तिः) आदरसत्कार व गौरव करणे हे (दानं) दान (इष्यते) म्हटले जाते.

भावार्थ :- सूना अर्थात् जीवांच्या हिंसेची स्थाने पाच आहेत.

**खंडणी पेषणी चुल्ली उदकुम्भः प्रमार्जनी ।
पंच सूना गृहस्थस्य तेन मोक्षं न गच्छति ॥**

अर्थ - कुटणे, दलणे, चूल पेटवणे, पाणी भरणे आणि झाडणे ह्या गृहस्थांच्या पाच सुना आहेत व त्यामुळे तो मोक्षाला जात नाही.

दान देणाऱ्या श्रावकांमध्ये खालील सात गुण असावेत.

श्रद्धा तुष्टिर्भक्तिर्विज्ञानमलुब्धता क्षमा सत्त्वं ।

यस्यैते सप्तगुणास्तं दातारं प्रशंसन्ति ॥

अर्थ - दान देणाऱ्या श्रावकाला श्रद्धा, संतोष, भक्ती, विज्ञान, निर्लोभता, क्षमा व शक्ती असे सात गुण पाहिजेत. या सात गुणांनी सहित असणाऱ्या दात्यांची लोक प्रशंसा करतात.

खालील नऊ प्रकारच्या भक्तीने आहारदान द्यावयास पाहिजे.

प्रतिग्रहोच्चस्थानांग्रि-क्षालनार्दानतीर्विदुः ।

योगांगशुद्धीश्च विधीन् नवादरविशेषितान् ॥

**पडिगहमुच्चद्वाणं पादोदयमच्चणंच पणमं च ।
मणवयणकायसुद्धी एसणसुद्धीय णवविहं पुणं ॥**

अर्थ - प्रतिग्रह (सामोरे जाणे), उच्च स्थान देणे, अंग्रि-क्षालन (पाय धुणे), पूजा-अर्चा करणे, प्रणाम करणे, मन, वचन, काय या तीन योगांची शुद्धता व भोजनशुद्धी याप्रमाणे नऊ प्रकारची भक्ती सांगितली आहे. ही नवधा भक्ती पुण्य उपार्जन करण्याचे कारण आहे.

दानाचे फळ

**गृहकर्मणापि निचितं कर्म विमार्ष्टि खलु गृहविमुक्तानाम् ।
अतिथीनां प्रतिपूजा रुधिरमलं धावते वारि ॥११४॥**

अन्वयार्थ :- जसे (वारि) पाणी (रुधिरमलं) रक्ताच्या मलास पूर्णपणे (धावते) धुऊन टाकते, तसे (गृहविमुक्तानां) घर सोडलेल्या अशा (अतिथीनां^१) अतिथींची (प्रतिपूजा) दानसन्मानयुक्त पूजा (खलु) निश्चयाने (गृहकर्मणा) घरातील आरंभादि कार्याच्या योगाने (निचितं) संचित केलेले (कर्म) पाप (आपि) देखील (विमार्ष्टि^२) नष्ट करते.

भावार्थ :- ज्याप्रमाणे स्वच्छ पाणी रक्तादि मलाला पूर्णपणे धुवून टाकते त्याचप्रमाणे अनागार अशा यतीना भक्तीने आहार-दानादि दिले असता गृहस्थाश्रमात आरंभ, परिग्रह इत्यादिकांच्या योगाने संचित झालेले कर्मरूपी पाप सुद्धा अवश्य नष्ट होते.

१. ‘यस्य न तिथिः सः अतिथिः’ ज्याला अष्टमी, चतुर्दशी वर्गेरे तिथी नाहीत अर्थात् सर्व तिथी-दिवस समान असतात, त्यास ‘अतिथी’ म्हणतात. कारण सर्वच दिवशी एकाशन, आवश्यक क्रिया करतो, विशिष्ट दिवशी करतो असे नाही; तो अतिथी होय.
२. वि + मृज् (२ प.) झाडणे, स्वच्छ करणे या धातूचे व. काळाचे तृ. पु. एकवचन.

दानाचे फळ

उच्चैर्गोत्रं प्रणतेभोगो दानादुपासनात्यूजा ।

भक्तेः सुंदररूपं स्तवनात्कीर्तिस्तपोनिधिषु ॥११५॥

अन्वयार्थ :- (तपोनिधिषु) तपस्वी मुर्मिंगा (प्रणतेः) नमस्कार केल्यामुळे (उच्चैः गोत्रं) उच्च गोत्र, (दानात्) दान दिल्यामुळे (भोगः) भोग, (उपासनात्) उपासना केल्याने (पूजा) पूज्यपणा, सकार (भक्तेः) भक्तीमुळे (सुंदररूपं) सुंदर रूप आणि (स्तवनात्) स्तुतीमुळे (कीर्तिः) कीर्ती प्राप्त होते.

भावार्थ :- संयमी लोकांना भक्तीने व विनयाने नमस्कार केल्यास उच्च गोत्रात जन्म होतो, निरपेक्ष सहजच दान केल्याने भोगोपभोगाची पुष्कळ पुण्यसामग्री प्राप्त होते, भावपूर्वक त्यांची पूजा केल्याने सर्व लोकांत पूज्यपणा, सन्मान प्राप्त होतो, भक्ती केल्याने सुंदर रूप प्राप्त होते व त्यांचे गुणस्तवन केल्याने सर्वत्र कीर्ती पसरते.

अल्प दानाने देखील पुष्कळ फलाची प्राप्ती होते हे सांगतात.

क्षितिगतमिव वटबीजं पात्रगतं दानमल्यमति काले ।

फलति छायाविभवं बहुफलमिष्टं शरीरभृताम् ॥११६॥

अन्वयार्थ :- योग्यवेळी (क्षितिगतं) जमिनीत पेरलेल्या (वटबीजं इव) वडाच्या बीजाप्रमाणे (काले) ‘योग्य’ वेळी (पात्रगतं) सत्पात्राला दिलेले (अल्पं अपि दानं) थोडे देखील दान (शरीरभृताम्) शरीरधारी जीवांना (छायाविभवं इव) ‘दाट छायेप्रमाणे’ माहात्म्य, ऐश्वर्य वगैरे (इष्टं बहुफलं) पुष्कळ इष्ट फल (फलति) देते.

भावार्थ :- योग्यकाळी लहानसे देखील वडाचे बीज जमिनीत टाकले असता ज्याप्रमाणे त्यापासून उत्पन्न होणारा प्रचंड वृक्ष विपुल छाया देतो, त्याचप्रमाणे मुनि, आर्यिका वगैरे श्रेष्ठ पात्रांना भक्तिपुरःसर दिलेले

थोडेसुद्धा दान मनोवांचित पुष्कळ प्रकारचे भोगोपभोगादि फल इच्छा न करतांनाही देते.

दानाचे भेद

आहारौषधयोरप्युपकरणावासयोश्च दानेन ।

वैयावृत्यं ब्रुवते चतुरात्मत्वेन चतुरस्नाः ॥११७॥

अन्वयार्थ :- (चतुरस्नाः) पण्डित लोक (आहारौषधयोः) आहार; औषध (अपि) आणि (उपकरणावासयोः) उपकरण व वसतिका यांच्या (दानेन) दानाने (चतुरात्मत्वेन) चार प्रकारे (वैयावृत्यं) वैयावृत्य [दान] आहे असे (ब्रुवते) सांगतात.

भावार्थ :- वैयावृत्याचे चार भेद आहेत - १. आहारदान, २. औषधदान, ३. ज्ञानदान व ४. वसतिकादान किंवा अभयदान

दानास वैयावृत्य म्हणण्याचे कारण - शिक्षाव्रताच्या निरुपणामध्ये येथे दानाचे चार भेद हे वैय्यावृत्ताचे भेद सांगितले आहेत. याचे कारण या चार प्रकारच्या दानाने उत्तम श्रावक, साधू यांचे वैय्यावृत्य होते. साधूना त्यांच्या प्रकृतीला अनुसरून आहार दान दिल्याने त्यांना ध्यान, तप यामध्ये उत्साह राहतो, रोगी असेल तर पथ्यरूप आहाराने त्यांचेही वैय्यावृत्य होते. औषधदानामध्ये योग्य औषधयोजना व पाय दाबणे आदि परिचर्या याचा अंतर्भाव आहे. त्यामुळे विहाराने साधूंना आलेला थकवा दूर होतो व रोगनिवारण होते. त्यामुळे औषधदान ही वैय्यावृत्यच आहे. ज्ञानदान व शास्त्रदान यामुळे साधू आपल्या धर्मसाधनेत अविचल राहतात. त्यामुळे हेही वैय्यावृत्याचे एक साधनच आहे. वसतिकादानामुळे संयमसाधना निराबाध व सुलभ होते. म्हणून तेही वैय्यावृत्यच आहे.

याप्रमाणे या चारही दानासाठी खरे पात्र उत्तम श्रावक व साधू आहेत ही बाब लक्षात घेतली तर या चार प्रकारच्या दानास वैय्यावृत्याचे भेद सांगितले आहे याचे मर्म लक्षात येईल.

याच व्रताचे दुसरे नाव अतिथिसंविभाग आहे. अतिथि म्हणजे उपरनिर्दिष्ट पात्र आहेत.

चार प्रकारचे दानामध्ये प्रसिद्ध झालेले पुरुष.

**श्रीषेणवृषभसेने कौण्डेशः शूकरश्च हृष्टांताः ।
वैयावृत्यस्यैते चतुर्विकल्पस्य मंतव्याः ॥११८॥**

अन्वयार्थ :- (श्रीषेणवृषभसेने) श्रीषेणराजा, वृषभसेना (कौण्डेशः) कौण्डेश (च) आणि (शूकरः) डुककर (एते) हे (चतुर्विकल्पस्य) चार प्रकारच्या (वैयावृत्यस्य) वैयावृत्याचे (हृष्टांताः) हृष्टांत (मंतव्याः) मानावेत.

भावार्थ :- चतुर्विध दानात खालील चार व्यक्ती प्रसिद्ध आहेत.

१. आहारदानात - श्रीषेण राजा, २. औषधदानात - वृषभसेना.

३. शास्त्रज्ञानात - कौडेश गवळी, ४. अभयदानात - डुककर.

या सर्व कथा नूतन प्रकाशित 'कथाकौमुदी' मध्ये वाचा.

अर्हतांची पूजा करण्याचा उपदेश.

**देवाधिदेवचरणे परिचरणं सर्वदुःखनिर्हरणम् ।
कामदुहि कामदाहिनी परिचिनुयादाहतो नित्यम् ॥११९॥**

अन्वयार्थ :- (कामदुहि) इस्पित मनोरथ पूर्ण होण्यास निमित्त आणि (कामदाहिनी) कामविकार नष्ट करण्यास निमित्तभूत अशा (देवाधिदेवचरणे) देवांचे अधिदैव - देवांनीही पूजित अशा अरहंत परमात्मचरणाची (परिचरणं) पूजा ही (सर्वदुःखनिर्हरणम्) सर्व दुःख निवारण करण्यास निमित्त आहे म्हणून (आहतो नित्यं परिचिनुयात्) अत्यंत भक्तिभावपूर्वक आदराने जिनेन्द्रपूजन नेहमी करावे.

भावार्थ :- भगवंताची पादपूजा ही आपल्या शुद्ध आत्म्याची

ओळख करून देण्यास कारण आहे. त्यामुळे सम्यगदर्शन, ब्रतीत्व, साधुत्व, पूर्ण चारित्र, केवलज्ञान वरैरे अभीष्ट पदाची प्राप्ती होते. आणि इच्छा न करताच सहजच स्वगादि व चक्रवर्तित्व आदि विभूति प्राप्त होतात. म्हणून भगवंताचे चरण इष्टफलदायी आहेत. हे कामदुहि या विशेषणाने स्पष्ट केले आहे.

तसेच त्यांच्या चरणपूजेने कामविजयी भगवंताचे व शुद्ध आत्म्याचे यथार्थ दर्शन होते म्हणून चरणद्वय हे कामविनाशक आहेत असे येथे सांगितले आहे.

याप्रमाणे परंपरेने सर्व रागादि विकारांच्या नाशास कारण आहेत म्हणून आकुलतेच्या नाशासही कारण आहे. आकुलता हेच तर दुःखाचे स्वरूप आहे. म्हणून येथे जिनपूजेला सर्वच दुःखांचा नाश करणारी असे म्हटले आहे.

म्हणूनच प्रतिदिन नियमाने भक्तिभावाने विनयपूर्वक अरहंतादि देवांचे पूजन अवश्य करावे.

पूजेची महिमा प्रगट करणारा दृष्टांत.

अर्हच्चरणसपर्यामिहानुभावं महात्मनामवदत् ।

भेकः प्रमोदमत्तः कुसुमेनैकेन राजगृहे ॥१२०॥

अन्वयार्थ :- (राजगृहे) राजगृह नगरीत (प्रमोदमत्तः) महावीर प्रभूच्या दर्शनाने आनंदाने मत झालेला (भेकः) बेडूक (एकेन कुसुमेन) एका फुलाने (अर्हच्चरणसमपर्यामिहानुभावं) अरहंत चरणाच्या पूजेचे माहात्म्य (महात्मनां) महान् भव्यजीवांना (अवदत्) सांगता झाला.

भावार्थ :- महावीर स्वार्मींची पूजा करावी या उद्देशाने एक शुभभावनेने प्रेरित बेडूक हर्षाने एक फूल तोंडात घेऊन निघाला. परंतु रस्त्यातच समवशरणात जाणाच्या श्रेणिक राजाच्या हत्तीच्या पायाखाली चिरडल्या गेल्याने तो मरण पावला. मरणाचे वेळी त्याचे पूजेसंबंधी शुभ

परिणाम असल्यामुळे तो मरुन स्वर्गात देव झाला व पुढे तेथून बेदूक चिन्ह घेवून महावीर स्वामींच्या समवशरणात वंदनेकरिता येऊन त्याने पूजेचे माहात्म्य सर्व लोकांना दाखविले. याचीही कथा ‘कथाकौमुदी’ पुस्तकात दिलेली आहे.

वैयावृत्त्याचे पाच अतिचार.

हरितपिधाननिधाने ह्यनादरास्मरणमत्सरत्वानि ।

वैय्यावृत्यस्यैते व्यतिक्रमाः पञ्च कथ्यन्ते ॥१२१॥

अन्वयार्थ :- (हरितपिधाननिधाने^१) हरित-पिधान, हरितनिधान (अनादरास्मरणमत्सरत्वानि) अनादर, अस्मरण व मत्सरत्व हे (वैय्यावृत्यस्य) वैयावृत्त्याचे (पञ्च) पाच (व्यतिक्रमाः) अतिचार (कथ्यन्ते) सांगितलेले आहेत.

भावार्थ :- वैयावृत्य ब्रताचे पाच अतिचार (येणेप्रमाणे) आहेत -

१. **हरितपिधान** - दान द्यावयाचे पदार्थ हिरव्या-सचित्त पदार्थावीनी झाकणे.

२. **हरितनिधान** - दान द्यावयाचे पदार्थ हिरव्या-सचित्त पदार्थावर ठेवणे. (पत्रावळी-केळीचे पान वगैरे).

३. **अनादर** - दान देताना विनय, भक्ती वगैरे नसणे.

४. **अस्मरण** - दानांचा विधी, समय वगैरे विसरणे.

५. **मात्सर्य** - अन्य दात्यांचे गुण, दान वगैरे सहन न झाल्याकारणाने इर्ष्या बुद्धीने दान देणे. असे सर्व दोष श्रावकांनी टाळावेत.

याप्रमाणे ४ शिक्षाब्रताचे वर्णन करणारा ५ वा अध्याय संपला.

१. या अध्यायातील सामायिक, पूजा इत्यादी विषयावरील निवंध परिशिष्टात पहावेत.

अध्याय ६ वा

सल्लेखनेचे स्वरूप

उपसर्गे दुर्भिक्षे जरसि रुजायां च निष्ठतीकारे ।
धर्माय तनुविमोचनमाहुः सल्लेखनामार्याः ॥१२२॥

अन्वयार्थ :- (निष्ठतीकारे) ज्याचा प्रतीकार करता येत नाही अशा (उपसर्गे) उपसर्गाचे वेळी (दुर्भिक्षे) दुष्काळाचे वेळी (जरसि) म्हातारपणामध्ये (च) आणि (रुजायां) रोग झाला असता (धर्माय) धर्मासाठी (तनुविमोचनं) शरीर सोडणे यास (आर्याः) आचार्यादि श्रेष्ठ पुरुष (सल्लेखनां) सल्लेखना (आहुः) म्हणतात.

भावार्थ :- कोणत्याही उपायाने ज्याचा प्रतिकार करता येणे शक्य नाही अर्थात् च ज्यायोगे निश्चितपणे मृत्यु होईल असे दिसते असे देव मनुष्य वा तिर्यचकृत् उपसर्ग, दुष्काळ, म्हातारपण किंवा दुर्धर रोग वगैरे प्राप्त झाले असता केवळ रलत्रयस्वरूप सद्वर्माचे उत्तम रीतीने पालन व्हावे यासाठी कषाय व शरीर यांचा त्याग करणे यास ‘सल्लेखना’ म्हणतात.

मृत्यु कोणत्यातरी उपरोक्त कारणाने अटल दिसत असतांना नष्ट होणाऱ्या शरीराची चिंता न करता त्याचा मोह सोडून धर्माची साधना निराबाध करणे ही सल्लेखना आहे. त्यावेळी कषाय कृश करून धर्मात सावधान असावे.

-
१. सत्+लेखना-सत्-उत्तमप्रकारे, (विधिपूर्वक) लेखना-कृश करणे अर्थात् धर्माला विरोध न येईल अशा रीतीने रागदेवादि कषाय व शरीर यांना कृश करणे ही ‘सल्लेखना’ होय.

सल्लेखनेच्या साधनेचे प्रयोजन

**अन्तःक्रियाधिकरणं तपःफलं सकलदर्शनः स्तुवते ।
तस्माद्यावद्विभवं समाधिमरणे प्रयतितव्यम् ॥१२३॥**

अन्वयार्थ :- (अन्तःक्रियाधिकरणं) अंतिम क्रिया सुधारणे अर्थात् संन्यास (धारणे) करणे हे (तपःफलं) तपाचे फल आहे असे (सकलदर्शनः) सर्वज्ञ देव (स्तुवते) प्रशंसितात अर्थात् सांगतात; (तस्मात्) म्हणून (यावद् विभवं) यथाशक्ती (समाधिमरणे) समाधिमरणाविषयी (प्रयतितव्यं) प्रयत्न करावा.

भावार्थ :- ज्याने मरणाचे वेळी समाधि-मरण साधले त्याने आपले तपश्चरण सफल केले असे ज्ञानी सांगतात; म्हणून श्रावकाने समाधिमरण साधण्याचा प्रयत्न अवश्य केला पाहिजे.

समाधिमरणाचा विधी

**स्नेहं वैरं सङ्गं परिग्रहं चापहाय शुद्धमनाः ।
स्वजनं परिजनमपि च क्षांत्वा क्षमयेत्यैर्वचनैः ॥१२४॥**

अन्वयार्थ :- (स्नेहं) [उपकारक अनुकूल वस्तुमध्ये] प्रीतिभाव (वैरं) [अनुपकारीमध्ये] द्वेषबुद्धि, वैर, (सङ्गं) स्त्रीपुत्रादिकासंबंधी माझेपणाची भावना म्हणजेच ममत्व (च) आणि (परिग्रहं) बाह्य धनधान्यादि व अभ्यंतर मिथ्यात्व कषाय-नोकषायादि परिग्रह (अपहाय) सोडून (शुद्धमनाः 'सन्') निर्मल अंतःकरणपूर्वक (ग्रियैः वचनैः) मधुर वचनांनी (स्वजनं) आपल्या आप्तेष्टांना (च) व (परिजनं अपि) नोकर चाकरांना देखील (क्षांत्वा) क्षमा मागून (क्षमयेत्) क्षमा करावी.

भावार्थ :- समाधिमरणाचे वेळी प्रथम राग, द्वेष, मोह, परिग्रह इत्यादिकांचा त्याग करून आपले मन शुद्ध, स्वच्छ करून घ्यावे; आणि नंतर स्वकुदुंबी तसेच इतर सेवक वगैरे लोकांना आपण आपल्या अपराधाबद्दल क्षमा मागावी व आपणही त्यांच्या दोषाबद्दल क्षमा करावी.

**आलोच्य सर्वमेनः कृतकारितमनुमतं च निर्व्वज्म् ।
आरोपयेन्महाव्रतमामरणस्थायि निःशेषम् ॥१२५॥**

अन्वयार्थ :-— (कृतकारितं च अनुमतं) कृत, कारित व अनुमोदने ने केलेल्या (सर्व) सर्व (एनः) दोषांची (निर्व्वज्म) निष्कपट बुद्धीने व निर्दोषपणाने (आलोच्य) आलोचना करून (आमरणस्थायि) आमरण स्थायी रूपाने (निःशेष) संपूर्ण (महाव्रतं) महाव्रताला (आरोपयेत) स्वयं धारण करावे.

भावार्थ :-— आचार्याच्या पुढे आपले सर्व दोष सांगून त्याबद्दल आत्मनिंदा करणे यास ‘आलोचना’ म्हणतात. सल्लेखना धारण करणाऱ्यांनी पूर्वी झालेल्या दोषांची निष्कपट बुद्धीने आलोचना करावी व नंतर मरेपर्यंत पंच महाव्रतांचा स्वीकार करावा.

महाव्रते धारण केल्यावर काय करावे ?

**शोकं भयमवसादं क्लेदं कालुष्यमरतिमणि हित्वा ।
सत्वोत्साहमुदीर्य च मनः प्रसाद्यं श्रुतैरमृतैः ॥१२६॥**

अन्वयार्थ :-— (शोकं) इष्टवियोगामध्ये शोक वेदना, इहलोक, मरणादि संबंधी (भयं) भीती (अवसादं) दुःख, क्लेश (क्लेदं) स्नेह (कालुष्यं) कलुषता (अणि) तसेच (अरतिं) अप्रेम द्वेष यांना (हित्वा) सोडून (च) आणि (सत्वोत्साहं) शक्ती व उत्साहाला (उदीर्यं) प्रगट करून (अमृतैः) अमृतासारख्या (श्रुतैः) आगम वचनांनी (मनः) मन (प्रसाद्यं) प्रसन्न करावे.

भावार्थ :-— शोक, भय, खेद, आसक्ती, द्वेषभाव, कलुषता इत्यादी सर्व विकारांचा त्याग करावा; आणि आपली सर्व शक्ती, उत्साह वगैरे सर्व सद्गुण प्रगट करून अमृतोपम अशा उत्तम शास्त्रांचे श्रवण करावे, व मन प्रसन्न राखावे.

समाधिमरणाचे वेळी आहाराच्या त्यागाचा क्रम.

**आहारं परिहाष्य क्रमशः स्निग्धं विवर्द्धयेत्पानम् ।
स्निग्धं च हापयित्वा खरपानं पूरयेत् क्रमशः ॥१२७॥**

अन्वयार्थ :- निर्णायिक आचार्यानि (क्रमशः) क्रमाक्रमाने (आहारं परिहाष्य) कवलाहाराचा, अन्नाहाराचा त्याग करवून (स्निग्धं पानं) दूध वैरे स्निग्ध पेय पदार्थ (विवर्द्धयेत्) वाढवावेत. (च) आणि तसेच (क्रमशः) क्रमाक्रमाने (स्निग्धं हापयित्वा) स्निग्ध पदार्थाचाही त्याग करवून (खरपानं) कांजी, गरम पाणी वैरे पेय पदार्थ (पूरयेत्) वाढवावेत. शेवटी सर्व सोडून शुद्धजल तेवढे घ्यावे.

भावार्थ :- सल्लेखना धारण केल्यानंतर क्रमाक्रमाने आहार कमी करून दुधासारखे स्निग्ध पेय पदार्थ वाढवावेत. नंतर क्रमाने स्निग्ध पदार्थ सुद्धा कमी करून कांजी अथवा गरम पाणी यावरच राहावे.

**खरपानहापनामपि कृत्वा कृत्योपवासमपि शक्त्या ।
पञ्चनमस्कारमनास्तनुं त्यजेत् सर्वयत्नेन ॥१२८॥**

अन्वयार्थ :- तदनंतर (खरपानहापनां अपि) गरम पाण्याचा देखील त्याग (कृत्वा) करून (अपि) तसेच (शक्त्या) शक्तीप्रमाणे (उपवासं) उपवास (कृत्वा) करून (सर्वप्रयत्नेन) सर्व प्रकारच्या प्रयत्नाने (पञ्चनमस्कारमनाः ‘सन्’) मन पंच णमोकार मंत्राच्या चिंतवनात लीन करून (तनुं) शरीराला (त्यजेत्) सोडावे.

भावार्थ :- नंतर कांजी किंवा गरम पाणी सुद्धा घेण्याचे सोडून स्वशक्त्यनुसार उपोषण करावे; आणि ब्रत, संयम, ध्यान यामध्ये सावध राहून भाव-भक्ती व एकाग्रतेने पंच णमोकार मंत्राचे स्मरण करीत करीत देहत्याग करावा.

याप्रमाणे संक्षेपाने समाधिमरणाचे स्वरूप व विधी सांगितला आहे.

कित्येक अज्ञानाने ह्या समाधिमरणाला-पंडितमरणाला ‘आत्मघात’ म्हणतात. परंतु या सर्व विवेचनावरून समाधिमरण म्हणजे आत्मघात नव्हे ही गोष्ट स्पष्ट होते. मरण अवश्यंभावी असताना, शरीर सुटणार हे निश्चित असताना शरीरासाठी धर्म न सोडता धर्मासाठी विधिपूर्वक शरीर व कषाय सोडणे ही सल्लेखना आहे. मरणसमयी तरी नियमाने नाश पावणाऱ्या शरीराचे ममत्व व कषाय सोडणे हा सल्लेखनाचा प्राण आहे. जर शेवटी विद्यमान शरीर नष्टच होणार तर तेव्हा शरीराचे ममत्व सोडणे हाच सूझापणा आहे. जे नष्ट होणार असे शरीरादि व दुःखदायक कषायादि माझे म्हणून निष्कारण खोटव्या व्यामोहात अडकून आत्मनाश तरी का करावा ?

उलटपक्षी आत्मघातामध्ये कषायपूर्वक अवेळी शरीरघात करण्यात येतो. आत्मघातामध्ये कषायांची तीव्रता असते, तर समाधिमरणात कषाय घटविण्याची प्रक्रिया असते. मरणाशंसा हा सल्लेखनेचा अतिचार आहे यावरूनही हेच स्पष्ट होते. आत्मघात हा तर सल्लेखनेचा भंग आहे, अनाचारच आहे.

सल्लेखनेचे पाच मुख्य अतिचार

**जीवितमरणाशंसे भयमित्रस्मृतिनिदाननामानः ।
सल्लेखनातिचाराः पंच जिनेद्रैः समादिष्टाः ॥१२९॥**

अन्वयार्थ :- (जिनेद्रैः) जिनेंद्र भगवंतांनी (जीवितमरणाशंसे) जीविताशंसा, मरणाशंसा (भयमित्रस्मृतिनिदाननामानः) भीती, मित्रांचे स्मरण व निदान नामक असे (पञ्च) पाच (सल्लेखनातिचाराः) सल्लेखनेचे अतिचार (समादिष्टाः) सांगितले आहेत.

भावार्थ :- १२ ब्रताप्रमाणे सल्लेखना हे सुद्धा एक प्रकारचे उत्तम व्रतच आहे; म्हणून ब्रताप्रमाणे याचेही टाळण्यायोग्य मुख्यतः ५ दोष

आहेत - सल्लेखना धारण केल्यावरही कषायांना वश होऊन खालील
अतिचार संभवतात -

१. **जीविताशंसा** - मोहामुळे अधिक दिवस जगण्याची इच्छा
करणे.
२. **मरणाशंसा** - वेदना, दुःख वगैरेमुळे लवकर मरण्याची
इच्छा करणे.
३. **भय** - 'इहलोक व परलोकासंबंधी अनुचित भीती बाळगणे.
४. **मित्रस्मृति** - खेळगडी, आप्टेष्ट इत्यादिकांची वारंवार आठवण
होणे.
५. **निदान** - या व्रतामुळे पुढील भवांत विपुल वैभव, सुख,
भोगोपभोग, संपत्ती वगैरे मिळेल अशी आकांक्षा असणे.

सल्लेखना धारण करण्याचे फल

**निःश्रेयसमभ्युदयं निस्तीरं दुस्तरं सुखाम्बुनिधिम् ।
निष्पिबति पीतधर्मा सर्वैर्दुःखैरनालीढः ॥१३०॥**

अन्वयार्थ :- (पीतधर्म) ज्याने धर्माची मनःपूर्वक साधना केली
आहे असा अर्थात् अंती सल्लेखना धारण करणारा साधक श्रावक
(सर्वैःदुःखैःअनालीढः 'सन्') सर्व दुःखांनी रहित होऊन (निस्तीरं)
अपार-अनंत (सुखाम्बुनिधिं) सुखसमुद्र-स्वरूप (निःश्रेयसं) मोक्षाला व
(दुस्तरं) ज्याचा शेवट मिळणे फार कठीण आहे असा अर्थात अपार विपुल

१. आपणास, भूक, तहान, वेदना वगैरे परिषह सहन होतील की नाही
याविषयी भीती असणे हे 'इहलोकभय' होय. या सल्लेखनादि दुर्धर व्रताचे
पालन करूनही पुढील भवांत उत्तम फल मिळेल की नाही याविषयी
भीतियुक्त साशंक असणे यास 'परलोकभय' म्हणतात.

अशा (अभ्युदयं) 'इंद्रादिकांच्या' वैभवाला (निष्पिबति^१) अनुभवतो अर्थात् मिळवितो.

भावार्थ :— सल्लेखना धारण करणाऱ्या जीवास शाश्वत सुख देणाऱ्या मोक्षाची व अपेक्षा न करताही सहजच स्वर्गादि वैभवाची प्राप्ती होते.

निःश्रेयसाचे स्वरूप (निर्वाण म्हणजेच निःश्रेयस)

३४३१।
जन्मजरामयमरणैः शोकैर्दुःखैर्भयेश्च परिमुक्तम् ।
निर्वाणं शुद्धसुखं निःश्रेयसमिष्यते नित्यम् ॥१३१॥

अन्वयार्थ :— (जन्मजरामयमरणैः) जन्म, वृद्धावस्था, रोग व मरण यांनी (च) आणि (शोकैः दुःखैः भयैः) शोक, दुःख, भीती इत्यादिकांनी (परिमुक्तं) रहित, (नित्यं) शाश्वत, धूव (शुद्धसुखं) शुद्ध सुखस्वरूप असा (निर्वाणं) निर्वाणच (निःश्रेयसं) निःश्रेयस मोक्ष (इष्यते) म्हटला जातो.

भावार्थ :— जेथे जन्म, वृद्धपणा, रोग, मरण, शोक, दुःख, भय, इत्यादि कोणतेही विकार नसून, जेथे सदैव अविनाशी व आत्मोत्थ असे शुद्ध सुखच आहे त्याला 'निर्वाण, निःश्रेयस किंवा मोक्ष' म्हणतात.

मोक्षामधील जीव कसे असतात ?

३४३२।
विद्यादर्शनशक्तिस्वास्थ्यप्रल्हाद तृप्तिशुद्धियुजः ।
निरतिशया निरवधयो निःश्रेयसमावसन्ति सुखम् ॥१३२॥

अन्वयार्थ :— (विद्यादर्शनशक्तिस्वास्थ्यप्रल्हादतृप्तिशुद्धियुजः)

-
१. निस्+पा (पिव) ९ प.-पिणे, प्राप्त करणे. या धातूचे तृ. पु. ए. व.
 २. जन्म, जरा=म्हातारपण, आमय=म्हातारपण, मरण.
 ३. अनन्त सुख.

केवलज्ञान, केवलदर्शन, अनंतशक्ती, परम-स्वस्थता [उदासीनता] अनंत सुख, परम संतोष व उल्कृष्ट शुद्धी यांनी युक्त असे जीव (**निरतिशयाः**) अतिशयाने अर्थात् ज्ञानादि गुणांच्या हीनाधिकतेने रहित होत्साते (**निरवधयः**) [कालमयदिने रहित म्हणजे] अनंत कालपर्यंत (**निःश्रेयसं सुखं**) मोक्षामध्ये (**आवसन्ति**) अतीन्द्रिय आनंदाचे वेदन करीत करीत अतीन्द्रिय सुखरूपाने परिणत होऊन अनंतकाळ असेच राहतात.

भावार्थ :- सिद्धजीव अनंतज्ञान, अनंतदर्शन, अनंतवीर्य, परम उदासीनता, अनंतसुख, सर्व विषयासंबंधी परिपूर्ण अनिच्छा, सर्व प्रकारे शुद्धता अर्थात् द्रव्य व भाव कर्मरूपी मलापासून रहितपणा इत्यादि अनंत उत्तम गुणांनी युक्त असतात; व त्यांच्या गुणांमध्ये कोणत्याही प्रकारची न्यूनाधिकता न होता अनंत कालपर्यंत ते मोक्षसुखाचा अनुभव घेत असतात.

मुक्त जीवांमध्ये विकृती होत नाही हे सांगतात -

**काले कल्पशतेऽपि च गते शिवानां न विक्रिया लक्ष्या ।
उत्पातोऽपि यदि स्यात्विलोकसम्भ्रांतिकरणपदुः ॥१३३॥**

अन्वयार्थ :- (यदि) जरी (**त्रैलोकसम्भ्रांतिकरणपदुः**) तिन्ही लोकांस हालवून सोडण्यास समर्थ असा (**उत्पातः अपि**) उत्पात देखील (**स्यात्**) झाला, (च) तसेच (**कल्पशते काले गते अपि**) शेकडो कल्पकाल गेले तरी (**शिवानां**) मुक्त-सिद्ध जीवांच्या ‘स्वरूपात’ (**विक्रिया**) विकृती (**न लक्ष्या**) मुळीच होत नाही.

भावार्थ :- शेकडो कल्पकाल जरी लोटले अथवा त्रैलोक्यात सर्वत्र उलटापालट करून टाकणारा किंवा भ्रांती उत्पन्न करणारा उत्पात किंवा भूकंप जरी झाला तरी मुक्त जीवांमध्ये यक्किंचित देखील विकृति होत नाही.

सिद्ध भगवान् काय करतात ?

निःश्रेयसमाधिपन्नास्त्रैलोक्यशिखामणिश्रियं दधते ।

निष्कट्टिकालिकाच्छविचारभासुरात्मानः ॥१३४॥

अन्वयार्थ :- (निष्कट्टिकालिकाच्छविचारभासुरात्मानः^१)

किट्टिमा व कालिमा या मलांनी रहित अशा शुद्ध सुवर्णप्रिमाणे प्रकाशमान निर्मल रूपाने शोभायमान असे (निःश्रेयसं अधिपन्नः) मोक्षाला प्राप्त झालेले ‘जीव’ (त्रैलोक्यशिखामणिश्रियं) तिन्ही लोकांच्या शिरोमणिरूप शोभेला (दधते) धारण करतात.

भावार्थ :- सुवर्णपाषाणातील किट्टिमा मल आणि कालिमा नाहीसा झाला असता सोने जसे अनंत दैदीष्यमान व तेजस्वी दिसते, त्याप्रिमाणे मोक्षवासी जीव कर्म-मलाने व विकारदोषांनी रहित असल्यामुळे अत्यंत निर्मलपणाने आपल्या ज्ञानदर्शनरूप तेजाने प्रकाशमान म्हणून तेजःपुञ्ज भासतात. तसेच लोकाकाशाच्या अग्रभागी स्वस्वरूपामध्ये सदासर्वदा लीन असणारे ते जीव चूडामणिप्रिमाणे अर्थात् डोक्यावरील मण्याप्रिमाणे तीनही लोकांमध्ये शुद्धस्वरूपाने शोभायमान होतात.

सल्लेखनेचे व सद्धर्माचे फल

पूजार्थाङ्गैश्वर्यैर्बलपरिजनकामभोगभूयिष्टैः ।

अतिशयितभुवनमद्भुतमभ्युदयं फलति सद्धर्मः ॥१३५॥

अन्वयार्थ :- (सद्धर्मः) ‘उल्कृष्ट सल्लेखनारूप’ समीचीन धर्म (पूजार्थाङ्गैश्वर्यैः) हा पूजा, धन, ऐश्वर्य यांनी व (बलपरिजनकाम-भोगभूयिष्टैः) सामर्थ्य, नोकरचाकर, कामभोग याच्या विपुलतेने परिपूर्ण

१. निष्-रहित, किट्टि-किट्टिमा (कीट), कालिका-कालिमा, छवि-क्रांति, चारीकर-सुवर्ण, भासुर-प्रकाशमान, आत्मन्-जीव. (प्र. व. व.)

(अतिशयतिभुवनं) त्रैलोक्यामध्ये उल्कृष्ट सातिशय (अद्भुतं) आश्वर्यकारक अशा (अभ्युदयं) वैभवाला (फलति) प्राप्त करून देतो.

भावार्थ :- मरणसमयी उल्कृष्टपणे निर्दोष सल्लेखना साधणाऱ्या जीवांना क्रमाक्रमाने मोक्ष तर मिळतोच; परंतु त्या अगोदर संसारातील सर्वोत्तम अतएव अचिंत्य व अद्भुत असे इंद्र, चक्रवर्ती इत्यादिकांचे उल्कृष्ट वैभव देखील सहजासहजी इच्छा न करताही नियमाने प्राप्त होते.

याप्रमाणे सल्लेखनेचे निरूपण करणारा सहावा अध्याय संपला.

या अध्यायाचा सारांश निवंधरूपाने पुढे परिशिष्टात दिलेला आहे.

अध्याय ७ वा

श्रावकांच्या अकरा प्रतिमा

**श्रावकपदानि देवैरेकादश देशितानि येषु खलु ।
स्वगुणाः पूर्वगुणैः सह संतिष्ठन्ते क्रमविवृद्धाः ॥१३६॥**

अन्वयार्थ :- (देवैः) भगवान् अर्हत देवांनी (श्रावकपदानि) श्रावकांची स्थाने [प्रतिमा] (एकादश) अकरा (देशितानि) सांगितली आहेत. (येषु खलु) ज्यामध्ये खरोखर (स्वगुणाः) आपल्या ‘स्वीकृत प्रतिमेतील’ गुण (पूर्वगुणैः सह) पूर्वीच्या ‘प्रतिमांमधील’ गुणांबरोबर आचारासह (क्रमविवृद्धाः) क्रमाक्रमाने वृद्धिंगत (संतिष्ठन्ते) असतात.

भावार्थ :- श्रावकांच्या देशसंयमाची प्रामुख्याने अकरा स्थाने सांगितली आहेत. त्यांनाच श्रावकांच्या अकरा प्रतिमा म्हणतात. या योगे क्रोधादि कषाय व हिंसादि पापे क्रमाक्रमाने कमी होऊन आत्मपरिणाम अधिकाधिक विशुद्ध व निर्मल होत जातात. अतः पुढील प्रतिमा ग्रहण करताना मागील सर्व प्रतिमांतील गुण व आचार नियमाने असलेच पाहिजेत. त्याशिवाय पुढील प्रतिमांचे ग्रहण होत नाही. या अकरा प्रतिमांची नावे व लक्षणे पुढे क्रमाने सांगतात.

पहिल्या दर्शन-प्रतिमेचे स्वरूप

**सम्यगदर्शनशुद्धः संसारशरीरभोगनिर्विणः ।
पञ्चगुरुचरणशरणो दाशनिकस्तत्त्वपथगृह्यः ॥१३७॥**

अन्वयार्थ :- (सम्यगदर्शनशुद्धः) जो सम्यगदर्शनाने शुद्ध आहे. जो निरतिचार सम्यगदर्शन पाळतो (संसारशरीरभोगनिर्विणः) संसार, शरीर,

भोग यापासून विरक्त आहे. (**पंचगुरुचरणशरणः**) ‘अर्हतादि’ पंचरमेष्ठींचे चरणच मात्र ज्याला शरण आहेत व. (**तत्त्वपथगृह्यः**) तत्त्वांना - यथार्थ ग्रहण करणारा तत्त्वांचा ब्रताचा मार्ग म्हणजेच उपाय, मद्यविवरिति वर्गेरे आठ मूलगुण, त्याचा ज्याला पक्ष आहे तो (**दार्शनिकः**) दार्शनिक अर्थात् दर्शन प्रतिमाधारी श्रावक होय.

भावार्थ :- जो सम्यग्दर्शनाचे निरतिचार पालन करतो; संसार, शरीर व पंचेंद्रियांचे विषय यांच्यापासून विरक्त असतो; या लोकात पंचपरमेष्ठी हेच शरण जाण्यास योग्य आहेत, अशी ज्यांची गाढ श्रद्धा असते व जो अष्टमुलगुणांना निर्दोष धारण करतो, जो आत्मतत्त्वाच्या मार्गामध्ये सुस्थित आहे तो दर्शन प्रतिमाधारी श्रावक होय.

दुसऱ्या ब्रत-प्रतिमेचे स्वरूप

**निरतिक्रमणमणुव्रतपञ्चकमपि शीलसप्तकं चाऽपि ।
धारयते निःशल्यो योऽसौ ब्रतिनां मतो ब्रतिकः ॥१३८॥**

अन्वयार्थ :- (य:) जो (**निःशल्यःसन्**) तीन शल्यांनी^१ रहित होऊन (**निरतिक्रमणं**) अतिचारांनी रहित (**अणुव्रतपञ्चकं अपि**) पाचही अणुव्रतांना (**च**) आणि (**शीलसप्तकं अपि^२**) सात शीलांना देखील (**धारयते**) धारण करतो, तो (**असौ**) हा (**ब्रतिनां**) ‘गणधरादी’ ब्रती लोकांना (**ब्रतिकः**) ब्रत-प्रतिमाधारी (**मतः**) म्हणून मान्य आहे.

भावार्थ :- सम्यग्दृष्टी प्रथम प्रतिमाधारी श्रावक माया, मिथ्यात्व व निदान या तीन शल्यांनी रहित होऊन जेव्हा ५ अणुव्रते, ३ गुणब्रते व ४ शिक्षाब्रते अशा^३ २ ब्रतांचे निरतिचार पालन करतो तेव्हा तो ‘ब्रत प्रतिमाधारी’ श्रावक समजावा.

१. माया, मिथ्यात्व, निदान ही शल्ये आहेत.

२. तीन गुणब्रते व चार शिक्षाब्रते यांना ‘सप्तशील’ म्हणतात.

तिसन्या सामायिक प्रतिमेचे स्वरूप

**चतुरावर्तन्त्रितयश्चतुःप्रणामः स्थितो यथाजातः ।
सामायिको द्विनिषद्यस्त्रियोगशुद्धस्त्रिसन्ध्यमभिवन्दी ॥१३१॥**

अन्वयार्थ :-- चारही दिशांना मिळून (**चतुः**^१) चार वेळ (**आवर्तन्त्रितयः**) तीन तीन आवर्त करणारा व (**चतुःप्रणामः**) चार वेळ नमस्कार करणारा, (**स्थितः**) 'कायोत्सर्गाने' उभा असलेला (**यथाजातः**) जन्मतः जसा होता तसा अर्थात् बाह्याभ्यंतर परिग्रहाविषयी आकुलतेने रहित, (**द्विनिषद्यः**) दोन वेळ 'प्रारंभ आणि शेवटी' बसून प्रणाम करणारा (**त्रियोगशुद्धः**) तीनही योगाने शुद्ध असलेला आणि (**त्रिसन्ध्यः**) तीन वेळ - सकाळी, दुपारी व संध्याकाळी (**अभिवन्दी**) वंदना-सामायिक करणारा (**सामायिकः**) सामायिक प्रतिमाधारी होय.

भावार्थ :- पूर्वी द्वितीय प्रतिमेमध्ये जे सामायिक व्रत रूपाने सांगितले आहे, तेच आता निरतिचार प्रतिमारूपाने ग्रहण करून नियमाने तीन वेळ सामायिक करणे यास 'सामायिक प्रतिमा' म्हणतात. याचा विधी पुढीलप्रमाणे आहे :- सामायिकाचे अगोदर कायोत्सर्ग करताना क्रमाने पूर्व, दक्षिण, पश्चिम, उत्तर या चारही दिशांना तीन तीन आवर्त (जोडलेले हात हाताभोवतीच ओवाळणे) व एक एक नमस्कार करावा. याप्रमाणे १२ वेळ आवर्त व ४ वेळ नमस्कार करून सामायिक करण्यासाठी पूर्व किंवा उत्तर दिशेला मुख करून खड्गासनाने उभे राहावे किंवा पद्मासन घालून बसावे. सामायिकाचे प्रारंभी व अंती भगवंतास भावपूर्वक नमस्कार करावा. सामायिकाचे वेळी बाह्याभ्यंतर सर्व परिग्रहासंबंधी इच्छा किंवा आकुलता सर्वथा सोडून देऊन व सर्व सावद्ययोगांचा पूर्णपणे त्याग करून मन-वचन-काय या तीन योगाची शुद्धता करावी आणि नियोजित वेळेपर्यंत साम्यभाव धारण करून आत्म-स्वरूपाचे चिंतवन करावे. ह्यावेळी कोणताही

१. चतुर-चार या शब्दाचे 'चतुः' गणनाबोधक क्रियाविशेषण अव्यय होते.

उपसर्ग किंवा त्रास झाला तरी देखील न डगमगता त्यायोगे होणारे दुःख शांत चित्ताने व धैर्याने सहन करून आपले परिणाम धर्मध्यानातच स्थिर ठेवावेत. याप्रमाणे विधिपूर्वक दररोज ३ वेळा निरतिचारपणे सामायिक करणारा श्रावक 'सामायिक प्रतिमाधारी' म्हटला जातो.

चवथ्या प्रोषध-प्रतिमेचे स्वरूप

**पर्वदिनेषु चतुर्षिपि मासे मासे स्वशक्तिमानिगुह्य ।
प्रोषधनियमविधायी प्रणिथिपरः प्रोषधानशनः ॥१४०॥**

अन्वयार्थ :- (मासे मासे) प्रत्येक महिन्यामध्ये (चतुर्षु अणि पर्वदिनेषु) चारही पर्वाचे दिवशी (स्वशक्ति) आपल्या शक्तीला (अनिगुह्य) न लपविता (प्रणिथि-परः 'सन्') शुभ ध्यानामध्ये लीन होऊन (प्रोषधनियमविधायी) नियमपूर्वक प्रोषधोपवास करणारा (प्रोषधानशनः) प्रोषधोपवास प्रतिमाधारी समजावा.

भावार्थ :- पूर्वी द्वितीय प्रतिमेमध्ये ब्रतरूपाने ग्रहण केलेले प्रोषधोपवास आता प्रतिमारूपाने स्वीकारून प्रत्येक महिन्यातील २ अष्टमी व २ चतुर्दशी या चार पर्व दिवशी स्वशक्त्यनुसार प्रोषधपूर्वक अन्नपाण्याचा नियम किंवा त्याग करणे, आणि एकाग्रतेने स्वाध्याय व धर्मध्यानात लीन होणे यास 'प्रोषधोपवास' नामक चौथी प्रतिमा म्हणतात.

पाचव्या सचित्तत्याग-प्रतिमेचे स्वरूप

**मूलफलशाकशाखाकरीरकन्दप्रसूनबीजानि ।
नामानि योऽन्ति सोऽयं सचित्तविरतो दयामूर्तिः ॥१४१॥**

अन्वयार्थ :- (यः) जो (दयामूर्तिः) दयाळू श्रावक (आमानि) कधी (मूल-फल-शाक-शाखा-करीर-कन्द-प्रसून-बीजानि) मुळा, फळे,

भाजी, फांद्या, उसाच्या गाठी, कंदमुळे, फुले व बीज (**न अति**) खात नाही (**सः अयं** तो हा (**सचित्तविरतः**) सचित्तविरत प्रतिमाधारी होय.

भावार्थ :— जो दयालू व पापभीरु श्रावक, बादर एकेंद्रियादी जीवांची देखील हिंसा टाळण्यासाठी सचित्त अर्थात् जीवसहित असलेली हिरवी किंवा कच्ची भाजी, फळे वगैरे, कंदमुळे आदी पदार्थ कदापि खात नाही तो ‘सचित्तविरतप्रतिमाधारी’ जाणावा.

सहाव्या रात्री भोजनत्याग-प्रतिमेचे स्वरूप

अन्नं पानं खाद्यं लेह्यं नाश्राति यो विभावर्याम् ।
स च रात्रिभुक्तिविरतः सत्त्वेष्वनुकम्पमानमनाः ॥१४२॥

अन्वयार्थ :— (**सत्त्वेष्वनुकम्पमानमनाः**) प्राणिमात्रांच्या विषयी ज्याचे मन अनुकंपनेने भरलेले आहे असा (**यः**) जो ‘श्रावक’ (**विभावर्या**) रात्रौ (**अन्नं पानं खाद्यं च लेह्यं**) अन्न, पेय, खाद्य व लेह्य अशा चार प्रकारच्या आहाराचे (**न अश्राति**) सेवन करत नाही (**सः**) तो (**रात्रिभुक्तिविरतः**) रात्रिभोजनत्याग प्रतिमाधारी, श्रावक समजावा.

भावार्थ :— पूर्वीच्या पाच प्रतिमांचे उल्कृष्टपणे पालन करणारा श्रावक जेव्हा रात्री म्हणजे सूर्यास्तापूर्वी २ घटकांपासून सूर्योदयानंतर दोन घटकांपर्यंत आहारपाण्याचा पूर्णपणे त्याग करतो तेव्हा त्यास ‘रात्रिभोजनविरत’ नामक षष्ठ प्रतिमाधारी म्हणतात.

सातव्या ब्रह्मचर्य-प्रतिमेचे स्वरूप

मलबीजं मलयोनिं गलन्मलं पूतिगन्धि दीभत्सम् ।
पश्यन्नङ्गमनंगाद्विरमति यो ब्रह्मचारी सः ॥१४३॥

अन्वयार्थ :— (**अङ्गं**) शरीर हे (**मलबीजं**) मलापासून [शुक्र

शोषितापासून] उत्पन्न झालेले आहे (**मलयोनि**) मलोत्पत्तीचे कारण आहे (**गलन्मलं**) ज्यापासून मल सतत वाहतो आहे, (**पूतिगच्छि**) दुर्गाधियुक्त (**बीभत्सं**) व किळसवाणे, घाणेरडे आहे. असे (**पश्यन्**) जाणणारा व पाहणारा (**यः**) जो 'श्रावक' (**अनङ्गात्**) कामभोगपासून (**विरमति**) विरक्त होतो (**सः**) तो (**ब्रह्मचारी**) **सप्तम ब्रह्मचर्य प्रतिमाधारी** होय.

भावार्थ :— हे शरीर पित्याचे वीर्य, मातेचे रक्त इत्यादी अशुचि मलापासून उत्पन्न झाले असल्यामुळे ते सर्व 'मलबीज' आहे. तसेच ते अपवित्र मलोत्पत्तीचे जन्मस्थान असल्यामुळे 'मलयोनीही' आहे; शिवाय या शरीरातील मल, मूत्र, घाम इत्यादी अनेक प्रकारचा मल ९ ढारांनी सारखा वाहत असल्यामुळे ते अत्यंत दुर्गाधी व किळसवाणे आहे असे समजून जो षष्ठ प्रतिमाधारी श्रावक कामसेवनापासून परिपूर्ण विरक्त होतो अर्थात् परस्त्रीप्रमाणे स्वस्त्रीशी सुद्धा भोगसंबंध मुळीच ठेवत नाही, एवढेच नक्हे तर धर्मध्यान, स्वस्वरूपचिंतन, योग्य आहार-विहार इत्यादी नाना उपायांनी जो आपली कामवासनाही जागृत होऊ देत नाही त्यास '**ब्रह्मचर्य**' नामक **सप्तम प्रतिमाधारी** श्रावक म्हणतात.

आठव्या आरंभत्याग-प्रतिमेचे स्वरूप

सेवाकृषिवाणिज्यप्रमुखादारंभतो व्युपारमति ।

प्राणातिपातहेतोर्योऽसावारंभविनिवृत्तः ॥१४४॥

अन्वयार्थ :— (**यः**) जो 'श्रावक' (**प्राणातिपातहेतोः**) जीवहिंसेला कारणीभूत अशा (**सेवाकृषिवाणिज्यप्रमुखात् आरंभतः**) नोकरी, शेती, व्यापार इत्यादी प्रमुख आरंभापासून (**व्युपारमति**) विरक्त होतो, तो (**असौ**) हा (**आरंभविनिवृत्तः**) **अष्टम आरंभत्याग प्रतिमाधारी** श्रावक होय.

भावार्थ :— ज्या योगे लहान-मोठ्या अनेक जीवांची हिंसा होते किंवा त्यांना त्रास होतो अशा शेती, व्यापार, नोकरी, शिल्पवृत्ती इत्यादी सर्व प्रकारच्या आरंभाचा पूर्णपणे त्याग करणे यास '**आरंभत्यागप्रतिमा**'

म्हणतात. ही प्रतिमा धारण करणारे श्रावक दान, पूजा, अभिषेक इत्यादी पापनाशक शुभ क्रिया करू शकतात.

नवव्या परिग्रहत्याग-प्रतिमेचे स्वरूप

**बाह्येषु दशसु॑ वस्तुषु ममत्वमुत्सृज्य निर्ममत्वरतः ।
स्वस्थः संतोषपरः परिचित्परिग्रहाद्विरतः ॥१४५॥**

अन्वयार्थ :- (बाह्येषु दशसु वस्तुषु) दहा प्रकारच्या बाह्य परिग्रहामध्ये (ममत्वं) मोहबुद्धी-आत्मबुद्धी-(उत्सृज्य) सोडून देऊन (निर्ममत्वरतः) निर्ममत्वामध्ये लीन असतो असा श्रावक (स्वस्थः) मायादिकांनी रहित-निर्मोही आत्मध्यानी व (संतोषपरः) सदा संतुष्ट अर्थात् परिग्रहाविषयी निरीच असणारा (परिचित्परिग्रहात्) अभ्यंतर परिग्रहापासून (विरतः) विरक्त आहे अर्थात् परिग्रहत्याग प्रतिमाधारी होय.

भावार्थ :- आवश्यक असे साधे व अल्प कपडे भांडी वगैरे सोडून बाकी सर्व धनधान्यादि दहा प्रकारच्या परिग्रहांचा त्याग करून जो श्रावक निर्ममत्व बुद्धीने व मिथ्यात्व व निदान शल्यांनी रहित होऊन आत्म-चिंतनामध्ये मग्न असतो आणि ज्यांचे ठिकाणी पूर्णतया संतोषवृत्ती बाणली आहे; तो आंतर (अभ्यंतर) व बाह्य परिग्रहापासून विरक्त होतो. कारण रागद्वेषममत्व आदि अंतरंगपरिग्रहाचा तर प्रथमतःच त्याग होतो. तो कषायादि विभावभाव व संयोगजन्य भाव असल्यामुळे तो त्यांना

१. क्षेत्रं वास्तुं धनं धान्यं द्वीपदं च चतुष्पदम् ।

शयनासनं च यानं कुप्यं भाण्डमिति दश ॥

२. शेतजमीन २. घर ३. धन ४. धान्य ५. नातलग नौकर-चाकर ६. गाय-मैस वगैरे गोधन ७. पलंग, आसन ८. पालखी वगैरे ९. रेशमी सुती कपडे वगैरे १०. भांडीकुंडी असा दहा प्रकारचा बाह्य परिग्रह आहे.

२. परिचित्परिग्रहात् - परि = बाह्य व चित्त=अभ्यंतर परिग्रहापासून.

परभाव मानतो. त्यामुळे त्या बाह्य परिग्रहाची पण इच्छा उरलेली नसते.

दहाव्या अनुमतित्याग प्रतिमेचे स्वरूप

अनुमतिरारंभे वा परिग्रहे वैहिकेषु कर्मसु वा ।

नास्ति खलु यस्य समधीरनुमतिविरतः स मंतव्यः ॥१४६॥

अन्वयार्थ :- (आरंभे वा परिग्रहे वा ऐहिकेषु कर्मसु) आरंभ; परिग्रह अथवा 'विवाहादि' ऐहिक कार्यासंबंधी (खलु) निश्चये करून (यस्य) ज्याची (अनुमतिः नास्ति) अनुमती असत नाही, (सः) तो (समधीः) सम्यद्दृष्टि 'श्रावक' (अनुमतिविरत) अनुमतिविरत-प्रतिमाधारी (मंतव्यः) जाणावा.

भावार्थ :- शेती, व्यापार आदि आरंभासंबंधी तसेच कपडा, धन-धान्य आदि परिग्रहाबाबत तसेच विवाह वगैरे ऐहिक कार्यामध्ये हा दशम प्रतिमाधारी श्रावक आपली अनुमती देत नाही, त्यामध्ये होणाऱ्या नफा नुकसानीबद्दल हर्षविवाद न बाळगता सदा सर्वदा माध्यस्थभावना ठेवतो त्यास 'अनुमतिविरत' म्हणतात. आरंभ आणि परिग्रहाचा त्याग तर ८-९ व्या प्रतिमेतच करावा लागतो. आता तो त्यामध्ये अनुमतीही देत नाही.

अकराव्या उद्दिष्टविरत प्रतिमेचे स्वरूप

गृहतो मुनिवनमित्वा गुरुपकण्ठे ब्रतानि परिगृह्य ।

भैक्ष्याशनस्तपस्यञ्चुत्कृष्टचेलखण्डधरः ॥१४७॥

अन्वयार्थ :- (गृहतः) घरापासून (मुनिवनं) मुनीच्या आश्रमाला (इत्वा) जाऊन व (गुरुपकण्ठे) गुरुजवळ (ब्रतानि परिगृह्य) ब्रते ग्रहण करून (तपस्यन्) तप करणारा व (भैक्ष्याशनः) भिक्षावृत्तीने आहार करणारा व (चेलखण्डधरः) वस्त्राचा तुकडा अर्थात् अपुरे वस्त्र लंगोट आणि चादर किंवा फक्त लंगोट परिधान करणारा असा श्रावक (उत्कृष्टः)

उत्कृष्ट अर्थात् अंतिम एकादश प्रतिमाधारी श्रावक होय.

भावार्थ :- जे श्रावक सर्वथा गृहत्याग करून वनामध्ये मुनीजवळ राहून स्वशक्त्यनुसार तपश्चरण करतात आणि दीनतापूर्वक कशाचीही याचना न करता केवळ धर्मसाधनेकरिता देह रक्षण व्हावे म्हणून विधिपूर्वक आहार देणाऱ्या श्रावकांच्या कडून भिक्षावृत्तीने आहार ग्रहण करतात; त्यांना ‘उद्दिष्टविरत’ नामक एकादशप्रतिमाधारी म्हणतात. याचे दोन भेद आहेत - १. क्षुल्क आणि २. ऐल्क, क्षुल्क अपुरे वस्त्र, चादर वगैरे परिधान करतो व खाली बसून पात्रांमध्ये आहार करू शकतो. परंतु ऐल्कास मात्र फक्त भगवी कौपीनच (लंगोटी) परिधान करावी लागते आणि उभे राहून स्वतःच्या हातातच आहार घ्यावा लागतो. याशिवाय दोन्ही उत्कृष्ट श्रावकाचे विशेष वर्णन अन्यत्र पाहावे.

श्रेष्ठ ज्ञाता कोणास म्हणावे

**पापमरातिर्धर्मो बंधुर्जीवस्य चेति निश्चिन्वन् ।
समयं यदि जानीते श्रेयो ज्ञाता ध्रुवं भवति ॥१४८॥**

अन्वयार्थ :- (पापं) पाप (जीवस्य) जीवाचा (अरातिः) शत्रु आहे (च) आणि (धर्मः) धर्म हा (बंधुः) बंधु-मित्र आहे (इति) (निश्चिन्वन्) याप्रमाणे निश्चय करणारा (यदि समयं जानीते) जर आगमाला जाणतो, आत्म्याला अनुभवतो तर तो (ध्रुवं) निश्चयाने (श्रेयः) उत्कृष्ट (ज्ञाता) ज्ञाता-विदान् (भवति) होतो.

भावार्थ :- जैनागमातील रहस्य उत्तम प्रकारे समजल्यामुळे ज्याला स्व-पर विवेकरूप भेदज्ञान झाले आहे; आणि त्यामुळे जो रागद्वेषादि कषाय व कर्मरूपी शत्रूनाच अत्यंत अपकारक व दुःखदायक जाणून त्यांचा समूल उच्छेद करतो आणि रलत्रयात्मक धर्मरूपी बंधूला उपकारक अतएव श्रेयस्कर जाणून केवळ त्याचीच उपासना करतो तोच श्रेष्ठ ज्ञाता

अर्थात् विद्वान् होय.

या ग्रंथानुसार आचरण करणाऱ्यास कोणते फळ मिळते ?

**येन स्वयं वीतकलडूकविद्याहृष्टिक्रियारत्नकरण्डभावम् ।
नीतस्तमायाति पतीच्छयेव सर्वार्थसिद्धिस्त्रिषु विष्टपेषु ॥१४९॥**

अन्वयार्थ :- (येन) ज्याने (स्वयं) ‘स्वतःचा’ आत्मा (१ वीतकलडूक-विद्या-हृष्टि-क्रिया-रत्नकरण्डभावं) निर्दोष सम्यग्ज्ञान, दर्शन व चारित्ररूपी रलांच्या करण्डपणाला अर्थात् पिण्ड पुञ्चरूप अवस्थेला (नीतः) नेला, पोहोचविला (तं) त्याला (त्रिषु विष्टपेषु) तीनही जगातील (सर्वार्थसिद्धिः) सर्व अर्थाची सिद्धी (निष्पत्तिरूप ‘लक्ष्मी’ (पतीच्छया इव) ‘योग्य’ पतीच्या रूपाने जणु काय (आयाति) वरते अर्थात् त्यास सर्वच इष्टसिद्धी होते.

भावार्थ :- निर्दोष सम्यग्दर्शनादि रलत्रयाने परिपूर्ण असणारे पुरुषच धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष या चार पुरुषार्थाची पूर्णपणे सिद्धी करून घेतात. याच भावार्थास उद्देशून आचार्य अलंकारिक भाषेतून सांगतात की सर्वार्थसिद्धी अर्थात् मुक्तिरूपी लक्ष्मी आपल्या स्वयंवराचे वेळी जणू काय रलत्रयसंपन्न पुरुषच माझा पती होण्यास योग्य आहे या भावनेने त्याच्याच गळ्यात वरमाला टाकते. अर्थात् रलत्रयसंपन्न श्रेष्ठ लोकच या संसारातून मुक्त होऊ शकतात.

१. वीत-रहित; कलंक अतीचार-दोष; विज्ञा-ज्ञान; हृष्टि-दर्शन; क्रिया-चारित्र;
रलकरण्डभाव रलांच्या करण्डरूप (समूहरूप) अवस्थेला.

अंतिम मंगल

**सुखयतु सुखभूमिः कामिनं कामिनीव ।
सुतमिव जननी मां शुद्धशीला भुनकु ।
कुलमिव गुणभूषा कन्यका सम्पुनीतात् ।
जिनपतिपदपद्मप्रेक्षिणी हृष्टिलक्ष्मीः ॥१५०॥**

अन्वयार्थ :- (जिनपतिपदपद्मप्रेक्षिणी हृष्टिलक्ष्मी) जिनेंद्र भगवंताच्या चरण कमलास पाहणारी सम्यग्दर्शनरूपी लक्ष्मी (१) (कामिनं सुखभूमिः कामिनी इव मां सुखयतु) कामी पुरुषास सुखनिधान अशा कामिनीप्रमाणे मला सुखी करो ! (२) (सुतं शुद्धशीला जनती इव) पुत्राचे रक्षण करणाऱ्या शीलवान् सदाचारी मातेप्रमाणे (मां भुनकु) माझे रक्षण करो ! (३) आणि (कुलं गुणभूषा कन्यका इव) कुलास ‘पवित्र करणाऱ्या’ गुणांनी अलंकृत अशा कन्येप्रमाणे (मां संपुनीतात्) मला पवित्र करो.

भावार्थ :- येथे सम्यग्हृष्टीवर लक्ष्मीचे रूपक आहे. लक्ष्मी कमलवाहिनी असल्यामुळे सदैव कमलास पाहत असते. ही सम्यग्हृष्टी लक्ष्मी जिनेंद्राच्या चरण कमलास सदैव पाहणारी आहे. तेथे सदोदित रमणारी आहे. ज्याप्रमाणे पतीला रमविणारी कामिनी कामी पतीला सुखी करते तद्वत् ही लक्ष्मी मला साधकाला सुखवो ! ज्याप्रमाणे सुशील सदाचरणी माता कुशील, दुराचारी पुत्राचे रक्षण करते तद्वत् ही हृष्टिलक्ष्मी सप्त शीलांनी संपन्न (तीन गुणव्रते व चार शिक्षाव्रते हे सप्तशील आहेत) होत्साती साधक अशा माझे रक्षण करो ! ज्याप्रमाणे गुणालंकृत कन्यका उभय कुलास पावन करते तद्वत् निःशंकितादि आठ गुणयुक्त ही हृष्टिकन्यका मला पवित्र करो !

याप्रमाणे श्रावकाच्या अकरा प्रतिमांचे निरुपण करणारा सातवा अध्याय समाप्त झाला.

सम्यगदर्शन

न सम्यक्त्वसमं किंचित्त्रैकाल्ये त्रिजगत्पति ।

श्रेयोऽश्रेयश्च मिथ्यात्वसमं नान्यत्तनूभृताम् ॥

धर्माचे स्वरूप सांगताना आचार्यांनी सम्यगदर्शन-सम्यगज्ञान-सम्यक्कारित्र या तिहींच्या एकतेला धर्म असे म्हटले आहे. असा धर्मच या संसारसमुद्रांमधून जीवांना तारून मोक्ष प्राप्त करून देतो. या तिहीला ‘रलत्रय’ ही संज्ञा असून त्यापैकी ‘सम्यगदर्शनाचे’ महत्त्व विशेष आहे.

वृक्षाला जसे मूळ किंवा घराला जसा पाया त्याचप्रमाणे सम्यगदर्शन हे धर्माचे मूळ किंवा धर्म-मंदिराचा पाया आहे असे म्हटल्यास हरकत नाही. सम्यगदर्शनाशिवाय असणारे ज्ञान व चारित्र व्यर्थ होय. तेथे सम्यगज्ञान व चारित्राची उत्पत्तीच नाही. या बाबतीत आचार्यांनी म्हटले आहे की -

विद्यावृत्तस्य सम्भूतिस्थितिवृद्धिफलोदयाः ।

न सन्त्यसति सम्यक्त्वे बीजाभावे तरोरिव ॥

सम्यगदर्शनाच्या अंगोपांगांचा विचार करण्यापूर्वी त्याच्या मूळ स्वरूपाकडे पाहू. खरा देव, खरे आगम (शास्त्र) व खरा गुरु यावर तीन मूढतेने रहित, आठ अंगाने सहित व आठ मदाने रहित अशी दृढ श्रद्धा ठेवणे यास सम्यगदर्शन म्हटले आहे. सम्यगदर्शन यामध्ये दोन शब्द असून ‘सम्यक्’ याचा अर्थ ‘समीचीन’ ‘खरा’ असा होतो आणि ‘दर्शन’ शब्दाचा अर्थ ‘श्रद्धा’ असा आहे.

खरा देव वीतरगग, सर्वज्ञ आणि हितोपदेशी या तीन गुणांनी युक्त असतो. जन्म, मरण, म्हातारपण इ. अठरा दोष त्यांचे ठिकाणी नसतात. विश्वातील संपूर्ण पदार्थांचा तो ज्ञाता असतो; म्हणजेच केवलज्ञानी असतो. उपदेश करतेवेळी त्यांच्या ठिकाणी कोणताही स्वार्थ लवमात्रही असत

नाही. खरे शास्त्र अशाच वीतरागप्रणीत तत्त्वांचे प्रतिपादक असते. युक्तिपूर्ण आणि यथार्थ तत्त्वांचे प्रतिपादक असल्यामुळे त्याचे कोणीही खंडन करू शकत नाही. खरा गुरु हा पंचेद्वियांच्या विषयापासून दूर असतो. सांसारिक सुखाची इच्छा तिळमात्राही नसल्यामुळे व्यापारधंदा किंवा पैसाटकका यापासून सदैव अलिप्त राहतो. सदासर्वदा ज्ञानध्यानामध्ये मनःपूर्वक लवलीन राहतो. अशा देवगुरुशास्त्रांवरील यथार्थ श्रद्धानास सम्यग्दर्शन असे म्हटले आहे.

हे सम्यग्दर्शन कसे असावे या संबंधी खुलासा करताना आचार्यानी ‘त्रिमूढापोढं, अष्टांग, अस्मयं’ अशी तीन विशेषणे दिली आहेत ती तिन्ही सारखी महत्त्वाची आहेत. ते कसे हे आपण क्रमशः पाहू-त्रिमूढापोढं = तीन मूढतांनी (देवमूढता, लोकमूढता व पाखण्डी मूढतांनी) रहित. वराच्या इच्छेने रागद्वेषयुक्त देवतेची पूजा करणे, मूर्ख लोकांच्या चालीरीती उदा. पर्वतावरून उडी घेणे, तसेच लुच्ये, ठग, लफंगे आणि परिग्रही अशा साधूना खरा साधू असे म्हणणे. ह्या सर्व गोष्टी सम्यग्दृष्टी जीवाने जशा सोडून द्यावयास पाहिजेत, तसेच आठ अंगांची पालनाही मनोभावाने करावयास पाहिजे. १. निःशंकित, २. निःकांक्षित, ३. निर्विचिकित्सा, ४. अमूढृष्टी, ५. उपगूहन, ६. वात्सल्य, ७. स्थितीकरण आणि ८. प्रभावना अशी ही आठ अंगे होत. शरीराला हात, पाय, मस्तक वगैरे आठ अंगे जशी आवश्यक आहेत त्याचप्रमाणे वरील आठही अंगांची पालना झाली तर सम्यग्दर्शनाची साधना होऊ शकते. मंत्रामध्ये अक्षरे पूर्ण असली तरच तो मंत्र फलदायी होतो. त्याचप्रमाणे अंगाची पूर्णता सम्यग्दर्शनाच्या परिपूर्णितेकरिता अत्यंत आवश्यक आहे. मंत्रामध्ये एखादे अक्षर न्यून असेल तर ते इष्टफलदायी होत नाही. तद्वत् एखाद्या अंगाने रहित सम्यग्दर्शन इष्टफल देत नाही.

तिसरे विशेषण ‘अस्मयं’ हेही तितकेच महत्त्वपूर्ण आहे. सम्य किंवा गर्व करणाऱ्या व्यक्तीला सम्यग्दर्शन होत नाही. गर्वामुळे मदोन्मत-

किंवा बेफाम झालेल्यांना योग्यायोग्यतेची खरी कल्पना असत नाही. स्वतःच्या थोड्या गुणांना तो फार अधिक समजतो आणि दुसऱ्या गुणवंतांना तो तुच्छ व हीन लेखतो. त्यामुळे त्याचा खरा सुधार होत नाही. ‘गर्वाचे घर खाली’ या म्हणीप्रमाणे त्याचा खरोखरच फार तोटा होतो. ज्ञान, नावलौकिक, कुल, जाति, शक्ती, ऋद्धी, तप, शरीर या संबंधी गर्व केल्यामुळे त्याचे ८ भेद होतात. आत्म्याचे गुण पूज्य आहेत. शरीर किंवा त्याची जात, कुल गोष्टी त्याचप्रमाणे पूज्य नाहीत. हीन दीन कुलामध्ये उत्पन्न झालेल्या व्यक्तींच्या ठायी सम्यग्दर्शन असल्यास त्यासही आचार्यांनी देवाप्रमाणे पूज्य मानले आहे.

‘देवा देवं विदुर्भस्मगूढांगारांतरौजसम्’

सम्यग्दर्षी पुरुषाने गुणाची जोपासना किंवा सांभाळ करावा. शरीरादिकांचा व्यर्थ गर्व करू नये आणि बेगुमान बनून दुसऱ्या धार्मिक पुरुषांचा तिरस्कारही करू नये. ‘न धर्मो धार्मिकर्विना’ धार्मिक पुरुषच धर्माचे आधार आहेत. त्यांची अवहेलना म्हणजेच धर्माची अवहेलना होय.

शुद्ध सम्यग्दर्शनाच्या पालनाने भवसमुद्र तस्रुन गेल्याची किती तरी उदाहरणे शास्त्रामध्ये आढळून येतात. अंजनचोर, सती अनंतमती, जिनेंद्रभक्तश्रेष्ठी इत्यादि थोर विभूतींच्या कथा सुप्रसिद्ध आहेत. सम्यग्दर्शनाच्या फलासंबंधी विचार करता थोडक्यात असे सांगता येईल की, ‘इहपरलोकी धन्य होऊनी मोक्षसुखा जाती’ अशा पुरुषास दुर्गतीचा बंध होत नाही. तो मनुष्यामध्ये श्रेष्ठ व देवामध्ये उत्कृष्ट असा होतो. चक्रवर्तीपद किंवा तीर्थकरपद ही संसारातील उत्कृष्टपदे त्यामुळेच प्राप्त होतात. असा सम्यग्दर्शनाचा महिमा अपरंपार आहे.

वरील सर्व वर्णन व्यवहारनयाने केले आहे. निश्चयनयाने सम्यग्दर्शनाचे स्वरूप खालील श्लोकावरून चांगले लक्षात येण्यासारखे आहे.

एको मे शाश्वतश्चात्मा ज्ञानदर्शनलक्षणः । शेषा बहिर्भवा भावाः सर्वे संयोगलक्षणाः ॥

कथीही नाश न पावणारा ज्ञानदर्शनलक्षणात्मक असा एक आत्मा हेच माझे स्वरूप असून त्याशिवाय बाकीचे सर्व पदार्थ माझे पासून भिन्न असून ते माझे व मी त्यांचा नाही, अशा तलवारीच्या धारेप्रमाणे असलेल्या निश्चल श्रद्धेला निश्चयसम्यग्दर्शन म्हणतात. व्यवहार सम्यग्दर्शन व निश्चयसम्यग्दर्शन हे दोन्ही एकमेकांचे पूरक असून भवतारक आहेत.

टीप :- निबंध १ ला अधिक मोठा होईल म्हणून ह्या ठिकाणी आठ अंगांची लक्षणे पुनः दिली नाहीत त्याकरिता श्लोक नं. १९ पासून १८ पर्यंतचा अर्थ पहावा.

सामायिक

सामायिक या शब्दाचा अर्थ आत्म्यासंबंधी चिंतवन. तेव्हा पापांचा त्याग अवश्य असतोच. म्हणून सर्व पापांचा त्याग असाही त्याचा अर्थ होतो. गृहस्थावस्थेमध्ये पंच पापांचा नेहमीकरिता परिपूर्ण रीतीने त्याग होणे संभवनीय नाही; म्हणून त्याकरिता क्षेत्र व कालाची विशिष्ट मर्यादा सांगून या व्रताचा विधीही गृहस्थाकरिता आचार्यांनी सांगितला आहे.

दररोज विशेषतः अष्टमी-चतुर्दशीचे दिवशी श्रावकाने आपणाकडून काही वेळाकरिता का होईना परंतु सर्व पापांचा त्याग व्हावा या उच्च हेतूने जिन-मंदीर किंवा त्या सारख्या एकांत स्थानाचा आश्रय करावा. अंतःकरण प्रसन्न करावे. दिवसा केलेल्या व्यापारादिकांच्या गोष्टी चित्तातून बाजूला कराव्यात. ठरविलेल्या वेळेपर्यंत एका आसनावर बसून एकाग्र चित्ताने

पंच पापांचा परिपूर्ण त्याग करण्यानेच सामायिक होते.

जीवाचे शुद्ध परिणाम हा सामायिकाचा खरा प्राण आहे. ज्याचे जितके शुद्ध परिणाम त्याचे सामायिकही त्या प्रमाणात उल्कृष्ट समजावे. परिणामाची निर्मलता सारखी टिकवून ठेवण्याचे कार्य कठीण असले तरी प्रयत्नाने शक्य आहे.

सामायिकाचे वेळी भाव कसे असावयास पाहिजेत यासंबंधी आचार्यानी

**अशरणमशुभमनित्यं दुःखमनात्मानमावसामि भवम् ।
मोक्षस्तद्विपरीतात्मेति ध्यायन्तु सामायिके ॥**

या श्लोकामध्ये चांगला खुलासा केला आहे. मी कोण आहे ? माझे खरे वास्तविक स्वरूप काय आहे ? माझा धर्म काय आहे ? ज्यामध्ये मी राहतो तो संसार कसा आहे ? माझे ध्येय जो मोक्ष त्याचे यथार्थ स्वरूप व त्याचा यथार्थ मार्ग कोणता या संबंधी स्वतःच्या अंतःकरणाला साक्षी ठेवून जो सांगोपांग विचार होतो त्यामुळेच शुद्धात्मतत्त्वाची ओळख होते.

गृहस्थ सामायिकाचे वेळी जे मनोर्धैर्य दाखवितो, आलेले परीषह व उपसर्ग सहन करतो, योग साधना करतो, मौन धारण करतो, त्यायोग इतर लोकांना तो गृहस्थ कपड्यांचा उपसर्ग झालेल्या मुनीप्रमाणे भासल्यास त्यात नवल ते काय ?

इतर ब्रताप्रमाणे सामायिक ब्रताचेही पाच अतीचार आहेत. मन-वचन-कायेची दुष्ट प्रवृत्ती, सामायिक ब्रताविषयी अनादर भाव होणे व सामायिकाचा पाठ-विधी वगैरे विसरणे, ह्या सर्व गोष्टी सोडून गृहस्थाने शुद्ध सामायिकाचे साधन करावे.

**सामायिकं प्रतिदिवसं यथावदप्यनलसेन चेतव्यम् ।
ब्रतपंचकपरिपूरणकारणमवधानयुक्तेन ॥**

दान

‘गृही दानेन शोभते।’ गृहस्थ दानाने शोभतो. श्रावकांच्या षट्कमपैकी दान हे एक प्रत्येक दिवशी करावयाचे ‘आवश्यक कर्म’ आहे. वैव्यावृत्त्याचे लक्षण करतेवेळी आचार्यांनी ‘दानं वैव्यावृत्तं’ असे म्हटले आहे.

धर्माचे साधन व्हावे याकरिता गुणी सुपात्राला भक्तिभावपूर्वक फलाची आशा न ठेवता निस्पृहीतीने शक्तीनुसार आहार, औषध, उपकरण आणि आवास किंवा वसती देणे यास दान अथवा वैव्यावृत्त्य असे म्हटले आहे.

झन्याचे पाणी वाहते म्हणून ते निर्मळ राहते. त्यास तुंबून राहिलेल्या डबक्यातील पाण्याप्रमाणे दुर्गंध येत नाही. त्याप्रमाणेच संपत्ती घरातून काढून योग्य पात्राला दान देण्याचे कामी खर्च केली तरच ती सफल झाली असे समजावे.

दानामध्ये विशेषता येते ती विधी, द्रव्य, दाता व पात्र यांच्या विशेषतेमुळे येते. ‘विधिद्रव्यदातुपात्रविशेषात्तद्विशेषः।’ दाता कसा असावा या संबंधी विचार करता आचार्यांनी ‘सात गुण’ सांगितले आहेत. ‘श्रद्धा, तुष्टी, भक्ती, विज्ञान, अलुब्धता, क्षमा, सत्त्व’ यांपैकी प्रत्येक गुण कितीतरी महत्त्वाचा आहे हे विचार करता चटकन पटते. दात्याप्रमाणे पात्र अर्थात् ज्याला दान घावयाचे तोही गुणसंपन्न असावा लागतो. त्याचे लक्षण करताना थोडक्यामध्ये असे सांगता येईल की; संसार समुद्रातून तारून नेण्यास जो नावेप्रमाणे सहायक होतो तो पात्र होय. मुनी हे उत्तम पात्र, उक्कट श्रावक हे मध्यम पात्र आणि अविरतसम्यग्वृष्टी हे जघन्य पात्र होय.

आहारदान, औषधदान, शास्त्रदान आणि वसतिकादान असे दानाचे चार भेद आहेत. प्रत्येक दानाचा विधी निरनिराळा आहे. मुनीला आहारदान देतेवेळी विनयाचे प्रतिपालन विशेषरीतीने असावे लागते.

**प्रतिग्रहोच्चस्थानांग्रिक्षालनार्चनितिर्विदुः ।
योगांगत्रिशुद्धीश्च विधीन् नवादरविशेषितान् ॥**

ज्याचे दान करावयाचे त्या पदार्थास द्रव्य असे म्हणतात. मुनींना यावयाची वस्तु त्यांच्या तपाळा पोषक अशी असावी.

इहलोकाची संपत्ती आपणाबरोबर परलोकाला येत नाही. परंतु वर सांगितल्याप्रमाणे योग्य वेळी योग्य पात्राला योग्य विधीने दिलेल्या दानामुळे मात्र झालेला पुण्यसंचय बरोबर येतो. गृहस्थाला आरंभ असताना होणारा पापबंध दानामुळेच नष्ट होतो, असे आचार्यांचे विधान युक्तीला पटण्यासारखे आहे.

**गृहकर्मणापि निचितं कर्म विमार्ष्टि खलु गृहविमुक्तानाम् ।
अतिथीनां प्रतिपूजा रुधिरमलं धावते वारि ॥**

दानाच्या फलासंबंधी थोडक्यामध्ये असे सांगता येईल की, जसे पेरावे तसे उगवते; या नियमाप्रमाणे विधीला अनुसून दिलेले दान पुढे अनेक रीतीने फल दिल्याशिवाय कसे राहील ? वडाचे बीज एक व लहान असते. परंतु पेरले असताना होणारे झाड मात्र विशाल होते, असा हा दानाचा अगाध महिमा आहे.

पूजा

**देवाधिदेवचरणे परिचरणे सर्वदुःखनिर्हरणम् ।
कामदुहि कामदाहिनी परिचिन्यादाहृतो नित्यम् ॥**

भगवान् वीतराग प्रभूंची पूजा हे श्रावकांच्या ‘षट् आवश्यक’ कमापैकी पहिले कर्म आहे. गुणांनी श्रेष्ठ अशा थोर विभूतींची पूजा म्हणजे

गुणांचीच पूजा होय. गुणांचे संस्मरण सदोदित होत राहावे आणि कालांतराने का होईना अरहंत-देव-गुरु यांच्या गुणांची स्वतःस प्राप्त व्हावी या करिताच पूजेचे विधान आहे. जैनांचे आराध्यदैवत अरहंत पद हे आहे. त्यांच्या स्वरूपाविषयी अविचल पक्की श्रद्धा हे पूजेचे मूळ आहे.

पूजेच्या फलासंबंधी विचार करण्यापूर्वी पूजा फलदायी व्हावी ह्याकरिता क्षेत्र, काल, भाव व द्रव्य कसे असावयास पाहिजेत यासंबंधी विचार करणे जरुर आहे.

क्षेत्र :- परमपूज्य जिनेंद्र भगवंतांची सुंदर मूर्ती असलेले मंदिर अथवा गृहचैत्यालय हे पूजेकरिता योग्य स्थान होय. मंदिर नसलेल्या ठिकाणी आपद्धर्म म्हणून चित्ताची एकाग्रता करता येईल आणि आपल्या मनोमंदिरामध्ये भगवंतांची मूर्ती स्थापता येईल अशा एकांत स्थानाची निवड करावी.

काल :- देवपूजा हे धर्माचे अंग आहे ही गोष्ट पटल्यानंतर ‘अकालो नास्ति धर्मस्य जीविते चंचले सति’ म्हणजे जीवन हे अत्यंत क्षणभंगुर असताना धर्मसाधना करण्याकरिता कोणतीही वेळ अकाल नाही. उलटपक्षी कोणताही क्षण त्याकरिता योग्यच आहे. त्यातल्या त्यात प्रातःकाळची स्नानानंतरची वेळ अत्युत्तम होय. उत्साहाचे वातावरण निर्माण होण्याला हीच वेळ योग्य असल्यामुळे ह्या कालाचे पूजेच्या हृषीने विशेष महत्त्व आहे.

द्रव्य :- पूजेच्या साहित्यास द्रव्य असे म्हणतात. जल, गंध, अक्षत, पुण्य, नैवेद्य, दीप, धूप व फळ ही आठ द्रव्ये होत. शुद्ध व प्रासुक पाण्याने धुवून तयार केलेल्या स्वच्छ साधनांच्या योगाने भावना विशुद्धीस मदत होते.

भाव :- जीवाचा शुद्ध भाव पूजेचा प्राण होय. खन्या अर्थाने तर जिनपूजन हा प्रभुसाक्षीने केलेल्या परिग्रहत्यागाचे प्रतीक आहे. शुद्ध

सामुग्री भावनांची सहाय्यक आहे. भावना विरहित सामुग्री म्हणजे जीवविरहित शरीर होय. भावनांची विशुद्धी ज्याची जितकी अधिक त्याची उन्नतीही त्या प्रमाणात अधिक होते. संथ पाण्यामध्ये जसे प्रतिबिंब स्पष्टपणे दिसते त्याचप्रमाणे स्वच्छ अंतःकरणामध्ये भगवंताच्या गुणाचे प्रतिबिंब स्पष्टपणे पडते. साखरेची किंवा गुलाची गोडी जशी शब्दाने सांगता येत नाही. ज्याचा त्याला मात्र चांगला अनुभवता येतो. भावनाविशुद्धीकरिता सुंदर अर्थाच्या स्तोत्रांची निवड, चांगला मधुर आवाज, वादन साहित्य आणि उत्साही भक्त मंडळी इ. गोष्टी पोषक असतात.

या भक्तिमार्गामध्ये ज्या शंका उत्पन्न होतात त्यापैकी महत्त्वाची शंका म्हणजे जर भगवान वीतरागी आहेत, काही देत नाहीत व काही घेतही नाहीत तर त्यांची पूजा करायची का? आणि बहुमोल चांगले पदार्थ त्यांना चढवावयाचे तरी कशाला?

या शंकेचे उत्तर थोड्या निराळ्या तर्हेने द्यावे लागेल, ‘जो परत देत नाही, त्याला देऊन तरी काय करायचे?’ हे असले व्यापारी बाण्याचे विचार पूजेच्या वेळी उपयोगाचे नाहीत. पूजा हा काही देवाशी मांडलेला व्यापार नाही. भावनेच्या वश होऊन भक्त देवाजवळ आपल्या शक्तीला अनुसरून जे काही अर्पण करतो ते स्वतःच्या संतोषाकरिता अर्पण करतो. मनामध्ये पुत्रादिकांची इच्छा ठेवून पूजा करणे म्हणजे पूजेचा व देवाचा अपमान करणे आहे व स्वतःला फसविण्यासारखे आहे. पूजेचे ध्येय भगवंताच्या गुणाची प्राप्ती असल्याचे ह्या निबंधाच्या प्रारंभीला सांगितले आहे. पूजा ही पूजेकरिताच असावी. मात्र आत्मविकासाच्या प्रयोजनाने मात्र असावी. दुसऱ्या क्षुल्क इच्छेची मिसळ यामध्ये नसली तरच त्यापासून उत्कृष्ट फल प्राप्त होते.

पूजेचे फल शब्दाने सांगता येत नसले तरी उदाहरणाने थोडे फार दर्शविता येईल. श्रीमत् स्वामी समंतभद्र आचार्यांनी ‘कमळ तोंडामध्ये घेऊन समवशरणामध्ये भगवान् महावीरांच्या दर्शनाकरिता निघालेल्या

बेडकाचे उदाहरण' या ग्रंथातच दिले आहे. यामध्ये जैन तत्त्वज्ञानाचा फार मोठा सिद्धांत गर्भित आहे. 'भावो ही पुण्याय मतः शुभः पापाय चाशुभः?' हाच तो सिद्धांत होय. शुभ व शुद्धपरिणामांचे फल शुभ अशी स्वर्गप्राप्ती व शुद्ध मोक्षाची प्राप्ती हेच आहे.

वरीलप्रमाणे पूजेसंबंधी सर्व साधकबाधक गोष्टींचा विचार करता भगवत्पूजा कामधेनूप्रमाणे किंवा चिंतामणी रलाप्रमाणे मनोरथ पूर्ण करणारी अशी असल्यास त्यात काही नवल नाही.

सल्लेखना

मरणाचे नाव जरी वाईट असले तरी ते कोणालाच चुकलेले नाही आणि पुढे ते कोणाला टळणारेही नाही. मग जे टाळता टळत नाही, त्याचा शक्य तितका चांगला उपयोग करून घेणे हेच अधिक शहाणपणाचे व दूरदर्शीपणाचे होणार आहे. सल्लेखनेला आचार्यांनी तेरावे ब्रत किंवा बारा ब्रतसूपी भंदिराचे शिखर मानले आहे, इतकेच नव्हे तर त्याचेही पुढे जाऊन त्यांनी असे सांगितले की, सल्लेखनाशिवाय मुनिधर्माची किंवा श्रावकधर्माची परिपूर्णता व्हावयाची नाही. असा हा विषय अत्यंत महत्त्वाचा आहे.

सल्लेखना यामध्ये 'सत् + लेखना असे दोन शब्द आहेत. त्याचा अर्थ उत्तम रीतीने अर्थात् विधिपूर्वक शरीर आणि कषायांचा त्याग करणे असा होतो.

उपसर्गे दुर्भिक्षे जरसि रुजायां च निष्पतीकारे ।

धर्माय तनुविमोचनमाहुः सल्लेखनामार्याः ॥

धर्माकरिता जरी शरीराचा त्याग करावयास सांगितला तरी त्यासही काळ वेळ पाहावी लागते. ज्यावेळी उपसर्गापासून बचाव होऊ शकत

नाही, दुर्भिक्षापासून सुटका होऊ शकत नाही, ज्यावर कोणत्याही उपायाची मात्रा चालत नाही असे म्हातारपण आहे किंवा रोग झाला आहे अशीच वेळ समाधिमरण साधण्याकरिता योग्य सांगितलेली आहे.

शरीराच्या त्यागापेक्षा मनोविकारांचा किंवा कषायांचा त्याग हा समाधिमरणाचा मूळ उद्देश असल्यामुळे मनाला पक्के करणे हे समाधिसाधकाचे आद्य कर्तव्य आहे, तसेच इष्टभित्रासंबंधी आसक्ती, शत्रुजनासंबंधी वैर आणि इतर बाह्य मालमत्तेवरील ममत्व बुद्धी सोडून मनाचे शुद्धीकरण करावे. जीवनामध्ये ज्यांच्याशी संबंध येऊन अपराध झाले असतील अशांची क्षमा मागून त्यांनाही यथोचित क्षमा करावी. आचार्याच्या साक्षीने दोषांची आलोचना करावी आणि महाब्रताचा अंगीकार करावा. माझ्या पाठीमागे माझ्या कुटुंबीजनांचे किंवा मित्रांचे कसे होईल असे दुर्बल विचार मनाला शिवू न देता स्वतःचे मनोबल वाढवून व उत्साह प्रगट करून शास्त्रश्रवणादिकांनी मन प्रसन्न करावे.

मन ताड्यामध्ये आल्यावर सल्लेखनेची अर्धी अधिक तयारी झाल्यासारखीच आहे. शरीराचे विसर्जन करण्याचा क्रम ‘आहारं परिहाप्य’ व ‘खरपानहापनामपि’ ह्या दोन श्लोकांमधून आचार्यांनी सांगितला आहे. कोणतीही गोष्ट झटक्यासरशी करण्यापेक्षा क्रमाक्रमाने केली तर अधिक चांगले होते. आहाराचा त्याग करून दूध वगैरे पेय पदार्थ उपयोगात आणावेत. पुढे त्याचाही त्याग करून गरम पाणी घ्यावे. नंतर त्याचाही त्याग करून अनशनाचा अंगीकार करावा. असा हा थोडक्यात सांगितलेला आहार त्यागक्रम विचारांती नमुनेदार वाटेल.

समाधि-मरणाचे खरे मर्म न उमजल्यामुळे पुष्कळसे लोक समाधिमरणाला आत्महत्या असेच म्हणतात, परंतु ही समजूत अगदी चुकीची आहे. समाधी ही कषायांच्या त्यागाकरिता असते आणि आत्महत्या कषायांना बळी पडून विकारवश होऊन केलेली असते. एक धर्माकरिता तर दुसरी पापाकरिता असते. कारण आत्महत्येच्या मुळाशी

बलवान व बेफाम झालेले कषाय असतात, म्हणून तिचे फल केव्हाही वाईटच.

समाधि-मरणाकरिता एखादे धर्मक्षेत्र किंवा पुण्यभूमीचे स्थान अत्युत्तम होय. कषायाच्या मंदतेकरिता नेहमीच्या वास्तव्य स्थानापासून दूरचे ठिकाण वरे असते असा बहुतेकांचा नेहमीचा अनुभव आहे.

विधिपूर्वक समाधी साधन होण्याकरिता शास्त्रज्ञ प्रभावशाली आचार्याची जरूरी असे. यांना 'निर्यापिकाचार्य' असे नाव आहे. सल्लेखनेची प्रतिज्ञा केल्यावर पूर्वीच्या संस्कारांनी मनुष्य पुनः विचलित होण्याचा संभव असतो.

'मध्ये मध्ये हि चापल्यमामोहादपि योगिनाम्'

मोठमोठ्या योगी लोकांना सुद्धा कषायांच्या तीव्र उदयामुळे चंचलता उत्पन्न होते. मग साधारण पुरुषांची काय कथा ? चित्ताची अस्थिरता व दुर्बलता घालविण्याकरिता आणि धर्मामध्ये स्थिर राहण्याकरिता योग्य गुरु सन्निधि असावा लागतो.

इतर बारा ब्रतांप्रमाणे सल्लेखनेला ब्रत समजून धारण केल्यावर जीविताशंसा, मरणाशंसा, भय, मित्रसृती आणि निदान असे पाच अतिचार याब्रताच्या शुद्धीसाठी सोडून घावेत.

विधिपूर्वक एकाग्र चित्ताने धारण केलेल्या सल्लेखनेचे प्रत्यक्ष फल कषायांची मंदता आणि परोक्षफल सद्गती हे आहे.

**निःश्रेयसमभ्युदयं निस्तीरं दुस्तरं सुखाम्बुनिधिम् ।
निष्पिबति पीतधर्मा सर्वेदुर्दुःखैरनालीढः ।**

श्रीमत् समंतभद्र

इति शुभम् ।

परिशिष्ट नं. २

श्रावकांची बारा व्रते व त्यांचे अतीचार

ब्रतांची नावे

पाच अतीचारांची नावे

अणुव्रते ५.

१. अहिंसाणुव्रत छेदन, बंधन, पीडन, अतिभार-आरोपण व आहारवारणा.
२. सत्याणुव्रत परिवाद, रहोभ्याख्या, पैशून्य, कूटलेखनकरण व न्यास-अपहार.
३. अचौर्याणुव्रत चौर-प्रवोग, चौरार्थ-आदान, विलोप, सदृश-सन्मिश्रण, हीनाधिक-विनिमान.
४. ब्रह्मचर्याणुव्रत अन्य विवाह करणे; अनंगक्रीडा, विटल्व विपुलतृष्णा व इत्चरिकागमन.
५. परिग्रहप्रमाणाणुव्रत अतिवाहन, अतिसंग्रह, विस्मय, लोभ व अतिभारवहन.

गुणव्रते ३.

६. दिग्व्रत उर्ध्वव्यतिपात, अधोव्यतिपात, तिर्यक्-व्यतिपात, क्षेत्रवृद्धी व अवधिविस्मरण.
७. अनर्थदण्डव्रत कंदर्प, कौलुच्य, मौख्य, अतिप्रसाधन व असमीक्ष्यअधिकरण.
८. भोगोपभोगपरिमाणव्रत विषय-अनुप्रेक्षा, अनुसृति, अतिलौल्य, अतितृष्णा व अति अनुभव.

ब्रतांची नावे

पाच अतीचारांची नावे

शिक्षाब्रते ४.

९. देशावकाशिक	प्रेषणा, शब्द, आनयन, रूपअभिव्यक्ती
व पुद्गलक्षेप.
१०. सामायिक	वचनदुष्प्रणिधान, कायदुष्प्रणिधान,
मनोदुष्प्रणिधान अनादर व विस्मरण
११. प्रोषधोपवास	अट्टष्ट व अमृष्ट - ग्रहण - विसर्गा,
आस्तरण, अनादर व अस्मरण.
१२. वैयावृत्य	हरितपिधान, हरितनिधान, अनादर,
अस्मरण व मत्सरत्व.
सल्लेखना	जीविताशंसा, मरणाशंसा, भय, मित्रसृति
व निदान.
-

दानवीर माणिकचंद दि. जैन परीक्षालय, मुंबई तर्फे
होणाऱ्या

वार्षिक परीक्षेचे प्रश्नपत्र

प्रवेशिका) --: रत्नकरण्ड-श्रावकाचार :-- (प्रथम खंड

वीर निं० सं० २४६०

इसवी सन १९३४

१. वीतरागी, अमूढटष्टी, प्रभावना यांची लक्षणे लिहून वीतरागी कोणताही स्वार्थ नसतांना हिताचा उपदेश कसा देतात हे सांगा व उपर्युक्त अंगामध्ये कोण प्रसिद्ध आहेत ते लिहा.

२०

२. करणानुयोग व देवमूढतेचे काय स्वरूप आहे ? करणानुयोगात कोणकोणते ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत ? तसेच तुम्ही ज्याचे प्रश्न सोडवीत आहात तो ग्रंथ कोणत्या अनुयोगाचा आहे ?

१५

३. चारित्राचे स्वरूप व त्याचे भेद-प्रभेद लिहून पाचव्या अणुव्रताचे लक्षण व त्यामध्ये प्रसिद्ध असलेल्या पुरुषाची कथा लिहा ?

१५

४. या ग्रंथामध्ये किती परिच्छेद (अध्याय) आहेत व प्रत्येकांत कोणत्या विषयाचे वर्णन केले आहे हे संक्षेपाने लिहा. तसेच सप्तम प्रतिमाधारी श्रावकाचे काय कर्तव्य आहे हे लिहा. २०

५. खालील शब्दांचा सविस्तर अर्थ लिहून ते कोणकोणत्या ब्रतांचे अतीचार आहेत ते लिहा :- १०

न्यासपहारिता, अविसृष्टम्, अतिप्रसाधनम्, अतिलौल्यम् ।

६. ‘सल्लेखना’ विषयावर २५ ओळीपर्यंत निबंध लिहा.	१०
शुद्धता व स्वच्छता या करिता -	५

वीर निं० सं० २४६१

इसवी सन १९३५

१. (अ) ग्रंथकाराचा परिचय २० ते २५ ओळीपर्यंत लिहा. १०
- (ब) मंगलाचरणात कोणास कोणत्या शब्दांनी नमस्कार केला आहे ? ३
२. (क) ‘श्रद्धानं परमार्थानां’ इत्यादि श्लोकांमध्ये कोणत्या नयाच्या अपेक्षेने सम्यग्दर्शनाचे लक्षण सांगितले आहे ? २
- (ख) हितोपदेश, नाममाला, द्रव्यसंग्रह व हा रलकरण्ड हे सर्व ग्रंथ कोणकोणत्या अनुयोगांमध्ये गर्भित आहेत ? ४
- (ग) सम्यग्दर्शन व अंग यांच्यामध्ये परस्पर काय संबंध आहे ? ३
- (घ) तिसरे अंग व नववी प्रतिमा यांचे स्वरूप सप्रमाण लिहा. ६
३. खालील शब्दांचा स्पष्टार्थ द्या -
असंपृक्ति, सिकता, विद्यावृत्तस्य, परिषदि, संज्ञस्य, अतिवाहन, सारण, श्रृंगबेरणि, चतुरस्राः, अतीचार.
४. (च) सल्लेखना केव्हा, कोणी, कशाकरिता व कशा रीतीने धारण करावी हे समजावून सांगा. ९
- (छ) सल्लेखना व समाधिमरण यात काय अंतर आहे ? २
५. (क) वात्सल्य अंग, लोकमूढता व सम्यक्वारित्र यांची सप्रमाण लक्षणे लिहून ब्रह्मचर्याणुव्रताचे अतीचार लिहा. १६
- (ख) शिक्षाब्रते कोणी व का धारण करावीत ? ५
- (ग) विधवा-विवाह करणे अतीचार आहे की अनाचार ? २
६. (ट) अतिथिपूजनामध्ये देवादिकांची पूजा अंतर्भूत आहे किंवा नाही ? ३
- (ठ) प्रत्याख्यान, विद्यावृत्तस्य संभूतिः, यदि पापनिरोऽधोऽन्य हे

श्लोक अन्वयार्थसह पूर्ण लिहा.	९
(ग) शास्त्रदान व अमूढदृष्टि अंगामध्ये प्रसिद्ध असलेल्या व्यक्तींच्या कथा संक्षेपात लिहा.	९
(फ) हा ग्रंथ शिकल्याने कोणते शिक्षण मिळते हे १० ओळीत लिहा.	४
शुद्धता व स्वच्छता यांकरिता -	३

वीर निं० सं० २४६२

इसवी सन १९३६

१. धर्माचे स्वरूप, अठरा दोषांची नावे व शास्त्राचे लक्षण सप्रमाण लिहून सर्वज्ञ, परमेष्ठी, शास्ता या शब्दांचा अभिप्राय लिहा. १५
२. स्थितीकरण अंग व देवमूढतेचे लक्षण लिहून स्थितीकरण अंगामधील प्रसिद्ध महापुरुषाची कथा लिहा. नऊ निधी किंवा चौदा रले या दोहोपैकी एकाची नावे लिहा. सम्यग्दृष्टी जीवाचा तिर्थंच व नरकगतीमध्ये जन्म होऊ शकतो की नाही ? २०
३. सम्यग्ज्ञान व द्रव्यानुयोगाचे लक्षण लिहून रत्नकरण्ड, छहडाला, आदिपुराण व पांडवपुराण ही शास्त्रे कोणत्या अनुयोगाची आहेत ? (सकारण लिहा.) १०
४. चारित्राचे स्वरूप व त्याचे भेद, अचौर्याणुव्रताचे लक्षण, ब्रह्मचर्याणुव्रताचे अतीचार सप्रमाण लिहा. चोरीचा माल घेणे, तुपात तेल मिसळून विकणे, बैलावर अधिक ओङ्गे लादणे यामुळे गृहस्थाच्या कोणत्या व्रतात दूषण येते ? १५
५. प्रोषधोपवास व सामायिक व्रतांच्या अतीचाराचे लक्षण लिहा. दिग्ब्रत धारण केल्याने काय फळ मिळते ? मुर्नीनंा

- आहारदान देण्याचा विधी काय आहे ? २०
 ६. सल्लेखनाब्रत कोणत्या वेळी धारण करावे व त्याचा विधी काय आहे ? नवव्या प्रतिमेचे सप्रमाण लक्षण लिहा. एक मनुष्य सातवी प्रतिमा धारण करीत असूनही विधवा विवाह करतो; आले, हिरवा भाजीपाला, हिरवे फळ वगैरे खातो तर त्याला तुम्ही कोणत्या प्रतिमाधारी म्हणाल ? १५
 शुद्धता व स्वच्छता यांकरिता -

वीर निं० सं० २४६३

इसवी सन १९३७

१. शास्त्र, देवमूढता, चारित्र हिंसादान, अनर्थदण्ड व नववी प्रतिमा यांचे स्वरूप श्लोकसहित लिहा.
 २. ब्रत, सामायिक, प्रोषधोपवास, सल्लेखना व ज्ञाता यांचे भावमात्र वर्णन लिहा.
 ३. वीतरागी उपदेश कसा करतात ? कुशील व ब्रह्मचर्य यामध्ये कोण प्रसिद्ध आहेत ? देशब्रत धारण केल्याने कोणता लाभ आहे ? मुनिमहाराज कोणते प्रतिमाधारी असतात ?
-

**दक्षिण भारतीय दिगंबर जैन महासभा धर्मपरिक्षा
कार्यालय - बाहुबली (जि. कोल्हापूर)**

प्रश्नपत्रिका

१९६८) :- रत्नकरण्ड-श्रावकाचार :- (वेळ ३ तास

प्रश्न १.	उत्तरे लिहा. (कोणतीही ८)	२०
१.	खरा देव कोणास म्हणावे ? २. लोकमूढता कोणती ?	
३.	निःशंकित अंगाचे स्वरूप काय ? ४. प्रभावना अंग कशास	
म्हणावे ? ५. सम्यक्त्वाच्या प्रभावाने कोणकोणत्या अवस्था		
प्राप्त होत नाहीत ? ६. करणानुयोगाचे लक्षण काय ?		
७. दिग्ब्रती महाब्रतीसारखा केव्हा व का होतो ? ८. वैयावृत्याचे		
स्वरूप काय ? ९. दानाचे फल काय ? १०. परिग्रहत्याग		
प्रतिमा कशास म्हणतात ? ती कितवी ? ११. सामायिकाच्यावेळी		
कोणता विचार करावा ? १२. सळेखना केव्हा घेतात ?		
प्रश्न २.	खालील श्लोक पूर्ण करा. (कोणतेही ६)	१२
अ.	१. स्वभावतोऽशुचौ २. मोहतिमिरापहरणे	
३.	धर्मामृतं सतृष्ण ४. सग्रंथारंभरहिंसानां	
५.	जन्मजरामयमरणै ६. इदमेवेष्टशमेव	
७.	श्रद्धानं परमार्थानां ८. नाङ्गहीनमलं छेतुं	
ब.	शब्दार्थ द्या (कोणतेही ८)	८
	दर्पणायते, ध्रियते, साधिमानं, छेतुं, विफलं, यावजीवं,	
	अभिसंधिकृता विरतिः, अयनं, निव्यक्षेपे, कामदुही, हापयित्वा	
प्रश्न ३.	रेवती राणी, शमशूनवनीत किंवा कौण्डेश यापैकी कोणत्याही	
	एकाची कथा लिहा.	११

- प्रश्न ४. खालील दोहोंतील भेद स्पष्ट करा. (कोणतेही ६) ९२
 भोग-उपभोग, यम-नियम, सामायिकव्रत-सामायिकप्रतिमा,
 दिग्ब्रत-देशब्रत, अणुब्रत-महाब्रत, संसार-मोक्ष, सल्लेखना-
 आत्महत्या, अतीचार-अनाचार.
- प्रश्न ५. कंसात विचारलेले सांगा. (कोणतेही १०) ९०
१. साधुपुरुष नेहमी दुसऱ्यास खोट्या मार्गापासून परावृत्त करतात.
 (ते कोणते अंग पाळतात ?)
 २. पर्युषणा पर्वात धार्मिक पुस्तके मोफत वाटतात. (कोणते अंग
 पाळतात ?)
 ३. महावीर चरित्र, सागारधर्मामृत, द्रव्यसंग्रह (अनुयोग सांगा.)
 ४. एका मनुष्याने ठेवण्यात दिलेले पैसे गडप केले (अतीचार
 कोणता ?)
 ५. चांगल्या ज्यारीत हलकी ज्यारी मिसळून विकली (अतीचार
 कोणता ?)
 ६. दुसऱ्यांची लग्ने जमविण्याचा धंदा सुरु केला. (अतीचार
 कोणता ?)
 ७. मच्छेमारीच्या धंद्यास उत्तेजन देणारे पुस्तक लिहिणे (अतीचार
 कोणता ?)
 ८. नेहमी खून, मारामारी, इत्यादी गोष्टी ऐकणे. (अतीचार कोणता ?)
 ९. पर्वतीथीस उपवास करून आदले दिवशी व दुसऱ्या दिवशी
 एकाशन करतात (कोणते ब्रत ?)
 १०. मरताना सर्वांच्या भेटीसाठी सारखे तळमळणे (अतीचार
 कोणता ?)
 ११. मोफत औषधाची सोय करून धर्मशाळा बांधली (कोणते दान ?)
 १२. शेती व लग्न करण्यास अनुमोदना देत नाही (कोणत्या प्रतिमेचा

धारक आहे ?)

- प्रश्न ६. खालील उपमा काय समजविष्ण्यासाठी दिल्या आहेत ते स्पष्ट करा. (कोणतेही ४) ९२
१. क्षितिगतभिव वटबीजं; २. बीजाभावे तरोरिव;
 ३. मंत्रोक्षरन्यूनो; ४. शिल्पिकर-स्पर्शात् मुरज;
 ५. कर्णधार; ६. रुधिरमलं धावते वारि ।
- प्रश्न ७. खालीलपैकी एका विषयावर सप्रमाण माहिती लिहा. ९५
१. सम्यगदर्शनाची थोरवी; २. दान व त्याचे प्रकार
 ३. सल्लेखना; ४. स्वामी समंतभद्र आचार्याचे चरित्र;
 ५. रलकरंड श्रावकाचार हे नाव या ग्रंथास कसे योग्य ठरते ?
-

१९६९) —: रलकरंड-श्रावकाचार :- (बेळ ३ तास

- प्रश्न १. ग्रंथाधारे स्पष्टीकरण करा. (कोणतेही पाच) ९५
१. या ग्रंथास 'रलकरंड' का म्हटले आहे ? ती रले कोणती ?
 २. खरा देव व खरा गुरु कोणता ?
 ३. मूढता म्हणजे काय ? त्या किती आहेत ? देवमूढतेचे स्वरूप लिहा.
 ४. अमूढृष्टी अंगाचे स्वरूप कोणते ?
 ५. सम्यग्दर्शनास मोक्षमार्गामध्ये 'कर्णधार' का म्हटले आहे ?
 ६. चारित्र का व केव्हा धारण करावे ?
 ७. वैव्यावृत्याचे स्वरूप व महत्व काय ?
 ८. सल्लेखना केव्हा धारण करावी ?
- प्रश्न २. पुढील श्लोक पूर्ण लिहून स्पष्टार्थ लिहा. (कोणतेही पाच) २०

१. अनात्मार्थ विना रागैः २. स्वयूथ्यान् प्रति सद्भाव
 २. न सम्यकत्वसमं किंचित् ४. जीवाजीवसुतत्वे
 ५. अवधेर्बहिरणुपापप्रतिविरते ६. क्षितिगतमिव वटबीजं
 ७. जन्मजरामयमरणै ८. पापमरातिर्धर्मो

प्रश्न ३. फरक स्पष्ट करा (कोणतेही पाच)

१. खरे सुख - सुखाभास; २. करणानुयोग - चरणानुयोग;
 ३. यम - नियम; आत्महत्या; ४. सकलचारित्र - विकलचारित्र;
 ५. अतीचार - अनाचार; ६. गुणव्रत - शिक्षाव्रत;
 ७. सल्लेखना - आत्महत्या; ८. प्रोषधोपवासव्रत-पोषध प्रतिमा;

अथवा

शब्दार्थ लिहा (कोणतेही दहा)

१. समीचीनं; २. भवपद्धतिः; ३. आयसाम्भोवत्; ४. अपाकृत्य;
 ५. काष्ठागतसुखविद्याविभवं; ६. बोधिसमाधिनिधानं;
 ७. न्यासापहारिता; ८. परिचरणं; ९. खरपानं; १०. हापयित्वा;
 ११. संसारशरीरभोगनिर्विण्ण; १२. गुरुपकण्ठे; १३. त्रिषु विष्टपेषु;
 १४. अतिशयितभुवनं.

प्रश्न ४. रेवती राणी, विष्णुकुमार मुनी, शमश्रुनवनीत किंवा श्रीषेण राजा यापैकी कोणाही एकाच कथा लिहा.

अथवा

सम्यग्दर्शनाचे माहात्म्य; अहंपूजा, स्वामी समंतभद्राचार्य अथवा जैनधर्माचा महिमा यापैकी कोणत्याही एका विषयावर सुमारे २५ ओळी माहिती लिहा.

प्रश्न ५. कंसातील सूचनेप्रमाणे लिहा. (कोणतेही दहा) १५

१. साधूचे शरीर मलिन असणे तरी रलत्रयाने पवित्र समजून त्याची किळस न करणे. (सम्यकत्वाचे कोणते अंग)
 २. जिनेन्द्रभक्त श्रेष्ठी (कोणत्या अंगात प्रसिद्ध)

३. रलकरंड व छहढाला ग्रंथ (कोणत्या अनुयोगात समाविष्ट ?)
 ४. तुपात खोबरेल तेल मिसळून विकले. (कोणत्या ब्रताचा कोणता अतीचार ?)
 ५. दुसऱ्याचे अपार वैभव पाहून आश्वर्य वाटणे. (कोणत्या ब्रताचा कोणता अतीचार ?)
 ६. अग्नि-प्रवेशास धर्म मानणे. (कोणती मूढता)
 ७. मुनिजनांचे वनात रक्षण करणे. (कोणते दान ?)
 ८. अष्टान्हिक ब्रतात मी परगावी न जाण्याचे ठरविले (कोणते ब्रत ?)
 ९. यमपाल मातंग व नीलीकुमारी (कोणत्या ब्रतात प्रसिद्ध)
 १०. स्वस्त्रीलाही बहिणीप्रमाणे मानले. (कोणती प्रतिमा ?)
 ११. मरताना मित्रभेटीसाठी काही काळ जगण्याची इच्छा केली. (कोणता अतीचार)
- प्रश्न ६. अ. पुढील उपमा व दृष्टांताचे संदर्भासह स्पष्टीकरण करा.
(कोणतेही चार) १०

१. बीजाभावे तरोरिव, २. नहि मंत्रोऽक्षरन्यूनो निहन्ति विषवेदनाम्,
 ३. रुधिरमलं धावते वारि, ४. अनपेक्षितार्थवृत्ति, कः पुरुषः
सेवते नृपतीन्, ५. चेलोपसुष्टमुनिरिव.
 - ब. फक्त श्लोक लिहा. (कोणतेही चार) १०
१. खन्या शास्त्राचे स्वरूप	२. निःकांकित अंगाचे लक्षण
३. धर्म व अधर्माचे फल	४. अहिंसा ब्रताचे लक्षण
५. प्रमादचर्येचे स्वरूप	६. पूजाभावनेचे फल
-

१९७१) —: रत्नकरण्ड-श्रावकाचार :- (वेळ ३ तास

प्रश्न १. खालील श्लोक पूर्ण लिहा. (फक्त ५)

१. विषयाशावशातीतो.....
२. गृहमेध्यनगाराणां.....
३. स्थूलमलीं न वदति.....
४. पञ्चानां पापानां.....
५. सामयिके सारभा.....
६. आहारं परिहास्य.....
७. निरातिक्रमणमणुब्रत.....
८. गृहस्थो मोक्षमार्गस्यो.....

प्रश्न २. ग्रंथाधारे स्पष्ट करा. (कोणतेही ६)

१. खरा देव कोणास म्हणावे ?
२. देवमूढता कोणती ?
३. मयदिद्याबाहेर अणुब्रते महाब्रतासारखी का होतात ?
४. प्रमादचर्या अनर्थदण्डाचे स्वरूप ?
५. दानाचे फळ काय ?
६. अर्हताची पूजा का करावी ?
७. सम्यग्दर्शनाचे मोक्षमार्गात स्थान काय आहे ?
८. वैव्यावृत्याचे स्वरूप व महत्व काय ?
९. श्रावकाची पदे किती व कोणती आहेत ?

प्रश्न ३. (अ) फरक स्पष्ट करा. (कोणतेही ५)

१. सळेखना - आत्महत्या, २. यम - नियम, ३. अतिचार - अनाचार, ४. भोग - उपभोग, ५. दिग्ब्रत - देशब्रत,
६. सकलचारित्र - विकलचारित्र

(ब) शब्दार्थ लिहा. (फक्त १०)

१. प्रत्यनीक, २. पीपासा, ३. आयसाम्भोवत्, ४. कैतव,
५. अर्चनीय, ६. बोधिसमाधि, ७. वितथ व्याहार,
८. रहोम्भाव्यान, ९. मौखर्य, १०. अयनं, ११. अतन्द्रालुः,
१२. भेक, १३. आमानि.

प्रश्न ४. रिकाम्या जागा भरा. (फक्त १०)

१. २ च्या अंगात.... व ६ च्या अंगात....हे थोर महात्मे प्रसिद्धीस

आले आहेत. २. अहिंसाव्रतामध्ये.....व परिग्रह परिमाणाणुव्रतामध्ये....ह्या व्यक्ती प्रसिद्धीस आल्या आहेत. ३. शास्त्रदानात.....प्रसिद्धीस आला. ४. सद्शसन्मिश्रण हा....व्रताचा, क्षेत्रवृद्धी हा.....चा अतिलौल्य हा....व्रताचा अतिचार आहे. ५. धर्म, समजून वाळू, पाषाणा याचे ढीग करणे ही....मूढता होय. ६. द्रव्यानुयोगात....ह्या ग्रंथाचा समावेश होतो.

प्रश्न ५. पुढील उपमा दृष्टांताचे संदर्भासह स्पष्टीकरण करा. (फक्त ४)
 १. बीजाभावे तरोरिच, २. आयसाम्भोवत, ३. न हि मंत्रोऽक्षरन्यूनो निहन्ति विषवेदनाम्, ४. क्षितिगतमिववटबीजं, ५. अनपेक्षितार्थवृत्तिः

प्रश्न ६. फक्त श्लोक लिहा. (फक्त ४)

१. दर्शन प्रतिमेचे स्वरूप, २. सल्लेखनेचे स्वरूप, ३. सामायिकाचे लक्षण, ४. अहिंसाणुव्रताचे लक्षण, ५. खरा मित्र व शत्रु कोणता आहे, ६. गर्व करणारा दोषी कसा ? ७. प्रभावना अंग.

प्रश्न ७. खालीलपैकी एका विषयावर निबंध लिहा.

१. स्वामी समंतभद्राचार्याचे चरित्र, २. सम्यग्दर्शनाची थोरवी, ३. सामायिक, ४. सल्लेखना.

१९७४) —: रत्नकरण्ड-श्रावकाचार :— (वेळ ३ तास

प्रश्न १. खालीलपैकी एका विषयावर सविस्तर माहिती लिहा. १५

१. स्वामी समंतभद्राचार्याचे चरित्र
२. सम्यग् - दर्शन व त्याचे माहात्म्य.
३. सल्लेखना.
४. दान व त्याचे प्रकार.

प्रश्न २. खालील प्रश्नांची उत्तरे समर्पक व सप्रमाण लिहा.
 (कोणतेही ५)

१. जगात खरा मित्र व खरा शत्रु कोणास समजले पाहिजे व त्यांनाच का ?
२. मूढता म्हणजे काय ? त्याचे प्रकार किती ? गुरुमूढतेचे स्वरूप लिहा.
३. खरे शास्त्र व खरे गुरु यांचे स्वरूप स्पष्ट करा.
४. श्रावकाचे आठ मूलगुण कोणते ?
५. दिग्ब्रती महाब्रतीसारखा केव्हा व का होतो ?
६. सल्लेखना धारण करण्याचे फळ कोणते ?
७. मोक्षाचे स्वरूप वर्णन करा.
८. आरंभत्याग प्रतिमेचे स्वरूप लिहा.

प्रश्न ३. (अ) फरक स्पष्ट करा (कोणतेही ५) १५

१. अणुब्रत-महाब्रत, २. दिग्ब्रत-देशब्रत, ३. सामायिकब्रत-सामायिक प्रतिमा. ४. संसार-मोक्ष, ५. यम-नियम, ६. अतिचार-अनाचार, ७. सकलब्रती-विकलब्रती.

(ब) कंसातील सूचनेप्रमाणे लिहा (कोणतेही १०) १५

१. वज्रकुमार मुनी (कोणल्या अंगात प्रसिद्धी ?)
२. वर मिळविण्याच्या इच्छेने अंबाबाईची पूजा करणे (कोणती मूढता ?)
३. साधू पुरुष नेहमी दुसऱ्यास खोट्या मार्गापासून परावृत करतात (ते कोणते अंग पाळतात ?)
४. त्यागी जनासाठी गुंफा बांधवून दिली (कोणते दान ?)
५. मरताना सर्वाच्या भेटीसाठी तळमळणे (कशाचा अतीचार ?)
६. पर्युषपर्वात मी परगावी न जाण्याचे ठरविले (कोणते ब्रत ?)
७. दुधात पाणी मिसळून विकले (कोणत्या ब्रताचा कोणता अतीचार ?)
८. महावीर चरित्र, रलकरण्डश्रावकाचार, समयसार, द्रव्यसंग्रह (या ग्रंथाचा अनुयोग सांगा)

९. दुसन्याने ठेवण्यास दिलेले पैसे गडप करणे (कोणत्या व्रताचा अतीचार ?)
 १०. मच्छेमारीच्या धंद्यास उपयुक्त पुस्तक तयार केले (कोणता अतीचार ?)
 ११. शेती व लग्न करण्यास अनुमोदन देत नाही (कोणत्या प्रतिमेचा धारक ?)
 १२. कशाचीही याचना न करता विधिपूर्वक आहार देणाऱ्या श्रावकाच्या घरी भोजन करतात (कोणत्या प्रतिमेचा धारक ?)
- प्रश्न ४. खालील कोणतीही एक कथा लिहा. १४
१. इमश्रुनवनीत, २. अंजनचोर, ३. यमपाल मातंग.
- प्रश्न ५. खालील शब्दांचे अर्थ द्या. (कोणतेही १०)
१. कलत्र, २. कामदुही, ३. आयसाभोवत्, ४. विजानाति, ५. अत्याशाः, ६. मकराकर, ७. अस्मरस्य, ८. स्मयेन,
 ९. वितथव्याहार, १०. अरतिः, ११. करीर, १२. शास्ता, १३. तपोधनाय, १४. जरसि.
- प्रश्न ६. खालील श्लोक पूर्ण करून त्याचा भावार्थ लिहा. (कोणतेही ४)
१. स्नेह वैरं संगं.....क्षमयेत्यैर्वर्चनैः ॥
 २. कापथे पंथी.....दृष्टिरुच्यते ॥
 ३. अमरासुरनं.....लोकशरण्याः ॥
 ४. मोहतिमिरां.....प्रतिपद्यते साधुः ॥
 ५. धर्मामृतं.....न्रतन्दालुः ॥
 ६. सामयिके सारम्भां.....यतिभावम् ॥
-

खालील दातारांचे आम्ही आभारी आहोत

श्री ईशान डोणगांवकर व तनुश्री जोहरापुरकर, परतवाडा	रु. २००१/-
श्री राजनजी दोशी, फलटण	रु. २०००/-
सौ. शिलाताई झुंबरलालजी रावका, औरंगाबाद	रु. ११००/-
श्री. उल्हासजी जिंतुरकर, जिंतूर	रु. १००१/-
श्री. प्रमोद शिशुपालजी चवरे, कारंजा	रु. १०००/-
श्री. सुहास प्रभाकरजी चवरे, कारंजा	रु. १०००/-
श्री. प्रकाश आदीनाथजी नाके, चिखली	रु. १०००/-
श्री. चंद्रकांत जयकुमारजी भोंगाडे, कारंजा	रु. ७०१/-
श्री. सुहास लक्ष्मणजी डोणगांवकर, दे. राजा	रु. ५०१/-
श्री. सुजीत वर्धमानजी डोणगांवकर, दे. राजा	रु. ५०१/-
श्री. प्रवीणजी भिसीकर, अमरावती	रु. ५०१/-
श्रीमती कनकमालाबाई शांतिकुमार रायबागकर, अकोला	रु. ५०१/-
सौ. साधना राजेंद्र दोशी, चिंचवड पुणे	रु. ५०१/-
श्री. मनीष फुलचंद मुक्कीरवार, चिंचवड पुणे	रु. ५०१/-
सौ. अंजली सतीशजी शाहा, चिंचवड पुणे	रु. ५०१/-
सौ. शैलजाताई शिरीषकुमारजी दर्यापुरकर, कारंजा	रु. ५०१/-
श्री. दिनकरजी रामासावजी जोहरापुरकर, नागपूर	रु. ५००/-
सौ. ज्योती आलोक शास्त्री, कारंजा	रु. ५००/-
श्री. राजकुमार गोविंदसा डोणगांवकर, कारंजा	रु. २५१/-
सौ. प्रतिमा स्वरूपचंद परतवार, हिंगोली	रु. २५१/-
सौ. कुंदलता नेमीचंद यरमळ, औरंगाबाद	रु. २५१/-
श्री. दिनेश घनश्याम केसवानी, कारंजा	रु. २५१/-
सौ. प्रणीता सुहासजी फुरसुले, कारंजा	रु. २५१/-
श्री. प्रकाशजी बडजात्या, चिंचवड पुणे	रु. २५१/-
श्री. सुरेश माणिकचंद दोशी तारापुरकर, चिंचवड पुणे	रु. २५१/-
सौ. सुरेखा शहा, चिंचवड पुणे	रु. २५१/-
डॉ. ज्योती कासार, चिंचवड पुणे	रु. २५१/-
श्रीमती वसुंधरा विमलचंद शहा, सोलापूर	रु. २५१/-
श्री. अनुप चंद्रकांत गहाणकरी, कारंजा	रु. २५१/-
सौ. सुचिता जिंतेंद्र राठी, चिंचवड पुणे	रु. २५१/-

श्रीमती शोभाताई विजयराव काळे, कारंजा	रु. २५१/-
कु. सिद्धी मनीष मुक्कीरवार, कारंजा	रु. २५१/-
श्री. संदेश माणिकचंद जितुरकर, कारंजा	रु. १५१/-
सौ. जयश्री अशोकजी गहाणकरी, कारंजा	रु. १५१/-
श्री. दिलीप रत्नलालजी जैन, चिंचवड पुणे	रु. १५१/-
सौ. सुनंदा जबडे, चिंचवड पुणे	रु. १५१/-
श्रीमती जिनमती ने. रायबांगकर, कारंजा	रु. १५०/-
सौ. कल्पनाताई संजयजी चवरे, अकोला	रु. १०१/-
श्री. कलश कवीश गहाणकरी, कारंजा	रु. १०१/-
सौ. अर्चना अशोकराव पेंढारी, परभणी	रु. १०१/-
श्री. वैभव धर्मचंद भागवतकर, कारंजा	रु. १०१/-
श्री. बालचंद भैय्याजी काळे, औरंगाबाद	रु. १०१/-
सौ. वंदना रत्नाकर धुमाळ, औरंगाबाद	रु. १०१/-
सौ. प्रिती अनिल संघई, औरंगाबाद	रु. १०१/-
सौ. रुपाली श्रीकांत काळे, औरंगाबाद	रु. १०१/-
सौ. अश्विनी रमेश काळे, औरंगाबाद	रु. १०१/-
श्री. कांतिलालजी बिसनसेठ महिंद्रकर, औरंगाबाद	रु. १०१/-
श्री. कैलासजी पुरुषोत्तमजी तांगडे, औरंगाबाद	रु. १०१/-
श्री. विजयकुमारजी गौ. आहेरकर, औरंगाबाद	रु. १०१/-
सौ. सुनंदाताई नेमिनाथजी गवळी, औरंगाबाद	रु. १०१/-
श्री. जिनदासजी दगडूजी संगवे, औरंगाबाद	रु. १०१/-
श्री. सतीश व्यंकटेश कोंडेकर, शिराठोण	रु. १०१/-
श्रीमती मंगलाताई रमेशचंदजी गवळी, औरंगाबाद	रु. १०१/-
श्रीमती छायाताई माणिकचंदजी पुर्णेकर, औरंगाबाद	रु. १०१/-
श्री. विजयकुमारजी महिंद्रकर, औरंगाबाद	रु. १०१/-
श्री. राहुल रमेशराव मडकर, गेवराई	रु. १०१/-
श्री. श्रीकांतजी मधुकरराव मुक्कीरवार, औरंगाबाद	रु. १०१/-
सौ. स्वाती सत्यभूषण गोसावी, औरंगाबाद	रु. १०१/-
सौ. वंदनाताई गजाननराव व्यवहारे, औरंगाबाद	रु. १०१/-
सौ. भारतीताई रविंद्रजी संगवे, औरंगाबाद	रु. १०१/-
सौ. अर्चनाताई प्रशांतजी अनन्दाते, औरंगाबाद	रु. १०१/-
श्री. अजितकुमारजी महाजन, औरंगाबाद	रु. १०१/-

आमची प्रकाशने

पुस्तकाचे नाव

	किंमत
१. समयसार(आत्मख्याती व तात्पर्यवृत्ती टीकेसह)	५०/-
२. प्रवचनसार (तत्त्वदीपिका टीकेसह)	६०/-
३. प्रवचनसार (तत्त्वदीपिका व तात्पर्यवृत्ती टीकेसह)	७५/-
४. मोक्षमार्गप्रकाशक	४०/-
५. नियमसार	३०/-
६. अष्टपाहुड	४५/-
७. पंचास्तिकाय	४०/-
८. समाधिशतक	१५/-
९. इष्टोपदेश	१५/-
१०. कार्तिकेयानुप्रेक्षा	३५/-
११. बारसाणुवेक्खा	७/-
१२. क्षत्रचुडामणी	२०/-
१३. पुरुषार्थसिद्धयुपाय	१५/-
१४. पुरुषार्थसिद्धयुपाय (पुढा बांधणी)	४०/-
१५. क्रियाकलाप	२५/-
१६. तत्त्वार्थसूत्र (मोक्षशास्त्र)	३५/-
१७. रत्नकरण्डश्रावकाचार	२५/-
१८. द्रव्यसंग्रह	३०/-
१९. श्रीमज्जिनेन्द्रजन्माभिषेकः	२५/-
२०. संघभेद / श्रुतावतार	६/-
२१. जैन सि. प्रवेशिका (पं. भिसीकर)	२५/-
२२. छहढाला (पं. दौलतरामजी)	१५/-
२३. बालबोध जैनधर्म भाग १/२	१०/-
२४. बालबोध जैनधर्म भाग ३/४	१०/-
२५. नित्यनैमित्तिक पाठावली	५५/-

